

МОНІКА ВАРНЕНСЬКА

РОМАНТИЧНА ПОДОРОЖ ПАНА ОНОРЕ

Моніка Варненська (нар. 1922 р.) — польська письменниця, прозаїк, нарисовець, есеїст. Автор книжок «Червона кокарда», «Мечислав Калиновський», «Дівчина з-над Вісли», «Хлопці з міста Лодзі», «Остання троянда», «Фронт у джунглях», «Бамбук шумить уночі» та ін.

Частина I

СЛІДАМИ «ЛЮДСЬКОЇ КОМЕДІЇ»

...5 січня 1842 року на вулицю Басс надійшов лист зі штемпелем російської пошти і з жалібною рамкою на конверті. Звістка з Верхівні: пан Венцеслав Ганський, розбитий паралічем, помер 10 листопада попереднього року.

Бальзак тримає цей лист, і руки його тремтять. Глибоко вражений, він багато разів перечитує його. Цілу добу, як потім признався Евеліні, він був наче скам'янілий. Позаду майже сорок три роки життя. То були роки, сповнені марних зусиль досягти забезпеченого життя, відчутти під ногами твердий ґрунт. Мета, якою є завершення «Людської комедії», здається то близькою, то знову дуже далекою. «Весь час те саме: ночі, ночі й оці томи! — скаржиться Бальзак у листі до Зюльми Карро. — Те, що я хочу створити, буде таким високим, таким просторим!» Він стомлений цією безнадійною боротьбою. І ось найсміливіші мрії, від яких він потроху вже почав відмовлятися, мають здійснитися! Кохана жінка — вільна. Вона багата. По смерті чоловіка стала власницею мільйонів. Отже, вони можуть відкрито одружитися й розпочати спільне життя. З якимсь забобонним страхом і радістю він пригадує недавнє прокування відомого віщуна Бальтазара, котрий, дивлячись у карти, виголосив, що протягом шести днів, шести тижнів або шести місяців він, Бальзак, одержить листа, який позначиться на всьому його дальшому житті.

Приглушена бігом часу, щоденною виснажливою працею любов оживає й вибухає, як полум'я. Лист за листом летять на далеку Україну.

В кожному з них пан Оноре палко запевняє кохану в незмінності свого почуття. Він клянеться, що любить тільки її, свою Єву, що кохає її більше, ніж будь-коли. Він нетерпляче чекає відповіді. Колись він написав: «Надія — це пам'ять, що жадає». Тим часом він одержує холодну відповідь: пані Ганська повертає йому свободу. Чим пояснити цей тон «Чужоземки»? Чи її відштовхнула непостійність коханого, його численні пригоди з іншими жінками, його невилазні борги? Родина пані Ганської не обминає найменшої нагоди показати пана Бальзака, «легковажного, як усі французи», в невивідному світлі. Серед найближчих родичів Евеліни пан Оноре має двох запеклих ворогів, яким, зрештою, відплачує тією ж монетою. Ненавидить його Розалія Ржевуська з роду Любомирських, дружина славнозвісного «Еміра», Вацлава Ржевуського, якого оспівували Міцкевич і Словацький. У своїх листах Бальзак називає її Страшною Тіткою. Для Кароля Ганського, кузена покійного пана Венцеслава, також знайдено влучне прізвисько — Дядько Тамерлан. Старий оригінал не може спокійно думати про те, що багатства родича і його власний маєток, який має успадкувати Ганна Ганська, може перейти в руки французького «парвеню». Він робить спробу опротестувати духівницю в тих пунктах, де йдеться про майнову спільність обох членів подружжя. Судовий процес відбувається в Києві. Розгляд справи в першій інстанції закінчився для Евеліни поразкою. Вона подає касацію до Петербурга. Потім виїжджає до столиці, щоб особисто апелювати до верховного суду й царя.

Справжньою власницею маєтності Венцеслава Ганського є Ганна. Її одруження могло б якоюсь мірою заспокоїти матір, яка вболіває за долю своєї одиначки. Бальзак у своїх листах радить якнайшвидше видати Ганну заміж. Але поспішати тут не можна, щоб не спійматися на гачок якогось ловця посагу. Адже їх немало серед польських та російських аристократів! До того ж Евеліну лякає перспектива постійного мешкання в Парижі. Листування, романтична роль «нареченої», короткі зустрічі — то одне, і зовсім інше — шлюб з іноземцем. Це — неминуча зміна країни, оточення, середовища.

Але Бальзак не здається. Давні мрії повертаються зі стократ більшою силою. Розбуджене кохання окрилює перо письменника. Він погоджується на всілякі поступки. Він погоджується на визначену Євою дату шлюбу, аби тільки йому не відмовили! Він поривається до Петербурга, і в той же час розуміє, що його приїзд туди міг би скомпрометувати кохану жінку. Отож він нетерпляче очікує її дозволу. Але, чекаючи, не марнує часу. Він намагається дати лад своїм заплутаним фінансовим справам. Знаючи про недоброзичливе ставлення родичів коханої, князів і графів, заохочуваний цілком зрозумілою й виправданою гордістю, він прагне стати членом Французької академії. Він шукає успіху на театральних підмостках і провадить далі переговори про багатотомне видання своїх творів.

Заходи, вжиті ним з метою здобути крісло академіка й завоювати сцену, зазнають фіаско, тим часом як переговори про багатотомне видання «Людської комедії» дають позитивні наслідки. П'ятсот друкованих аркушів містять у собі ряд творів неперехідної вартості. Це капітал автора. Це його багатство, яке він щороку примножуватиме новими шедеврами.

Звідти, з вулиці Басс, у липні 1843 року пан Оноре вирушить у свою першу подорож до Росії, щоб зустрітися з Евеліною Ганською під холодним небом Петербурга.

...Розглядаюся ще раз навколо, перш як покинути цей закуток. Пахне зелень. Приголомшлива паризька весна йде містом. У кімнатах дому письменника, у повітрі, напоєному пахощами нагрітого листа, здається, все ще, після більш як сто років, тремтить відлуння жагучих слів Бальзака:

“O ma vie, ma chère vie, la fleur de mon âme et de mes jours!”
(О моє життя, моє дороге життя, квітко душі моєї і моїх днів!»)

Ще одне «бальзаківське» місце, якого я не можу обминути в своїх мандрівках, лежить недалеко від Парижа. Іду електричкою з вокзалу Сен-Лазер до Шантійї. Через якихось півгодини вже йду вулицями невеликого містечка, що відзначається просто-таки кокетливою чарівністю.

Назва «Шантійї» асоціюється зі славнозвісною порцеляною, розцяцькованою малюночками; здебільшого це силуети жінок і чоловіків, зодягнених у костюми для верхової їзди, пошиті за вимогами моди минулого сторіччя. У чудовому місцевому парку можна й зараз побачити сценки, що немовби перемістилися сюди з порцелянових бомбоньерок та інших дрібничок, які продаються в крамницях сувенірів: наїзники та амазонки під музику граціозно виконують на конях різні піруети. Інший світ...

Далеко за межами Шантійї славиться місцевий крем і тістечка. На жаль, я не маю змоги покуштувати всі ці вироби, щоб пересвідчитися в їх високих смакових якостях. Зате я не обмину нагоди відвідати одну з найцікавіших історичних пам'яток цього мальовничого містечка: великі стайні, збудовані у XVIII столітті. Колись тут привільно розміщувалося двісті сорок коней і близько п'ятисот мисливських собак.

Із Шантійї пов'язуються спогади про останню любов Генріха IV, який шалено покохав молоденьку дочку свого приятеля Кароліну де Монморансі. За чверть століття після любовних пригод монарха містечко прославилось ще незвичайною смертю знаменитого кухаря Вателя. Двір короля Людовіка XIV разом із п'ятитисячним почтом з'їхався до Шантійї, тодішньої резиденції славного Конде. Ватель, для якого було справою честі належно зустріти високих гостей, багато ночей не спав, особисто слідкуючи за всіма кулінарними заходами. Але котрогось дня на одному із шістдесяти столів, що вгиналися під безліччю вишуканих страв, забракло печені. Нещасливий *contrôleur général de la Bouche de Monsieur le Prince* (головний контролер утроби пана принца) — саме такого титулу був удостоєний Ватель — не витримав такої ганьби й покінчив життя самогубством, проколовши себе шпагою.

Палац XVII століття виглядає, як чудова іграшка. Парк навколо палацу — як фрагмент картини Ренуара. Але мене вабить старий, непоказний будинок на вулиці Конетабль, який я відшукала без особливих труднощів.

Чи бував тут Бальзак? Шантійї не належить до тих місць, що відіграли помітну роль у житті письменника. Щоправда, він міг колись сюди заїхати, адже тут якийсь час жила його мати. Ця місцевість має літературні традиції, що сягають аж до XVII століття, з нею пов'язані імена Боссюе, Фенелона, Лабрюєра, а також Мольєра, Буало, Расіна, Лафонтена й мадам де Севіньє. Однак це місце шанувальники Бальзака знають так само добре, як і Париж.

Багато речей, пов'язаних із життям і творчістю автора «Людської комедії», пропало безповоротно. Багато їх десь поділося після смерті

пані Єви де Бальзак. Розшуки та збирання вцілілих документів були справою нелегкою та марудною. Вона потребувала неабияких зусиль, наполегливих пошуків і значних коштів. Знайшлася людина, що все своє життя, усі свої інтереси, а також і фінанси підпорядковувала одній великій пристрасті — розшукам усього того, що було пов'язане з життям і творчістю Бальзака. Цією людиною був будівник бастіону, до якого я прямую: бельгієць маркіз Карл Віктор Максиміліан Альберт Шпельберх де Лованжуль.

Особа «Малого маркіза», симпатична й оригінальна, постає зі сторінок цікавої книжки П'єра Дескава «Сто днів Бальзака». 1836 року народження, майбутній обожаювач Бальзака був сином багатого аристократа, цілком відданого світським утіхам. Матері майбутнього бальзаківця була притаманна релігійність, що межувала з святенництвом. Ніхто з найближчого оточення не розумів вразливого хлопчика, який з дитинства звик тікати у свій власний світ — у світ книжок і рано розбуджених колекціонерських пристрастей. П'ятнадцятирічний підліток часто відвідує крамнички букіністів. Для дорослого колекціонера, інтереси якого сягають чимраз далі, Бельгія як місце антикварних та бібліофільських розвідок стає надто тісною. Шпельберх де Лованжуль розширює їх межі спочатку на недалеку Францію, а потім і на інші країни. Поступово він досліджує та дізнається про зміст одиниць зберігання багатьох архівів у Швейцарії, Німеччині, Італії, Австрії, Росії...

Малий Маркіз запопадливо збирає все, що стосувалося двох письменників, яких він особливо любив: Теофіля Готье та Оноре Бальзака. Однак поступово Бальзак стає його найбільшим «хоббі», як сказали б ми сьогодні. В історії світового колекціонерства знайдеться не так багато прикладів подібного захоплення.

Шпельберх де Лованжуль одружився пізно. Він вибрав подругу життя, яка цілком поділяла його уподобання. Невтомно й наполегливо шукав він матеріали для своєї «бальзакіани» і знаходив їх, керуючись отим несхибним інстинктом досвідчених збирачів. Протягом багатьох років не випускав він із поля зору найцінніших бальзаківських документів. Деякі з них вислизали з його рук, мандруючи від одного аукціону до іншого. А він терпляче шукав їх, вірячи, що жадані скарби кінець кінцем не минуть його рук. Здебільшого це так і бувало. Завдяки йому пізніші дослідники творчості автора «Людської комедії» могли вивчати безцінні рукописи Бальзака, на яких стоять кривулі «драматичних рахунків», рукописи, поплямлені кавою, що її письменник заварював під час безсонних ночей. Дуже промовистим є, наприклад, рукопис «Батька Горіо», на якому рябіють цифри — додавання й віднімання грошових сум, а також пам'ятні записки про потребу сплатити до кінця поточного місяця той чи інший борг. Шпельберх де Лованжуль опублікував п'ятдесят три назви романів, які Бальзак мав намір написати, але так ніколи й не написав.

Малий Маркіз, добродушний, тактовний і скромний — таким він і залишився в пам'яті тих, хто його знав. Сам він називав себе охоронцем літературних скарбів. Він розробив власну систему оберігання рукописів від надто різкого світла, пилу й вологи. Не раз він іронізував з цієї системи, але ретельно її дотримувався та вдосконалював. Водночас він невтомно примножував зібрання. Його не обходило, звідки взявся той чи інший здобутий ним документ чи якась річ улюбленого письменника — аби тільки вони були справжніми. З гумором згадував він, як колишня Бальзакова куховарка два роки не хотіла з ним розмовляти, і

як нарешті він таки виканючив цінні листи, що були в неї. Іншого разу йому вдалося придбати весь комплект Бальзакового кабінету. Одним із найбільших здобутків він уважав славнозвісний ціпок Бальзака — той ціпок, якому пані Дельфіна де Жірдан присвятила окремий літературний твір «Ціпок пана Бальзака». Величезний ціпок, на думку авторки, нагадував своїми розмірами довбню. За цей витвір ювеліра Лакуента було заплачено чималу суму — тисячу тодішніх франків. На інкрустованій бірюзою голівці стояв герб родини д'Антрегів, що його письменник спокійнісінько присвоїв собі... Золотий ланцюжок, накинутий петлею на голівку, був подарунком пані Ганської. Цей «клейнод» завжди привертав увагу до його власника, коли той перебував між людьми. Відомо, що Бальзак любив бути на видноті, що кожний його «вихід» був оточений специфічним ароматом сенсації. Після його смерті пані Евеліна подарувала ціпок лікареві Наккару — на пам'ять. Згодом ціпок потрапив до музею «Карнавал» в Парижі, де я недавно мала нагоду його оглянути.

«Бальзакоманія» Малого Маркіза виявилась заразливою. Не тільки дружина поділяла його захоплення особою письменника — навколо Шпельберха де Лованжуля гуртувалося чимало людей, яких об'єднувала спільна пристрасть.

Не кажучи вже про неоціненну вартість зібрань Малого Маркіза, ми, крім усього іншого, завдячуємо йому багато якими відомостями про Бальзака. Епістолярна спадщина письменника, зокрема його довголітнє листування з такими адресатами, як Евеліна Ганська або сердечна приятелька Зюльма Карро, якій він часто звірявся, становить справжню скарбницю відомостей про життя пана Оноре, про його нові твори, про щоденну роботу над ними, нарешті, про матеріальні аспекти, пов'язані з його творчістю. Небагато, проте, в цих листах уваг і згадок, більш тісно пов'язаних із лабораторією творця, з планами його творів, із перевтіленням моделей, яких давало життя, у створених його уявою героїв романів. У цих листах є багато цікавого про те, що писав Бальзак. Але набагато важче знайти в них відомості про ті перетворення, що їх зазнавали його романи під час творчого процесу. Шпельберх де Лованжуль простежив ці зміни, ретельно аналізуючи зібрані документи, і відтворив їх у своїх дослідженнях про Бальзака. Я маю на увазі його праці «Історія творів Бальзака» (1888) і «Любовний роман. Бальзак і п. Ганська» (1896).

Серед «бальзаківців» і «бальзакоманів», які продовжували справу маркіза Шпельберха де Лованжуля, слід згадати, крім Марселя Бутерона, Роже П'єрро, Жана Пом'є та багатьох інших.

Малий Маркіз зробив благородний жест, подарувавши всю свою колекцію Французькому інституту. Цілком зрозуміло, керівництво цієї установи радо прийняло дорогоцінний подарунок і розмістило його в Шантійї. Беззастережно були прийняті ригористичні умови користування зібранням Шпельберха де Лованжуля, висунуті його творцем. Ліберальне правління, що його протягом багатьох років здійснював у Шантійї Марсель Бутерон, спричинилося до пом'якшення найгостріших пунктів прийнятої умови. Проте головних її засад дотримуються й надалі дуже точно. Колекція Шпельберха де Лованжуля не належить до загальнодоступних публічних зібрань. Користуватися нею можуть тільки наукові працівники, професори, а також письменники та критики, що цікавляться творчістю Бальзака. Доступ до матеріалів дозволяється тільки в точно визначений час. Видача документів у читальню відбу-

вається під наглядом охоронця. Кількість видаваних одночасно матеріалів визначає докладна інструкція. Зібрання Шпельберха де Лованжуля не може бути предметом виставок і публічних показів. Кожний, хто хоче користуватися ним, мусить подати спеціальні рекомендації.

Польський шукач слідів Бальзака переступить пороги Шантійї завдяки доброзичливості професора Роже П'єрро, з яким я познайомилась у Національній бібліотеці. Професор П'єрро тепер є директором «Колекції Шпельберха де Лованжуля». Йому доручено також редагування нового багатотомного видання листів Бальзака.

Слід згадати тут і два періодичні видання, присвячені дослідженням життя й творчості автора «Людської комедії», а саме «Cahiers balzacieus» («Бальзаківські зошити») і від 1961 року «L'Année balzacienne» («Бальзаківський щорічник»).

У довоєнні роки зібранням Малого Маркіза зацікавився Марсель Бутерон. Пишучи про нього, наш Бой-Желенський пригадував свої відвідини установи, дорогої всім «бальзакоманам»...

«...Взаємна симпатія зміцніла ще в Шантійї, де ми дізнаємося з розмови, що в час, коли я вперше прибув до Парижа як студент медицини, Бутерон жив у тому самому Латинському кварталі як студент-юрист, що ми проводили вечори в тому самому «Грійоні», слухали тих самих пісеньок! Обое ми й досі знаємо їх напам'ять і, розпалюючись спогадами, починаємо наспівувати Дельме, Ментойя, Пріва, забуваючи про те, де ми перебуваємо. Тільки переходячи до сусіднього залу, в якому міститься читальня, я помічаю, що американка, бельгієць і кілька французів — вони там працюють і чули наше ревіння — здивовано позирають на нас...»

Я посміхаюся, уявивши цю сценку, і переступаю поріг свята святих бальзаківського зібрання. Радію, що мій виїзд до Франції, спочатку намічений на осінь, був відкладений на кілька місяців. Бо коли б я відвідала Шантійї взимку, то застала б ворота замкненими, і не допомогли б ніякі благання. Бо взимку зібрання — згідно з правилами внутрішнього розпорядку — недоступне.

У просторому залі кілька осіб щось зосереджено читають. Тишу порушує тільки шелестіння паперів. Сюди приїжджають дослідники життя й творчості Бальзака з різних країн Європи, Америки та Азії. Нема, певно, жодної наукової праці про цього письменника, яка б не повторювала в численних посиланнях і виносках джерела: «Колекція Шпельберха де Лованжуля».

Чекаючи на замовлені матеріали — серед них мусить бути неабиякий раритет: план не існуючого вже тепер будинку письменника на вулиці Фортюне! — підсумовую в думках наслідки моїх мандрівок за минулі тижні. Передусім величезну доброзичливість зустріла я з боку визначних учених, знавців Бальзака, таких, як професор Каст із Сорбонни, професор Жан Пом'є, професор П'єрро. Я розмовляла з авторами сучасних праць про Бальзака — праць, які являють собою щось середнє між есе та белетризованою біографією. Цілком зрозуміло, ці розмови часто зосереджуються на «Чужоземці». Французи й надалі не люблять Евеліни Ганської, іншими словами пані Бальзак. П'єр Декав, автор цікавої книжки про останні дні письменника, не обминає образливої версії про її байдужість, якщо не бездушність до вмираючого. Більше поміркованості та об'єктивності у висловлюваннях про пані Єву бачимо в двотомній праці «Життя Бальзака» відомого письменника старшого по-

коління Андре Бійї. Примірник цієї книжки через кілька днів після розмови з її автором я знайшла серед пошти, надісланої мені до готелю.

Кілька рідкісних книжок, що так чи інакше стосувалися Бальзака, мені пощастило знайти в букіністичних крамницях Латинського кварталу. Від нових знайомих з видавництва «Альбен Мішель» я одержала товстелезний том дуже цікавих листів Бальзака до родини, опублікованих кілька років тому.

Іншу несподіванку, пов'язану з моїми дослідженнями, я пережила в Парижі трохи раніше. Під час перших відвідин будинку письменника на теперішній вулиці Ренуар, фіксуючи для пам'яті наявні в ньому експонати, я записала: срібна виделка з ініціалами «Е. Н.»

Я й не гадала, що через кілька днів побачу таку саму виделку перед собою, сидячи за столом, сервірованим до обіду. Одного недільного надвечір'я я опинилася в сучасній квартирі, у якій побачила чимало пам'яток з іншого краю, з іншої епохи — із сучасної Бальзакові України.

Батько моєї співрозмовниці, пані Ядвіги Тишкевич — із роду Ржевуських, був племінником Евеліни Ганської. Пані Ядвіга пам'ятає Верхівню з дитячих років. Адже цей маєток перейшов від молодих Мнішеків, дочки й зятя пані Ганської, до найближчих родичів — Ржевуських. Ядвіга Тишкевич проживала тоді в недалекому Гайвороні, в домі та в оточенні, змальованому свого часу Ярославом Івашкевичем на сторінках цікавої «Книжки моїх спогадів».

«Це було в останні роки напередодні першої світової війни, — розповідає пані Ядвіга. — Тітки Евеліни давно вже не було серед живих. Але в одному з паризьких монастирів жила її дочка, Ганна Мнішек. Яюсь я відвідала її, супроводжуючи своїх батьків у їх подорожі до Франції».

Давні відвідини родички, що належала колись до кола таких близьких великому письменникові осіб, залишили в пам'яті дитини мало слідів. Літня жінка, огрядна, малорухлива, якою вона врізалася в пам'ять Ядвіги Тишкевич, нічим не нагадує отієї «Феї домашнього вогнища», як називав Ганну Бальзак, захоплюючись її чарівністю та музичним хистом.

Як виглядала тоді Верхівня? Моя співрозмовниця пригадує білобородого Тимоша Губернарчука, який прислужував Бальзакові під час обох його перебувань на Україні.

«Пам'ятаю лункий скрегіт ключа, яким Губернарчук відмикав двері палацу, коли ми з батьком приїжджали з Гайворона. У просторих кімнатах, де вже ніхто не жив, панували сутінки. Вкриті чохлами меблі були розставлені так, як за давніх мешканців. Пам'ятаю в одному з покоїв на другому поверсі стіл, за яким працював Бальзак. На ньому стояла чорнильниця й кавовий млинок. Тоді у Верхівні зберігалась пачка листів, очевидно, серед них були чернетки послань пані Ганської до Бальзака. Листи письменник спалив, уціліло лише кілька аркушів. На жаль, ті чернетки загинули під час першої світової війни.

Пам'ятаю портрет, на який показав мені батько зі словами. «Оце і є Бальзак», — усміхається пані Ядвіга Тишкевич. — Уявіть собі, що все те дуже мене розчарувало! Я стільки наслухалася про романтичні історії кохання Бальзака до тітки Евеліни, що мимоволі уявляла собі його смуглявим, чарівним юнаком. Тим часом на відомому портреті роботи Буланже вгодований і дебелий Бальзак, одягнений у свою «рясу», з руками, схрещеними на грудях, видався мені неприродно великим і зовсім не романтичним... Зате мені сподобалася пані Ганська, яку я побачила

на іншому портреті — молода вродлива жінка разом із малою Ганною. Репродукцію цього портрета має серед своїх експонатів музей у Пассі.

Серед небагатьох дрібничок, які чудом уціліли в бурях історії й потрапили з Верхівні до Гайворона, потім до Борсуків на Волині, де я проживала в час між двома війнами, і нарешті, до Парижа, були якраз і виделки з ініціалами «Е. Н.» Виделки тітки Евеліни...»

Анекдот збагачує літературні мандрівки. Я думаю над цим, а біля мене стоїть працівник «Колекції Шпельберха де Лованжуля».

Він залишає на столі теки з рукописами. Не без хвилювання беру автографи листів Бальзака. Це листи до Евеліни Ганської та Ганни Мнішек. Ясно-блакитний папір — на такому папері він писав свої романи. На малій печатці зображення шестикутної зірки. Письменник відтискував її в червоному воску, запечатуючи готовий лист. Літера «Е» видніється серед променів зірки. Вона була улюбленою емблемою адресатки. «Зірку, видимо, але недосягну, я взяла як символ моєї долі» — писала Евеліна Ганська в листі за 24 XII 1843 року.

Почерк Бальзака — дрібний, той самий, який я бачила на фотокопіях коректур, густо посічених рисками виправлень, з багатьма скороченнями й додатками. Листи, вислані «par Forbach, Cracovie et Brody» («через Форбах, Краків і Броди»).

Пригадую Броди — невелике сонне українське містечко. Три роки тому я вистригнула в ньому на ринку з автобуса, який віз мене від кременецьких узвиш через Почаїв до Львова. Цією дорогою мандрували листи Словацького до матері та конверти, вислані аж із Парижа, адресатка яких чекала в місцевості «Wierzchownia près de Berditcheff» («Верхівня біля Бердичева»).

Із тих листів, що пройшли довгі дороги, несучи слова любові письменника до «Чужоземки», повіяло Україною. «Мушу побачити Верхівню!» — урочисто вирішую я.

Розглядаю й перемальовую до свого блокнота плани, а також внутрішній вигляд будинку на вулиці Фортюне. Дім цей, якого зараз уже немає, був останнім мешканням письменника.

Знову повертаюся до листів пана Оноре. Знайомі назви: Краків, Перемишль, Львів — і я знову уявляю мандрівки цих листів, подорож, яку здійснив письменник на схилі своїх літ. Над ясно-блакитними аркушами, густо списаними рукою Бальзака, я знову усвідомлюю, як під впливом кохання до Евеліни Ганської спалахнула в ньому цікавість до Польщі, цікавість, яку легко можна виявити як у творах Бальзака, так і в його біографії.

Ще до першої зустрічі Евеліни й Оноре в Швейцарії вплив «Чужоземки», яку він спочатку знав тільки завдяки листам, виявиться в тому, що одна з героїнь «Сільського лікаря» дістане ймення «Евеліна». Інша постать, змальована в цьому творі, так звана Гробарка (La Fosseuse), буде слов'янкою з походження — автор наділить її слов'янською лагідністю, м'якістю та вразливістю. Можливо, що тоді ще Бальзак, як, зрештою, багато французів, майже не розрізняв Польщі та Росії.

Письменник у листуванні з пані Євою не приховував того, що часто перебуває в матеріальній скруті. Навпаки — перебільшував і драматизував свої неприємності, спричинені його марнотратством, життям «на широку ногу». Пані Ганська хотіла йому допомогти. Та незважаючи на те, що дружина казкового багатія мала все, чого могла забажати, готівкою вона не розпоряджалася. Зважаючи на фінансові труднощі

друга, вона жертвує йому суму, яка була в її розпорядженні: тисячу франків. Письменник не прийняв цього дару, але зворушено подякував їй:

«Ангеле коханий, будь тисячі разів благословенна за твою краплину води, за твою жертву, яка для мене є всім і нічим. Розумієш, яка то дрібниця тисяча франків, коли мені потрібно десять тисяч на місяць. Якщо б я знайшов дев'ять, то знайшов би й дванадцять. Але, читаючи ту чарівну частину твого листа, я хотів би занурити руку в море, щоб видобути з нього всі перли й прикрасити ними твоє гарне чорне волосся. Ангеле самопожертви й любові, у цьому жесті — вся твоя кохана, обожнювана мною душа» (29 X 1833).

У листі, написаному трохи пізніше, а саме 12 XI того ж року, читаємо:

«Є у «Євгенії Гранде» прекрасна сцена, коли Євгенія дарує свою шкатулку з коштовностями кузенові. Кузен мусить щось відповісти їй, відповідь, яку я дав тобі з цього приводу, була б найкращою. Але вставити в те, що читатимуть інші, хоч би одне слово, звернене до моєї Єви! Ох, скоріше я кинув би «Євгенію Гранде» у вогонь».

Як результат захоплення Евеліною постала «Серафіта», твір, на сторінках якого виявляється інтерес письменника до містицизму, до «речей на небі й на землі, які й не снилися філософам». Про причетність Єви Ганської до цієї повісті свідчить не тільки адресована їй присвята, не тільки те, що письменник хотів опрацювати рукопис свого твору в сіру тканину — ту саму тканину, сукню з якої носила Північна Зоря під час їх женецьких зустрічей. Листування гострої на язик, бувалої жінки, графині Каміли Бистшонової з братом Людвіком містить відомості про перебування Бальзака в Дрездені, про його візити до Евеліни Ганської, про читання вголос «Серафіти». В образі героїні цього роману вох рорупі (голос народу) впізнавав портрет Евеліни. Відома дослідниця зв'язків Бальзака з Польщею Софія Корвін-Пйотровська наводить у своїй праці «Бальзак і слов'янський світ» розповіді про духів та привидів, які охоче переповідалися в родині Ржевуських та серед їхніх найближчих родичів. Так нібито брати Евеліни через багато років після смерті батька, Адама Вавжинця Ржевуського, бачили в Погребищі його привид. А сестра Єви, Пауліна, побачила нібито привид пана Венцеслава Ганського, який повідомив про свою незабарну кончину. Під враженням цього вона звеліла приготувати чорні сукні й не здивувалася, коли на спіненому коні приїхав з Верхівні козак-слуга з сумною новиною. Ці розповіді могли розворушити фантазію Бальзака, могли сповнити багато сторінок його творів магією таємничості, забобонного страху, чогось нез'ясовного, ще не доступного людським чуттям.

Польські впливи відчутні і в творі «В пошуках Абсолюту». У цьому романі з'являється загадковий маг-офіцер Адам де Верхівня. Схоже на те, що ім'я це запозичене у справжніх осіб — скажімо, у Міцкевича, з яким Бальзак особисто познайомився в Парижі, а може, й у когось із родини Ржевуських: адже його носив батько Евеліни, а також один із її братів. В одному зі своїх листів до «Чужоземки» пан Оноре прагне виправдатись перед її чоловіком, що не зумів утриматись від спокуси обдарувати героя свого роману прізвищем, взятим із роду Ганських. Що таке прізвище звучить дивно й неприродно — то інша річ. Письменник пізніше більш вдало добиратиме слов'янські імена для своїх героїв. Валтасар Клаас із роману «В пошуках Абсолюту» має

риси близького родича пані Ганської, генерала Олександра Ходкевича, що проживав у Млинові на Волині, нащадка великого гетьмана. Генерал, член Варшавського Товариства прихильників наук, захоплений науковими дослідженнями в галузі хімії, влаштував у Варшаві в своєму палаці на вулиці Медовій прекрасну лабораторію. Там він експериментував з такою запопадливістю та самозабуттям, що зовсім розорився. З мізерними уцілілими рештками майна він забрався на Волинь. Він залишив після себе семитомну працю з хімії. Манією «пошуків Абсолюту» заразився від Клааса інший герой цього твору, згаданий перед цим Адам де Верхівня. Письменник наділив його рисами Гене-Вронського. 1 VIII 1834 року Бальзак писав до «Чужоземки»: «Я маю побачити цими днями вченого поляка Вронського, великого математика, великого містика й великого механіка... Розповідають, що це наймудріша голова в Європі». Листи Ганни Мнішек до матері свідчать про приятні родинні стосунки Ганських із генералом Ходкевичем. Прізвище його сестри, графині Оссолінської та її дочки Ванди часто фігурує в листах. Згадки про Кароля Ходкевича й Ванду Оссолінську знаходимо також у кореспонденції Бальзака. Слід запам'ятати їх, бо незабаром доведеться зустрітися з ними.

«Лілія в долині» є промовистим свідченням великого кохання молодого Бальзака до Лаури де Берні. Але не бракує в ній і ремінісценцій почуттів автора до «Чужоземки». В образі несимпатичної леді Дедлей письменник відтворив портрет графині Гвідобоні-Вісконті, котра своїм романом із ним завдала пані Єві чимало прикрощів, а про саму Єву в'їдливо висловилася: «Та бідна Ганська справляє на мене враження актриси без таланту, без ангажементу, без репертуару, без принадності...»

У тому самому романі можна знайти в долі його героїв багато спільного з життям Оноре і Єви. Фелікс де Ванденес звертається до пані де Морсоф, і те звернення наче запозичено з листів письменника до «Чужоземки». То тут, то там у біографії героїні роману натрапляємо на таке, що дуже нагадує пережите Евеліною. Якщо в змалюванні першої фази почуттів Фелікса до пані де Морсоф знайдемо виразні ремінісценції несміливих спочатку проявів кохання молодого Бальзака до Лаури де Берні, то пізніше турбота Фелікса про дітей коханої виразно нагадує батьківське почуття, яким Бальзак обдарував Ганну Ганську. Зрештою, то сам Бальзак устами Фелікса твердить, що мужчина, кохаючи жінку, водночас кохає все близьке їй. Символічна «мова квітів», якою послугується Фелікс, складаючи букети для коханої, знаходить свій відповідник на сторінках таємного щоденничка пані Ганської, де мова йде про символи, втілені в різних квітах та їх кольорах. «Я ревнива» — вигук, адресований пані де Морсоф Феліксові, здається, звучить так само докірливо, як і скарги Єви на непостійність Оноре. Пані де Морсоф довідується від матері про любовну інтрижку коханого з леді Дедлей. Страшна Тітка — Розалія Ржевуська інформує братаницю про роман письменника з графинею Гвідобоні-Вісконті...

На сторінках «Невідомих мучеників», невеликого твору, писаного нашвидку між двома великими працями, мова йде про «Потоцького, чоловіка грекині», а далі згадується Гене-Вронський, твори якого перечитувала пані Ганська у Верхівні.

Жодна жіноча постать, відтворена Бальзаком на сторінках своїх романів після першої зустрічі з Евеліною, не є точним портретом Ганської. У жодному жіночому образі, яких так багато проходить на сто-

рінках «Людської комедії», ми не зможемо відразу впізнати коханої автора. Але риси, деталі, згадки, ремінісценції, імена, подробиці життя свідчать, що думки письменника часто повертаються до Верхівні, що це кохання збагачувало його творчість. І щоразу якась нова дрібничка, виловлена заповідливими дослідниками, зокрема працюютою і скрупульозною Софією Корвін-Пйотровською, підтверджує вплив Північної Зорі на творчість письменника.

З того часу, як він познайомився з Євою, в його романах майже завжди наявний тематичний мотив долі молодій жінки, відданої за літнього чоловіка. Можна побачити подібність між дитинством молоденької Евеліни Ржевуської, проведеним у стінах палацу в Погребищі, і життям Анжеліки Фонтен із роману «Дочка Єви». Можна сумніватися, що «Сільський священник» справді навіяний побожністю пані Ганської, що, порушивши на сторінках цього роману проблему провини та кари, Бальзак тим самим випередив і Достоевського, і Толстого — як це намагається довести Корвін-Пйотровська.

Зацікавлення чимось таємничим, загадковим, важким для пізнання органами чуттів — зацікавлення, першим виявом якого була «Серафіта», сильним струменем б'є в «Урсулі Міруе». Заголовний герой оповідання «Альбер Саварюс» має багато спільних рис із Бальзаком і повторює — зрозуміло, у літературному осмисленні — не одну деталь його біографії. У любовних листах Саварюса знову звучать інтонації, що нагадують листи Бальзака до Евеліни. Коли Альбер запитує самого себе: «Минуло три місяці, як я не маю від неї листа! Що з нею діється? Я не писав до неї два місяці, то правда, але ж я попередив її. А може, вона хвора? О, моє кохання! Моє життя! Чи дізнаєшся коли-небудь, скільки я витерпів?..» — то це звучить, ніби ми підслухали думки самого Оноре, зокрема в той період, коли обмін листами між закоханими ставав усе рідшим і скупішим, щоб знову набрати сили після смерті Венцеслава Ганського.

«Альбер Саварюс», кажучи сучасною мовою, це твір із підтекстом, він сповнений натяків і замаскованих пересторог на адресу Єви.

Чи пані Ганська, рідна сестра чудового оповідача й письменника Генріка Ржевуського, була наділена, подібно до брата, літературним хистом? Чи Бальзак хоч частково мав слухність, називаючи її «польською мадам де Севіньє?..» Тут важко щось твердити. До нас не дійшли її листи, спалені Бальзаком на вимогу адресатки. Але всіліла кореспонденція з дочкою й нечисленні листи до брата, які свідчать про вправність пера, спостережливість, дотепність. Однак слід затриматись трохи довше на присвяті, вміщеній на титульній сторінці роману «Модеста Міньйон», виданому 1844 року. «Присвячується польці» — читаємо ми. Розгортаючи цю присвяту, Бальзак пише:

«Дочко поневоленої землі, янголе за чистотою любові, демоне за безмірністю фантазії, дитино за наївністю віри, старче за життєвим досвідом, мужчино за силою розуму, жінко за чуйністю серця, титане за безмежністю сподівань, мати за терплячістю в стражданнях і поете за зльотом твоєї мрії, — тобі, хто до того ж сама Краса, присвячую я цю працю, де твоя любов, твоя фантазія, твоя віра, твій досвід, твоє страждання, твоя надія і твої мрії — основа, з якої зіткано розповідь, щоправда, не таку блискучу, як поезія твоєї душі...»

Оноре силкується знайти в пані Ганській те, що знаходив у Лаурі де Берні...

«...Я хотів би, щоб ти прочитала книжку вдруге, сторінка за сторінкою, — пише він, надсилаючи їй рукопис «Старої діви», — роблячи якнайдокладніші зауваження й виявляючи для мене тим самим образи та думки, які неприємно вражають Тебе. Підкажуй мені, що треба відкинути й замінити чимось іншим, а що переробити. Будь безжальна, забудь про поблажливість. Починай сміливо...»

Листування Бальзака свідчить, що «Модеста Міньйон» становить розвиток начерку, надісланого письменникові Евеліною. Можна здогадатися з тих листів, що той начерк постав з новели, що вийшла з-під пера пані Ганської. Однак цю новелу авторка кинула в піч. «Твоя думка прилинула на крилах вітру та пошти й завітувала в моїй душі, як зерно, що впало на свій ґрунт, як квітка під сонячним промінням. Так ніби ти дала мені мовчазний наказ закінчити те, що сама створила. Ти кинула свій твір у вогонь, вогонь же повернув його мені. Через два дні після отримання цього листа побачиш у «Деба», як квітне та веселиться «Модеста Міньйон». О, як це гарно! Я ніколи не мріяв про те, що буду мати такого любого співавтора. Просто неймовірно, як славно працюється вдвох.»

Це захоплення письменника, завжди схильного до екзальтації. Важко, однак, заперечити, що прототипами заголовної героїні цього роману послужили дві справжні жінки: кохана Північна Зоря та її кузина, з якою пані Ганська перебувала в особливо дружніх стосунках, — Калікта Теано, з роду Ржевуських, дружина грецького князя.

У родині Ржевуських не бракувало людей «кolorитних» — не тільки талановитих, а й таких, що оригінальністю вдачі, звичок, уподобань тощо вирізнялися на тлі тогочасного волинського життя. Досить згадати кілька прикладів: із представників старших поколінь — «Еміра», а з середовища ровесників Евеліни двох її родичів — романіста Генріка, а також вродливу й цинічну Кароліну Собанську, одеську любов молодого Міцкевича. Евеліна Ганська вважалася статечнішою за Кароліну — легковажну й примхливу. Дядина Евеліни, графиня Розалія Ржевуська, яку Бальзак називав Страшною Тіткою, вважала верхівнянську пані особою доброю, лагідною, але дивачкою. До цього родинного кола належала також княгиня Калікта Теано — надзвичайно здібна, літературно та музично обдарована. Вона добре володіла сімома мовами. Дуже цікавив її Близький Схід, із Константинополя вона надсилала Евеліні цікаві й дотепні листи. Княгиня Теано, як і її дядько генерал Ходкевич, цікавилася навіть хімічними експериментами! Цій «геніальній жінці» Анджей Козьмян присвятив окрему книжку.

Характерними рисами родини Ржевуських, на думку Бой-Желенського, було «поєднання природженої інтелігентності й культури зі схильністю до дивацтв, критицизм, змішаний із чимось подібним до містицизму, чітко окреслені індивідуальності, спадкова літературна обдарованість, що найяскравіше виявилася в «польському Вальтері Скотті», як назвав Бальзак Генріка Ржевуського. У цьому світі Схід стикається з Заходом. Ці риси повинні були зачаровувати Бальзака, паризького міщанина, який у своєму найближчому оточенні бачив зразки самої тільки міщанської сірятини...»

Якщо навіть критика не визнає «Модести Міньйон» вершиною творчості автора «Людської комедії», слід все ж відзначити тут надихаючу роль «польки». А якщо вже говорити про присвяти, якими Бальзак щедро наділяв свої твори, звернімося до більш раннього роману «П'є-

ретта», присвяченого Ганні Ганській, яка в час написання цього твору була маленькою дівчинкою.

Ще в 1839 році напівжартома, напівсерйозно письменник пообіцяв, що перший роман про молоду дівчину, який вийде з-під його пера, буде присвячений дочці Евеліни. Обіцянки він дотримав. «П'єретта», опублікована в 1840 році, має присвяту: «Панні Ганні Ганській». Очевидно, важко було б шукати зв'язків між дитинством вихованої, випещеної одначки з магнатської сім'ї, майбутньої власниці мільйонних багатств, дівчинки жвавої, веселої, балакучої, кожна забаганка якої ту ж мить виконувалася, — і сумною історією бідної, переслідуваної, пригнічуваної тисячами наказів і заборон бретонської сироти. Але цей роман залишиться передусім доказом сердечного ставлення автора до маленької доньки своєї подруги. Про це промовисто свідчать слова коротенького вступу до «П'єретти»:

«Люба дитино, ви — втіха всієї вашої сім'ї; ваша пелеринка, біла чи рожева, пурхає в густій зелені Верхівні, наче мандрівний вогник, за яким із ніжністю стежать люблячі погляди вашого батька й матері, — то чи доречно присвячувати вам цю сумну повість? Та довідатись про жалі, яких ніколи не знатиме молода дівчина, оточена, як ви, обожненням, вам все-таки, можливо, слід — бо ваші чудесні рученята можуть колись полегшити ці жалі. В історії наших звичаїв так важко, Ганно, знайти випадок, гідний вашої уваги, що автор не мав вибору; але ви, можливо, зрозумієте, яка ви щаслива, читаючи повість, що її надсилає вам

Ваш давній друг».

В інших романах Бальзака знаходимо дальші польські ремінісценції. До знайомства з пані Ганською письменник не відтворював у своїх романах образів її земляків. Тепер же він шукає знайомства з тими, хто, як і його кохана, за національністю поляки. У романі «Життя холостяка» епізодично з'являється постать поляка Куського. Образи «лицарів безробіття», про яких тут ідеться, за припущенням Корвін-Пйотровської, нав'яні історіями про волинських балагулів. Звернімося до «Фальшивої коханки». У цьому оповіданні виступають два поляки. Прототипом одного з них є брат Евеліни, Адам Ржевуський, з яким Бальзак особисто познайомився в Парижі; моделлю іншого — її кузен і залицяльник Тадеуш Вилежинський. В оповіданні він фігурує як Тадеуш Пац. На цей раз письменник вдало підібрав польське ім'я та прізвище. Безнадійно покохавши дружину свого приятеля й добродійника, герой оповідання умисне намагається видатися їм гіршим, ніж є насправді. У такий спосіб він хотів відвернути від себе жінку, що обдаровувала його взаємністю, і тим самим врятувати сім'ю. Прізвище й постать Тадеуша Паца зрине ще раз на сторінках «Кузини Бетти».

У романі «Опіка» Бальзак згадує відому своєю вродою дружину намісника Королівства Польського в 1815—1826 роках генерала Юзефа Зайончека. То була пані Олександра Іссура, з родини Пернетт, дружина французького лікаря, що якийсь час перебував на службі в Яна Клеменса Браницького. Овдовівши, вона вийшла заміж за генерала Зайончека. Усі, хто знав пані Олександру, відзначали її нев'янучу вроду. Бальзак говорив про неї, що «вона має стільки років, скільки їй подобається мати».

«Одна чудова полька наших часів, незважаючи на літній уже вік, зберігає манери молоденької модниці. Очевидно, їй судилося дожити

віку Маріон Делорм, якій біографи дають 130 років. Колишня віце-королева Польщі, якій уже близько сотні весен, має молоді розум і серце, чарівну фігурку і вміє в розмові, слова якої іскряться й виблискують, порівнювати людей і книжки наших часів з людьми та книжками XVIII століття! Проживаючи у Варшаві, вона замовляє капелюшки в Парижі в Ербо. Гранд-дама з манерами дівчинки... Кпить собі зі смерті, сміється з життя. Колись вона зацікавила Олександра I, тепер наслідує Миколу пишнотою своїх прийомів. Від її примх проливають сльози молоді коханці. Справді, це якась казка про чарівницю, якщо це взагалі не жива чарівниця з казки... мадам Зайончек».

Одним із творів Бальзака, якому сам автор надавав величезної ваги, був роман «Селяни». Незавершений — він заслуговує, однак, на увагу не тільки своїми літературними якостями, але також через свою безперечну «польську інспірованість». Шпельберх де Лованжуль присвятив «Селянам» окрему розвідку. Спонукою для написання цього роману стали женевські розмови письменника з паном Венцеславом Ганським. Розмови з Венцеславом Ганським про долю і... недолю великих землевласників мали істотний вплив на формування роману, перша назва якого — «Великий володар» була пізніше замінена на «Хто має землю, має війну», а вже потім на «Селяни». Під час праці над цим романом сам його автор стає — зрештою, не на довгий час — безталанним власником «Жарді». «Селяни» мали бути присвячені панові Ганському, щоправда, автор робив застереження — «якщо їх напишу». Але роман народжувався під нещасливою зорею: в той час Бальзака обсіли численні клопоти: борги, незгоди з редакцією часопису «Ла Прес», унаслідок яких письменник цілком із ним порвав... Ще й живучи в Верхівні, Бальзак працює над «Селянами». Але роман цей в авторській версії залишився незакінченим. Існував, проте, начерк, який становив первісну редакцію цілого. Після смерті письменника пані Єва почала підшукувати когось, хто б завершив цей твір. Не слід дивуватися з отих її намагань: у літературній практиці тих часів подібне «співробітництво» було не в дивину. Але посередній літератор Шампфлері, до якого звернулася вдова письменника, відмовився. Отож пані Єва пробує сама писати продовження роману. Хай і цей її намір нас не дивує: «Вона вжилася в творіння Бальзака, який високо цінував її знання стилю і смак», — пише Бой-Желенський. Книгар-видавець, наполягаючи на своєчасній подачі роману, невблаганний у своїх вимогах: якщо твір не буде поданий у зазначений час, пані Єва муситиме заплатити величезну неустойку.

«Це великий твір і доробляти його мені надзвичайно важко, я це відчуваю, — пише Північна Зоря. — Але незважаючи на це, я не знеохочуюсь, а сумлінно щодня приношу моє зерно піску та гравію до цього пам'ятника, витесаного з мармуру, аби докінчити його, як потраплю. Знаю, що закінчення цього чудового твору буде нікудишнім. Але що ж поробиш? Де знайти художника, який доповнив би його згідно з моїми думками! Якби мені дали хоч рік, може, я з цього щось зробила б; спонукувана ж отак, я зіпсую все. Але якщо вже з літератури зробили ремесло, а з витворів мистецтва — більш або менш викінчені предмети споживання, робімо, як і інші. Кредитори пана Бальзака — якщо не публіка — розцінять це як мою заслугу».

«Кінець кінцем пані Єва відмовилась від попереднього наміру, — пише Бой-Желенський. — Вона обмежилася тільки необхідним, так би мовити, дрібною ретушшю. Додала до кінцівки сторінку, яка була необ-

хідною. Рукопис Бальзака обривається на змалюванні злиднів Блонде. Історія цього траурного листа, який приносить йому руку та маєток коханої жінки, дописана Евеліною Ганською, безперечно, в дусі намірів Бальзака. І це є в стислому вигляді історія її самої та Бальзака, який, зрештою, не раз, змальовуючи кохання Блонде й мадам де Монкорне, думав про свою вірну Єву».

Роман, як його визначив Бой, «похмурий, гнітючий, але загалом правдивий», викликав у Франції велику полеміку. Писав про нього не хто інший з наших земляків, як Адам Міцкевич на шпальтах «Трибуни люду» у 47 номері за 1 травня 1849 року; отже, ще за життя Бальзака. Твір друкувався в «Ла Прес». У передвиборній статті Міцкевич виступає проти письменників, які «оголошують себе релігійними й хочуть навертати селян, звинувачуючи їх у схильності до атеїзму. Вони складають собі уявлення про релігійність селянина згідно з історіями революції, що їх видавали легітимісти й обивателі, або згідно з відомостями, які подає більшість наших салонних романістів».

Очевидно, давно минули ті часи, коли Бальзак був «салонним романістом». Із салонів його твори перейшли до народу, до рук простих читачів різних країн — і їх читають тепер по-іншому, ніж за життя автора.

Звернімося до одного з останніх шедеврів письменника — «Кузини Бетти». Заголовна героїня його наділена рисами, запозиченими від кількох реально існуючих осіб, у тому числі — Страшної Тітки, Розалії Ржевуської. Безперечно, героїня роману трохи нагадує також рідну сестру Єви Аліну Монюшко. Письменник підтримував з нею товариські контакти (вона перебувала в Парижі), але не любив її. Про свою неприязнь до неї він часто писав у листах. З іронією говорив він про ту подібність, що існувала між його найближчою ріднею та родичами коханої. Аліна, — як розповідав він Єві, — відвідавши одного дня нову садибу майбутнього шурина на вулиці Фортюне, свою думку про цей дім висловила у в'їдливих зауваженнях, «гідних кузини Бетти». Є в цьому романі й персонаж-поляк: талановитий, вразливий Вацлав Штайнбок. Роль свідка під час його шлюбу виконав нащадок родини Радзивіллів, граф Адам Лагінський.

«У «Кузині Бетті» є рядки, які ти продиктувала. Чи впізнаєш їх?» — запитує пан Оноре Евеліну в листі за 17 XI 1846 року. Ще одна риса його біографії, особливо зворушлива, знайшла своє втілення на сторінках цього роману. На тих сторінках, написаних десь у жовтні 1846 року, у листі барона Юло, який думає, що він батько дитини пані Марнеф, звучить відлуння радості, що її переживав тоді письменник. Радості, пов'язаної з надією на батьківство. Евеліна Ганська, жінка не першої вже молодості, чекає дитини. Письменник мріє про сина. І відблиск цих мрій, не здійснених, як і інші бальзаківські «втрачені ілюзії», лягає на сторінки роману. Пані Юло немовби успадкувала від Евеліни приналежність і вроду жінки, що, незважаючи на свої сорок із лишком років, ще гарна й сповнена чарівності. Ім'я Аделіна своїм звучанням наводить на думку про кохану письменника.

Варто придивитися ближче до одного з менш відомих творів Бальзака — роману «Зворотний бік сучасної історії». В ньому фігурує лікар-еврей, емігрант із Польщі: «він — комуніст... ім'я його Гальперсон». «Отой польський лікар, що потім став відомим, мешкав тоді в Шайо, на вулиці Марбеф, в окремому будиночку, де займав другий поверх. Перший поверх належав генералові Роману Тарновицькому...» Серед

цих емігрантів є старий із дочкою, гарною, невиліковно хворою Вандою, яка наспівує героєві роману Годфрідові польську пісеньку, що містить у собі «оту поезію, котра тремтить ще в серці, хоч голос затих давно». Дідусь Ванди, генерал Тарловський, був одружений зі своєю землячкою, що походила з родини Соболевських з-під Пінська. Якщо пригадаємо сердечні взаємини пані Евеліни з родичами, — Ходкевичами та Оссолінськими, серед яких була справжня Ванда, — «польські відлуння» стануть дуже виразними. Або прикінцева згадка про «гільйотиновану прекрасну дочку». На гільйотині загинула під час повстання мати Розалії Ржевуської. Ванда з роману успадкувала певні риси вдачі Ганни Ганської, хоч значно відрізняється від неї віком. Досить комічний той факт, що, описуючи тяжку нервову хворобу молодої жінки, Бальзак устами лікаря Гальперсона ставить діагноз: «Від сімнадцяти років вона є жертвою отруйного різновиду польського ковтуна...»

Проте панові Оноре не досить було моделювання героїв романів на зразок і подобу поляків, відомих йому з розповідей чи з випадкових особистих контактів. У міру можливості, він намагався зближуватися з поляками, пізнавати їх глибше й всебічніше. Нагод для таких зустрічей не бракувало на паризьких тротуарах, згадки про них зустрічаються в листуванні з «Чужоземкою».

Бальзак познайомився особисто і приймав у своєму домі найвищого з польських вигнанців — Міцкевича. В одному з листів до пані Евеліни він писав: «Були в мене на обіді твій кузен Бернард Залуський і Міцкевич, фізіономія якого мені сподобалася дуже».

Симпатія до поета не була скороминущою. Свідчення цього знаходимо в одному з пізніших листів: «Я захоплювався прекрасним обличчям Міцкевича, що то за прекрасна голова!» До ближчих стосунків між ними все ж не дійшло. І тут нема нічого дивного: тверезому реалістові, проникливому знавцеві світу, якому диктує закони капітал, важко було знайти спільну мову з романтиком, якого спопеляла туга за батьківщиною, який жив у діаметрально протилежному світі прагнень і поглядів.

Бальзак не познайомився із Словацьким, хоч молодий поет перебував у Женеві під час першої зустрічі автора «Людської комедії» з пані Ганською. Зате гарячу симпатію в пана Оноре викликав Красінський. «Цей молодий чоловік — то одна з таких прекрасних душ, яких дуже рідко можна зустріти на землі. Розум і талант справді чудові», — писав він до пані Евеліни. Бальзак цінував Шопена і його мистецтво, відзначаючи, що цей артист «чудово вміє наслідувати різних осіб: він миттєво може відтворити будь-кого з просто-таки страхітливою правдивістю».

Йому доводилось бачити Фридерика в паризькій квартирі Жорж Санд на вулиці Пігаль, 16. Письменниця найняла це помешкання після свого повернення з Майорки в 1839 році. Бальзак описав у листі до Евеліни дім, що стояв серед саду, їдальню, обставлену меблями з різьбленого дуба, малий салон коричневого кольору й великий салон, у якому приймали гостей, прикрашений гарними китайськими вазами з квітами. В тому салоні стояло палісандрове піаніно. І майже завжди в тому покої був присутній Шопен.

Професор Станіслав Пігонь відкрив і опублікував кілька років тому цікаві відомості, що стосуються оцінки Бальзака Міцкевичем. Переглядаючи листи Олександра Єловицького до Ксаверії Ходкевич, наш літературознавець «на загалом сипкому піску їх багатослів'я» знайшов, як

він пише, «несподівано цінний клейнод». У листі за 19 III 1834 року Єловицький повідомляв:

«Учора, їдучи з нашим Адамом по Тюільрі, ми зустріли низенького, чорного, огрядного чоловіка, що внаслідок активного жування втратив уже багато зубів. Він підійшов до нас, нагадав поетові про себе й почав хвалити його прекрасний талант, а потім запросив нас на обід, де, як він сказав, ми побачимо всіх знаменитостей красних мистецтв. Обід відбудеться за тиждень, почнеться о шостій, а закінчиться після десятої, бо об одинадцятій усі підемо вечеряти до п. Давіда.

Ми розпрощалися. Я спершу думав, що то був один із тих багатіїв, які, не знаючись ні на чому, грають роль покровителів мистецтв, щоб вирвати за це якусь оду чи принаймні присвяту. Питаюся товариша:

— Хто він такий, оцей гурман?

— Це, — відповів той, — у минулому велика людина (*si devant grand homme*), автор, на якого протягом певного часу покладали великі надії, це славний Бальзак, досить дотепний письменник, але мислитель посередній, без великих ідей, без нових концепцій. Інші його вже перевершили. Віктор Гюго сягнув набагато вище за нього. Але на вершині французької літератури стоїть тепер Сент-Бев!»

Nota bene. Єловицький написав це прізвище: Сен-Беф, а це означає, що про цього автора він почув, напевно, вперше. Та не це головне. Нас більше, правду кажучи, спантеличує й дивує думка Міцкевича про Бальзака: «*écrivain assez spirituel, mais esprit foible, pas de grande idée, pas de nouvelles conceptions*». Здається, гірше вже нікуди!

У відносно багатому арсеналі свідчень про контакти Міцкевича з тогочасними французькими письменниками нема жодного, яке б стосувалося Бальзака. Наведене вище є перше й досі єдине. На перший погляд воно здається дивовижним і неймовірним. Є підстави гадати, що Єловицький його не перекрутив.

Але думку Міцкевича треба трактувати в історичному контексті, тоді вона стане природною і зрозумілою. Бальзак для читачів із весни 1834 року не був тим, чим є тепер для нас. Про якого ж Бальзака говорив тоді Міцкевич? Очевидно, про того Бальзака, який міг бути на той час відомий громадській думці. Що він говорив уже не про продуцента великих сенсаційних чи історичних опусів у стилі Піксеркура, Анни Радкліф чи в кращому разі Вальтера Скотта, від яких, зрештою, сам автор не відмовлявся, — то річ певна. Але ясно й те, що йшлося також не про автора «Людської комедії», якої тоді ще не було, бо Бальзак стояв на порозі своєї творчої зрілості. Які твори Бальзака Міцкевич читав?

Не маємо сумніву: «досить дотепний письменник» — то, очевидно, автор недавніх і популярних тоді «Потішних оповідань», «Фізіології шлюбу», «Тридцятилітньої жінки», тобто речей, які своїми заголовками та змістом мали зробити серед широкого читача сенсацію. Роман «Євгенія Гранде» тільки-но з'явився, «Батька Горію» ще не було. Ті попередні твори, сформовані на стежках Боккаччо й Рабле, також могли б врешті-решт пояснити згадку про неоригінальність їх автора, про його запозичені концепції. А взагалі вони, певно, просто не подобалися Міцкевичу. Що останній не дуже уважно стежив тоді за розвитком таланту Бальзака — це ясно. Що не відразу помітив перші ознаки його розквіту, що не передбачив вершин цього розвитку — також очевидно...

Змушує замислитись також Міцкевичева думка про Віктора Гюго. Ставлячи Гюго вище від Бальзака, Міцкевич, певно, мав на увазі не по-

ета, не драматурга, не автора «Од», «Кромвеля» чи «Ернані». Йшлося про романіста, отже, говорив він, безперечно, про твір, виданий не так давно, про «Собор Паризької богоматері» (1830).

Де Бальзак міг познайомитися з Міцкевичем? Можливо, якраз у згаданого тут скульптора Давіда д'Анже, з яким наш поет зустрівся у Веймарі й одразу заприятелював широким і надовго. Але чути про нього він міг багато (і не завжди найкраще) в іншому середовищі: у колі Ламене й Монталамбера. В редакції їхнього журналу «Л'Авенір» Міцкевич побував улітку 1830 року, затримавшись на короткий час' проїздом у Парижі, і тільки там бачив, як сам засвідчує, сльози, широко проліті за Польщу. У 1832 році, вже живучи в Парижі, він був частим гостем у Монталамбера, брав участь у гарячих літературних та ідеологічних суперечках. Монталамбер захоплювався Міцкевичем. Захоплення це передавалося й іншим; свідчення цього ми бачимо хоча б у полум'яній передмові до французького перекладу «Книг Пілігримства».

Отож саме в цьому колі наш поет познайомився з молодим Сент-Бевом й зарахував його до такого високого літературного рангу. Він належно оцінив його редакторські заслуги («Ле Глоб»), його поетичні твори («Поезії Жозефа Делорма») й недавно опублікований роман («Жага», 1832), його прогресивну літературно-критичну діяльність. Однак насамперед Міцкевича, певно, приваблювала незвичайна особистість того чулого мрійника, як назвала його Жорж Санд, близького поетові своїм світосприйманням. Чудовий представник генерації молодого романтизму, глибокий і проникливий мислитель, людина почуття, що поєднував у своїх релігійних поглядах католицизм з янсенізмом, сенсімонізм із мартінізмом, він легко міг припасти до серця Міцкевичеві. Тому нас не дивує те, що поет із трохи надмірним запалом ставив його «на вершину французької літератури наших днів, вище, ніж Бальзака й Віктора Гюго».

У мадам Рекам'є Бальзак зустрівся з Юліаном Урсином Немцевичем. Похилого віку поет у другому томі свого «Щоденника перебування за кордоном від 21 липня до 20 травня 1841», що охоплює 1833—1834 роки, писав: «Я познайомився з п. Бальзаком, автором різних творів, нерівноцінних із погляду моралі, але вельми приємних. Це чоловік 30-ти років, свіжий, із живими чорними очима, кажуть, що марнотратник і гульвіса». У запису Немцевича в Монморансі за 28 травня читаємо: «Я взяв славний роман Бальзака «Шагренева шкіра». Скільки там блискучої фантазії, а часто й химерних думок. Але все те є дуже талановите».

Забутий літератор Кароль Франковський (1795—1846), який підписувався псевдонімом «Кастан Непове», автор книжки «Мої мандрівки по чужині. Париж», свій «літературний портрет Парижа» розмножував у тому самому флігелі, де друкувалися твори великого письменника. Він розповідає: «Бальзак, із розумового верстата якого зійшло вже понад 150 томів промислово-літературного товару, робить по десять, по п'ятнадцять коректур на аркуш. Коли одного разу я ввійшов із ним до славної друкарні «Бетюн і Плон», то складачі напосіли на нього з усіх боків із скаргами на нелюдську завантаженість. «Адже це друкарня, а не тулонські галери!» — озвалися голоси. — «Хто ж це заперечує? Ви не галерники, боже борони!» — «А хто ж ми, хто ж ми?» — заверещали всі. — «Ви — солдати думки!» Робітники засміялися, і кожний повернувся до своєї скриньки».

Іншим разом автор цих слів сперечався з Бальзаком про каміни, прихильником яких — і противником печей — був Бальзак, як, зрештою,

всі французи. «Про піч їм хоч не кажи, твердять, що від неї болить голова». Коли одного дня, сидючи біля каміна, я заговорив про це з Бальзаком, то він мені заявив те саме. Проте мені легко було йому довести протилежне. Я процитував йому Петра Великого, Канта, Коперника, Берцеліуса, Тіхо-Браге, Торвальдсена і т. д., проте піч у своєму будинку він однаково не поставив. Дім той стоїть біля самої залізниці неподалік від Сен-Клу і зветься «Жарді». Майже половина романів Бальзака вийшла звідти».

«Певно і пан де Б., славний романіст, з яким Франковський проживав двері в двері в міланському готелі «Сан-Феліче» в 1837 році і який потім відшукав його у Венеції, то також Бальзак», — пише Януш Одоровнж-Пеньонжек.

Видавець Хлендовський, збіднілий польський граф, що пробував знайти щастя у Франції на видавничій ниві, у 1847—1848 роках надрукував два романи Бальзака під спільним заголовком: «Убогі родичі». Це були «Кузина Бетта» й «Кузен Понс».

Про бальзаківську «полоністику» я розмірковую серед стін святині, створеної волею, зусиллям і пристрастю однієї людини, фанатично відданої пам'яті письменника. З чародійною силою ваблять мене тонкі сторінки ясно-блакитного паперу, по яких швидко-швидко бігало колись його перо, яких торкалася його рука. Перо й рука, якими він створював нові світи.

Я думаю про всілякі ускладнення, турботи, на які не скупилася доля автора «Людської комедії». У невпинній погоні за славою, багатством, успіхом прагнув він щастя, але повною мірою так ніколи його й не зазнав. Хвилини любовних піднесень отруювала туга. З дитинства гірката не залишала його. Думаю про це саме в Шантійї, може, тому, що тут доволі довго жила мати письменника, Анна Кароліна Лаура Бальзак, займаючи від осені 1834 року мебльовану кімнату. Вона приїздила сюди диліжансом, який забирав паризьких пасажирів зі столиці на вулиці Фобур-Сен-Дені, 50. Її адресу в Шантійї часто можна було побачити на листах письменника.

Вона не хотіла жити разом із ним у Пассі. Нічого дивного в цьому нема, якщо пригадаємо, що невідступними товаришами пана Оноре були борги й фінансові труднощі!.. «Коли я виїжджаю, то мушу насамперед забезпечити свій дім харчами на цілий рік», — писав він, — щоб мати не померла з голоду, якщо його десь затримують якісь непередбачені обставини. Вона не мирилася із всевладною господинею мадам Брюньоль. Взаємини обох жінок були далекі від ідеальних. «Підстаркувата чепуруха» — так назвала її пізніше, формулюючи це визначення у французькій кореспонденції — о диво! — по-польськи, аристократична невістка в листі до своєї дочки. Проте вона додала: «бабуся в молодості мусила бути дуже гарною».

Парадоксальна, якась особлива прив'язаність, сповнена постійного роздратування й нехоті, єднала письменника з матір'ю. Вона була холодною та сухою до дитини, що прагнула материнської ласки, до підлітка й підростаючого юнака. Своє дитинство він провів поза рідним домом, родинного тепла не зазнав. Відомо, скільки перепон змушений був він подолати, щоб усупереч опорозі матері розпочати літературну діяльність. Подібну нехоть пані Бальзак відчувала й до старшої з двох дочок — Лаури, віддаючи перевагу двом молодшим дітям — Лоранс та гультяєві Анрі.

«Якби ви знали, яка то жінка моя мати! — писав колись Бальзак до Евеліни. — Це потвора й потворність водночас. Зараз вона має намір загнати в могилу мою сестру. (...) Мене вона ненавидить із багатьох причин. Ненавиділа мене ще коли я не народився. Я був уже близький до того, щоб порвати з нею. Але терпітиму далі. Це рана, що ніколи не зможе загоїтись (...) Моя мати є причиною всіх моїх нещасть у житті».

Ці слова тяжкого звинувачення, попри всю екзальтованість їх автора, до певної міри справедливі. Нелегко збагнути, які комплекси були причиною дивацтв і примх пані Бальзак. Але треба також визнати, що в зрілі роки письменника, коли його терзали всілякі знегоди, зокрема фінансові, коли не було ніякого іншого пристановища, він завжди знаходив опору саме в матері. Зрештою, вона йому допомагала не в найприємніший спосіб — суворо гримаючи й звинувачуючи свого первістка або ж плаксиво нарікаючи на нього. Але визнаймо й те, що пані Бальзак мала на те причини! За те саме, що й мати, не раз гостро дорікає письменникові і його майбутня дружина. Мати часто лає свого Оноре за те, що він живе невідповідно до своїх достатків. Ніколи не можна було передбачити, яку дірку в бюджеті, ледве залатаному, зробить нова примха пана Оноре, коли йому закортить придбати якусь річ, наглянуту в антикварній крамниці, дорогу й зайву.

Іноді забринить трохи сердечніший тон у листуванні письменника з матір'ю, наприклад, у листі, яким вона відповіла на звістку про шлюб. Але взаємні обопільні кривди підточували обох аж до кінця. Очевидно, саме тому майже в кожному любовному зв'язку письменник підсвідомо шукав і чогось подібного до материнського тепла. Саме тому він закохується в зрілих жінок, у яких почуття поєднується з мудрістю життєвого досвіду. Майже протягом усього свого життя він шукав почуттів, яких не могла чи, може, не хотіла дати йому рідна мати.

Повертаюся з Шантійї пізно увечері. Біля джерела відомостей про письменника, яким є «Колекція Шпельберха де Лованжуля», з новою силою промовляє важка, покручена правда його життя, його творчості — і його найбільшої любові.

Кожна стежина до бальзаківських місць, на яку я ступаю день за днем, розкриває переді мною нові грані «Людської комедії» — і кладе нові барви на знайомі віддавна сторінки його біографії.

Незабаром я покину місто, у якому протягом багатьох днів ішла стежками Бальзака. Але я не маю наміру попроситися з письменником, який захоплював мене від шкільних років.

Отож іще раз відвідую Пассі й будинок на вулиці Ренуар. Тихо й спокійно зараз у широких покоях. У вікно зазирають дерева, вкриті соковитою зеленню. Плющ розвихреними косами зелених стебел обплітає огорожу. Під час мого першого візиту сюди дерева в саду стояли ще голі.

Коли лист із Верхівні приніс звістку про те, що Евеліна овдовіла, пан Оноре був переконаний, що кохана разом із серцем віддасть йому незабаром руку та маєток.

«Все стало важчим — праця й борги» — писав він кілька років тому, сповнений гіркоти після якоїсь чергової життєвої невдачі. Тепер усе стало легшим: праця й обтяжливі грошові неув'язки, яких не бракує й надалі. Легшим, бо з'явилася надія.

Але «Чужоземка» вагається. Немовби напосіли на неї враз усі давні образи, розчарування, сумніви щодо почуттів коханого.

Сумніви ці відвертає сам Бальзак, охоплений новим припливом почуття. Листи йдуть один за одним. У кожному з них повторюються палкі запевнення, обіцянки, присяги:

«О дорога моя, коли б ми могли нарешті жити разом, серце біля серця, одне для одного, без будь-яких пут! Трапляються хвилини, коли думка про це просто одурманює мене, і я питаю себе, як ми могли взагалі пережити ці сімнадцять місяців — я тут, а ти там, на далекій Україні! Яка ж то сила гроші! І яка похмура комедія — бачити, як найпрекрасніші почуття залежать від грошей. Почувати себе прив'язаним, прибитим цвяхами в Парижі, тоді як серце перебуває за 500 миль звідси. Не раз попускаю віжки мріям. Уявляю собі, що все вже полагоджено, що восторжествувала мудрість і розсудливість моєї королеви, що вона нарешті сказала: «Приїдь!» У такі дні я змінююся до невпізнання. Мене запитують, що зі мною діється? Я відповідаю: кінчилися мої турботи, бачу перед собою надію... І люди кажуть: «Збожеволів!»

Я затрималася перед фотокопією паспорта Бальзака. Згідно з урядовими даними письменник мав повне обличчя, карі очі, каштанове хвилясте волосся. Дивлюсь на цей документ, що відкриває дорогу в світ, і думаю про те, як любив пан Оноре мандрівки. Вони сповнювали його враженнями, відкривали перед ним нові обрії. Він увів у літературу Францію, змалював її найкрасивіші краєвиди, її міста й села. Але багато яскравих переживань давали йому також інші країни: Швейцарія, Італія, Австрія... І всюди його книжки знаходили безліч нових читачів.

Які враження привіз він із Петербурзької подорожі? З подорожі, яку він уважав такою важливою, ба навіть переломною в його житті. З подорожі, в яку він вирушив, покинувши дім у Пассі влітку 1843 року.

Стежка бальзаківської легенди поведе мене тепер на північ. Туди, де в 1843 році пан Оноре знову зустрів давно не бачену Північну Зорю, яка протягом сімнадцяти років світила йому в його буйному, сповненому творчої праці, житті.

Частина II

ПІВНІЧНА ЗОРЯ

Секретар російського посольства в Парижі Віктор Балабін не без злостивості занотував у своєму щоденнику під датою 31 VII 1843 року таке:

«Нещодавно мені доповіли про візит Бальзака: він прийшов прохати візи в паспорті у зв'язку з тим, що збирається до Санкт-Петербурга. Я звелів лакеєві, щоб той впустив його. Зайшов невисокий чоловік, кремезний і дебелий, з фігурою пекаря, тушею бондаря, способом життя фабриканта панчіх, зовнішністю шинкаря... Ні копійки за душею — а їде до Росії! Їде до Росії, а нема ні копійки...»

Іронічний зміст цього запису, на жаль, відтіняє правду. Правду гірку, і та гіркота невідступно супроводжувала письменника. Незважаючи на те, що видання збірки творів наближалось до кінця, пан Оноре й надалі перебував у скрутному фінансовому становищі. Але він вирішив їхати до Петербурга. І він виконає цей намір, хоч би каміння з неба падало!

Прагнення добитися цього одруження тепер перетворюється в одержимість. Пригасле почуття засяло новими барвами. Тепер воно сильніше, ніж будь-коли. Раніше, як уважають деякі біографи, він кохав у

«Чужоземці» власні мрії. Тепер кохання нерозривно сплітається з амбітністю автора «Людської комедії», з його невгамовним прагненням багатства. Одруження — так думає письменник — принесе йому здійснення всіх прагнень!

У сповнених вагань, нерішучих листах Єви нарешті з'являється жадане слово: «Приїдь». Пан Оноре мусить переконати кохану й подолати її вагань. Мусить її скорити та здобути. Оглядання на цензуру — це, напевне, одна з причин, через яку в довжелезних листах Бальзака з'являються рядки з виявом симпатії до царського режиму й самодержця всея Русі. Письменник рахує, весь час рахує. Вираховує, скільки часу й коштів забере його подорож. До Петербурга курсують кораблі. Проїзд від Парижа до Гавра коштує 200 франків. З Гавра до Петербурга — 400. Стільки ж коштуватиме дорога назад.

Пан Оноре намагається приховати справжню мету своєї мандрівки від навколишніх. Насамперед він заявляє «перед усіма», що давно мав намір відвідати Петербург, щоб організувати в цьому місті французький театр. Потім він твердить, що виїздить до Росії в зв'язку з намірами шурина Сюрвіля заснувати суднобудівне товариство, щоб будувати дешеві кораблі. У листі до Евеліни за 16 V 1843 р. він зауважує: «Будемо вважати, що я їду задля зміцнення здоров'я». А справжня причина одна: «Нема поганої дороги до своєї небоги».

Критик Сент-Бев, у своїх висловлюваннях про Бальзака злобний і тенденційний, писав тоді в листі до одного із знайомих: «Бальзак розорений, навіть більше, ніж розорений, виїхав до Санкт-Петербурга, заявивши в газетах, що їде туди виключно задля поправки здоров'я і що постановив собі нічого не писати про Росію. Гостинністю цього краю зловживали такою мірою, що він, напевно, вважає: з огляду на цю обіцянку його приймуть там добре, і з боку державця він одержить гарантії на всілякі дрібні вигоди. Але чи зважають тепер на обіцянки цього романіста?..»

Перебування французького письменника над Невою — це річ делікатна. Бо давно вже жоден із колег Бальзака по перу не перебував у столиці царів, за винятком маркіза де Кюстіна, книжка якого «Росія 1839 року» викликала аж надто неприхильний відгук у колах, близьких до монаршого двору. Приїзд пана Оноре на запрошення Евеліни Ганської з погляду суспільних умовностей матиме характер відвертої матримоніальної декларації. І тут письменник мусить діяти обережно, тактовно й розважливо. А тим часом ці риси не дуже притаманні йому!

Хронічний брак готівки мав бути тоді особливо відчутним, якщо його засвідчив у своїх злісних нотатках секретар російського посольства. Листи письменника напередодні від'їзду відбивають чергову серію його фінансових труднощів:

«Я вийшов з дому, маючи при собі всі свої гроші — один франк! — щоб підписати дві угоди: з новим часописом «Л'Ета», а також із «Парізьєн». Я мав одержати разом чотири тисячі п'ятсот франків, які покрили б мої домашні борги та борг одному кредиторіві. Решта піде на подорож. Я взяв із собою малий портфель з червоної шкіри, щоб покласти до нього одержані тисячофранкові купюри; як то приємно бути подібним до когось, хто має портфель. Але я казав собі в душі: «Твоє марнославство буде покаране...»

Сумні передчуття автора листа здійснилися. Редактори обох часописів відклали виплату, і портфель залишився порожнім. «Я повернувся з тринадцятьма су в кишені, — пише Бальзак. — Їхав омнібусом. За-

лишилось у мене сім су». Але коли він побачив лист від Евеліни, то відразу ж, як пише, відчув себе мільйонером.

Однак ця радість не наповнить порожньої кишені. Бальзак мусить — як сам визнає в кінці листа — залишити його адресатку задля Естер. Таке ім'я має героїня писаного в гарячковому темпі роману «Розкоші та злидні куртизанок».

«Щоб мати змогу виїхати 15 червня, я мушу замкнутись на двадцять днів у друкарні в Ланьї із шістдесятьма складачами, щоб друкувати аркуш за годину. Бо ж на 10 червня я мушу видрукувати шість томів і зробити коректуру двох томів «Людської комедії», а сьогодні в нас 15 травня...»

За таких умов навіть щоденні листи до коханої, згідно з визначенням самого їх автора, стають «небезпечною розкішшю!» Бальзак пише по п'ятнадцять сторінок на день, а кожна сторінка, як він скрупульозно вирахував, коштує шістдесят франків. Отже, якби він писав до неї щоденно листа на три сторінки, виходило б менше на три тих сторінок, яких нетерпляче чекають друкарі, редактори й видавці. А це могло б поставити під загрозу його від'їзд. Отже, кореспонденція в ці дні має бути стислішою. «Мені тут взагалі не вірять, що я можу написати п'ятнадцять сторінок за день. А крім того, хіба не мушу я переглядати коректуру? Полагоджувати на місці невідкладні справи?»

Перед виїздом до Росії письменник справді спить у друкарні, де складають його твори, спить на похідному ліжку, щоб заощадити час, щоб якнайбільше зробити й заробити. В одному з листів до Евеліни він пише: «Ах, як мені треба відпочити, пожити як той звір, не думати ні про що, стати люмпеном із Санкт-Петербурга на ті благословенні червень, липень, серпень, вересень і жовтень. Чотири місяці без газет, без книжок, без коректур! — за винятком тих, які даватимеш мені Ти! Я хотів би тільки повного спокою, майже не бачити людей, бути за кілька кроків від тебе й вести життя устриці...»

Напередодні від'їзду пан Оноре переживає «справжні муки». За час, трохи більший за тиждень, він вирішив написати сто п'ятдесят сторінок! «Я коректую кожний аркуш п'ятнадцять-шістнадцять разів. Коректура коштуватиме тисячу франків, і це з моєї кишені. А скільки ще важких літературних завдань треба розв'язати! Зараз просто не знаю, як вибратись із другої половини «Давіда Сешара» (...) Живу трьома чашками кави на день, спазми шлунка мучать мене й далі, а шкіра набуває кольору деревини».

За таких умов праці й у такому її темпі мрія про петербурзький відпочинок стає все палкішою. «Чотири місяці без газет, без книжок, без коректури» — найпривабливіша для Бальзака перспектива. Серед описів прозаїчних щоденних справ, про які йдеться в нашвидку писаних листах, — гарячі любовні освідчення, слова палкої туги.

«Я жив досі писанням, зроби так, щоб трохи пожити любов'ю! Заопікуйся скоріше нею, ніж мною, бо їй я прагну дати все, навіть свою часточку неба. Зроби передусім так, щоб ми якнайшвидше стали щасливими». Він хоче жити в Петербурзі самотньо, бути тільки з Евеліною й нікого не бачити. «Я живу тільки для того, щоб заспокоїти прагнення, розпалене вісьмома роками розчарувань, терпіння й надії. На жаль, ці місяці дуже швидко проминуть! Я виборов собі цей час без грошових турбот, без книжок, які мушу писати, без коректур, котрі мушу зробити, ціною трьох років важкої праці та самозречення. Гроші на подорож я мушу здобути протягом чотирьох тижнів, ризикуючи дістати запалення

мозку. Отож, мабуть, зрозуміло, що не дозволю, аби цей скарб топтали великосвітські гарпії». Дорога до коханої «має бути вибрукувана щастям. Я прагну, нарешті, весь віддатись радощам, без жодних зобов'язань» (16 V 1843).

Евеліна накреслила йому свій автопортрет, гадаючи, що після восьми років розлуки вона може видатися йому вже не такою привабливою. Оноре відповідає в листі: «Посилаючи свій профіль, моя кохана, ти явно кокетуєш зі мною, бо виглядаєш, як дівчина».

На початку червня 1843 року пан Оноре відвідав бюро подорожей пароплавом. Найближчий пароплав до Петербурга мав відплисти з Дюнкерка 22 червня. Це надто рано! Письменник не встигне виконати найневідкладніших фінансових зобов'язань. Видавці й кредитори натискають на нього немилосердно. Відчай звучить у його листовному визнанні:

«Не можу вже сказати, що я втомлений. Я став чимось на зразок машини для писання. Мені здається, що я з заліза. За вісім днів я написав один том «Давіда Сешара»¹ і один том «Естер»². Перечитав десять разів і десять разів скоректував (ми знаємо, яка праця ховається за цими словами! — М. В.) той же том «Давіда». Швидкий темп роботи позбавляє мене відчуття композиції, я втрачаю ясність бачення, часом не знаю, що роблю. Кава атакує мій шлунок, моє волосся сивіє та випадає». Підтримує його мрія про від'їзд, з яким він пов'язав стільки надій. А гроші весь час розпливаються між пальцями: часописи, для яких він стільки працював, ухиляються від оплати. Нарешті, напередодні виїзду пан Оноре укладає угоду з «Л'Ета», позичає сімсот франків у Гаволя, збирає з кількох джерел дрібніші гонорари, які разом становлять суму, що дозволяє вирушити в дорогу. Парадоксальною примхою долі саме тоді, у 1843 році, якраз перед виїздом до Росії, пан Оноре дістав рідкісну нагоду позбутися своїх фінансових знегод... Перед тим, як вирушити в мандрівку, він одержав рекомендаційний лист від банкіра Ротшільда з його власноручним підписом. Бальзак недбало сунув цей лист до кишені, не прочитавши його, гадаючи, що там містяться якісь банальні рекомендації. Проте цього разу інстинкт і «нюх» підвели його: секретний знак у листі відомого фінансиста давав пред'явникові листа право користування кредитом у банках усїєї Європи на практично необмежені суми... На жаль, Бальзак дізнався про все це набагато пізніше, повернувшись до Парижа, коли той лист уже втратив свою чинність...

За три дні перед від'їздом вірний приятель письменника Бюїссон, який, до речі кажучи, від 1838 року не отримав від Бальзака навіть ламаного гроша, екіпірував письменника: пошив йому чорний сюртук і штани з чорного атласу, дві пари нанкових штанів і дві з білого тилу, атласну чорну камізельку з квітчастими розводами, і ще одну, також елегантну, з білого піке. Важливим для пана Оноре придбанням були два перстні зі смарагдами, золотий ланцюжок, шпильки для галстука з сердоліком і... обручки.

Десятого липня Бальзак залишає Париж. Наступного дня він вийшов із диліжанса в Дюнкерку. Двадцять першого липня він уже на палубі «Девоншіра». Судно це належало до лінії, директор якої був приятелем паризького видавця Гослена, знайомого Бальзака. Отож письменник одержав найкращу каюту.

¹ «Терпіння винахідника».

² «Розкоші та злидні куртизанок».

Чи пам'ятав він, прощаючись поглядом із затуманеним узбережжям Франції, що саме того місяця минало якраз десять років від тієї хвилини, коли він уперше побачив «Чужоземку»?..

Одного липневого дня 1843 року до Кронштадтського порту повернувся корабель «Девоншір», що плів під британським прапором. Все ближче було до Петербурга, кінцевої мети плавання. Пасажири вийшли на палубу, чекаючи нетерпляче хвилини, коли можна буде зійти на берег: незважаючи на літню пору, розгойдане море добре далось людям узнаки.

Столиця російських царів повільно виринала з імли в усій своїй величній красі. День був похмурий. Легенький туман — його не змогло розвіяти сонце, що блідо визирало з-за хмар, — змазував контури набережної та обриси будівель.

Біля борта корабля стояв дебелий чоловік у розквіті сил. Він мав вигляд заможного купця. Обличчя його було рум'яне, як у пивовара або в корчмаря, що й сам не цурається чарки. Холодний морський вітер розвівав довге з нитками сивини волосся пасажира. Одяг подорожнього деякими своїми деталями свідчив про схильність його власника до надміру крикливої елегантності. Пасажир, звичайно велемовний, тепер мовчав, дивлячись на Петербург, що наближався.

Здавна він линув думкою до міста, яке лежало тепер перед ним, у полі його зору. Він придивлявся до нього з жадібною, якоюсь гарячковою цікавістю й механічно крутив у руках невеликого формату книжку, яку встиг захопити перед від'їздом. Уперше їхав він до далекої, невідомої Росії, тому хотів хоч би з цієї книжечки познайомитися з містом, вулицями якого незабаром ходитиме.

Ця книжка-путівник звалася «Guide du voyageur à Saint-Petersbourg» («Путівник для подорожуючих у Санкт-Петербург») і тоді була новинкою. (Заголовок її розшукав по багатьох роках запопадливий дослідник.) Отже, мандрівник напружено дивився на місто, яке бачив уперше і яке наближалось з кожною хвилиною.

Це було дуже гарне місто...

Таким я бачу пана Оноре Бальзака, коли він підпливав до Санкт-Петербурга одного похмурого липневого дня 1843 року. Таким бачу його, мандруючи його слідами по сьогоднішньому, сучасному Ленінграду. Намагаюсь уявити собі місто, яке бачив автор «Людської комедії» влітку 1843 року.

Важко знайти кращого провідника по тодішньому Петербургу, ніж... Олександр Сергійович Пушкін. «Мідний вершник» був написаний не за багато років до подорожі Бальзака. Ідучи від кронштадтської пристані, пан Оноре оглядав краєвид столиці царів, відбитий у рядках поеми:

Нева вдяглася у граніт;
Мости над нею простяглися:
На островах її сплелися
Сади в мережі темних віт¹.

Це було місто дуже гарне й відмітне від усіх інших міст, які письменникові доводилось бачити під час його численних подорожей. Петербург славився тоді, як найбільш гармонійно розпланована та най-

¹ Тут і далі пушкінські рядки подаються в перекладі М. Рильського.

краще забудована столиця Європи. Широкий центр міста повнився світлом і повітрям.

Пан Оноре з'явився тут за сприятливої пори. Приїжджий з-під теплого неба Франції найлегше міг призвичаїтися до суворого клімату міста над Невною якраз у розпалі тамтешнього літа. Якби він приїхав трохи раніше, то побачив би оспівані Пушкіним «ночей задумливих твоїх безсяйний блиск, туман прозорий».

Через сто двадцять років після Бальзака приїхала в Ленінград я — в червні місяці. Відразу ж вирушаю на розшуки слідів письменника. Петербурзька його адреса влітку 1843 року була така: вулиця Велика Мільйонна, дім Титова. Хазяйкою цього дому була якась пані Тардьє.

Дивним і значущим видається той збіг обставин, який назвав «бальзаківських» вулиць ніби накидає символічний зміст! Остання паризька квартира письменника містилася на вулиці Фортюне, що віщувало щастя. Вулиця, на якій він мав уперше після багатьох років розлуки зустрітися з коханою жінкою, здавалося б, говорила про багатство. Обидві назви якоюсь мірою пов'язані з мріями письменника про щастя та багатство. Але символи ці виявилися облудними...

У теперішньому списку ленінградських вулиць Великої Мільйонної немає. Але від перехожих я легко дізнаюся, як і куди їхати. Ленінградський вечір не квапиться впасти на землю. День триває довго — і, по суті, не гасне. На короткий час місто огорне тільки ясна сірість білої ночі. Морок ледве торкнеться темним рубчиком задуманого міста. Пригадуючи собі Пушкінські слова про ранкову зорю, яка, «чергуючи сестрою, жене короткочасну тінь», сідаю в прозаїчний вагон трамвая. На цей раз він виконує роль «повозу часу», везучи мене на вулицю Халтуріна, що в минулому називалася Великою Мільйонною, а також у минуле.

Вулиця Халтуріна лагідним луком ніби націлилась на Ермітаж. Тісно прилягають один до одного кількаповерхові старосвітські будинки з вузькими, досить високими вікнами. Стримані кольори стін, серед яких переважає зеленкуватий і жовто-коричневий. Воєнна хуртовина не збурила цього закутка. Перехожих тут небагато. Вулиця — тиха, спокійна. У повітрі легко можна відчутти невловимий, а проте виразний віддих моря. У просвітах бічних вуличок виблискує темна блакигь Неви. Човни розгортають на річці крила білих вітрил. Камінні дуги мостів заслоняють канали.

Вулиця переходить у просторий, величезний майдан. Марсове Поле, Ермітаж...

Той далекий петербурзький день, туманний і не дуже холодний, був схожий, напевно, на мій ленінградський день раннього літа. Але нині сонце золотить шпиль Адміралтейства, націлений у небо, як стріла. Отже, з погодою мені пощастило більше, ніж пасажирові пароплава «Девоншір», що прибув над Неву в день похмурий і безсонячний. Це спершу засмутило його, адже, як нам відомо, він завжди був забобонний.

Яким шляхом їхав він із кронштадтської пристані на вулицю Велику Мільйонну? Не знаю. Цієї подробиці я не знайшла в жодному з джерел. Урядові формальності після того, як він ступив на землю, полагоджено йому, напевно, дуже справно, якщо через кілька років він доброзичливо згадає пана Теморасева, «шановного й благородного» начальника петербурзьких митників. Оселився він поблизу палацу Кутаїсова, петербурзької садиби Евеліни Ганської. Палацу Кутаїсова вже нема.

У цінному дослідженні Леоніда Гросмана «Бальзак у Росії» вміщена фотографія цього будинку.

Петербург тоді активно будувався: зводився новий міст на Неві, притягаючи зацікавлених жителів міста. Але письменник поки що ні на що не звертає уваги. У ньому киплять суперечливі змішані почуття: радість, неспокій, побоювання. Якою виявиться кохана? Які слова він почує від неї?

Відлуння першої після багатьох років зустрічі прозвучить в одному з пізніших листів Бальзака: «О, ти не знаєш, що діялося в моїй душі, коли я в глибині того подвір'я побачив у вікні твоє обличчя!»

Він не бачив її вісім років! Тепер він знову зачарований вродою цієї жінки, все ще гарної та принадної, хоч вона вже входила в «полудень віку».

Вона також чекає приїзду письменника. Про його петербурзький візит знають деякі приятельки Евеліни, що належали до найвищого товариства. Дами, які роками ковтали романи Бальзака, згоряють від цікавості. Авторки пахучих листів, адресованих пані Ганській, — панна Олена Смирнова, княгиня Розумовська, сестра знайомої Бальзака, пані Люлю Тюргайм — цікавлячись письменником, водночас висловлюють побоювання, чи в столиці царів буде належно оцінений і прийнятий той чоловік — «незвичайний знавець життя, геніальний сповідник жіночих сердець».

Незабаром після приїзду Бальзак занотував у конфіденційному щоденничку Евеліни: «Прибувши 17 липня (старий стиль), я десь близько полудня мав щастя побачити знову і привітати графіню Єву в домі Кутайсова на вулиці Великій Мільйонній. Побачивши її вперше од віденських часів, я подумав, що вона така ж молода, як і тоді. Сім років розлуки; вона перебувала в цей час у своїх хлібних пустелях, тим часом як я пропадав серед своїх широких людських пустель Парижа. Вона привітала мене, як старого приятеля, а я всі години, проведені без неї, визнав за нещасливі, холодні й сумні. Від 1833 до 1843 року минуло десять років, і за цей час усі почуття, які були в мене до неї, зросли всупереч загальновідомому закону, так само як і всілякі гризоти, викликані її відсутністю та різними розчаруваннями, яких довелося мені зазнати. Нікуди не сховаєшся ні від часу, ні від любові».

Проживання на вулиці Великій Мільйонній, де після недавньої пожежі споруджено багато нових будинків, безперечно, тішило самолюбство Бальзака. Задля точності зазначимо, що дозвіл на тимчасове перебування в столиці Росії коштував йому тридцять два карбованці. Сума — як на ті часи — не така вже й маленька. Прислужував письменникові слуга, платня якого мала становити п'ятдесят карбованців. Його ім'я — Леон — звучало як ремінісценція з роману Жорж Санд. Мадемуазель Борель, гувернантка Ганни Ганської, дбала про столову білизну прибулого.

Про внутрішній вигляд квартири пана Оноре мало що відомо. Письменник скаржився на надокучливі блощиці. Краще знаємо помешкання пані Ганської — завдяки згадкам у його листах і гуаші Кольмана, яку Оноре привіз до Парижа. Сіро-голубий просторий салон, із кількох вікон якого відкривався гарний краєвид на Неву. Був у ньому малахітовий стіл для чаю, на якому часто шипів самовар. Була кушетка з двома спинками та екран у стилі Людовіка XIV. В цьому салоні Бальзак читав уголос пані Єві свої твори. У пізніших листах Ганни Ганської до матері пробивається спогад про читання вголос «Дочки Єви».

Російський уповноважений у Парижі П. П. Кисельов завчасно повідомив свій уряд про майбутню подорож Бальзака: «Оскільки цей письменник постійно перебуває у скрутному фінансовому становищі, а нині терпить більшу скруту, ніж будь-коли, дуже можливо, що мета його подорожі — якась літературна спекуляція... В такому разі, задовольнивши потребу пана Бальзака в грошах, можливо, вдалося б використати перо цього автора, який зберіг тут ще деяку популярність, як і взагалі в Європі, для спростування наклепницької книжки пана де Кюстіна...»

Але ці побажання залишилися тільки у сфері проектів. Ніхто Бальзакові такої праці не пропонував.

Петербурзька преса не квапиться з анонсуванням приїзду славетного письменника. Окрім кількох, спонуканих головним чином жіночою цікавістю, приятельок Евеліни, аристократичне товариство ніяк не виявляє своєї прихильності до письменника чи хоч би зацікавленості його особою. Через тиждень після приїзду його запросила дружина міністра Марія Дмитрівна Нессельроде і все. Це мовчання, здається, було демонстративним! Усі місцеві газети повідомили про прибуття пароплава «Девоншір» до Кронштадтського порту. Однак ніде нема й слова про те, що на палубі цього пароплава прибув до столиці царів автор «Людської комедії». «Журналь де Сен-Петербург» не подає ніяких відомостей про прибуття письменника, який, згідно з твердженням його земляка маркіза де Кюстіна, є єдиним французьким автором, широко популярним у Росії. На шпальтах цього часопису з'являються тільки відомості про книжки Бальзака, наявні в продажу, а також згадка про якогось скульптора, що виконує на замовлення барельєфи та погруддя славних людей, а серед них і Бальзака. Газети також не опублікували хоч би коротенької інформації про письменника. Тільки маловідомий і не дуже популярний «Листок для светских людей», повідомляючи читачів про прибуття «Девоншіра» і про двадцять пасажирів, які пливли на палубі цього корабля, висловлює здивування, що до прізвища Бальзака, який був поміж ними, додали тільки коротке слівце «літератор». Адже це, — підкреслює газета, — один із найвизначніших авторів, видатний знавець людських сердець, чудовий романіст».

Нарешті, 22 VII (5 VIII) 1843 року «Северная Пчела» доводить до відома любителів літератури, що «на пароплаві «Девоншір», який прибув минулої суботи з Лондона та Дюнкерка, приїхав славнозвісний письменник Бальзак. Поширюються чутки, що він проведе в Петербурзі всю зиму, але поки що не можемо поінформувати про це докладніше».

Через кілька днів цей самий часопис друкує велику статтю про сучасний французький роман. Трохи пізніше, аж під кінець перебування Бальзака, «Северная Пчела» публікує невелику добірку його афоризмів.

«Тигоднік Петербурскі» в одному із серпневих номерів уміщує уривок із повідомлення французького «Журналь де Деба» про подорож Бальзака, повторюючи також помилкове твердження, що причиною її було погіршення стану здоров'я письменника.

Чи був пан Оноре прикро вражений отією байдужістю до нього преси та петербурзької громадськості? Напевно. Адже він звик до екзальтованої прихильності читачів, зокрема поза межами Франції: Як гаряче вітали його у Відні або в Італії! А тут жодного вияву симпатії чи хоч би зацікавлення як із боку властей, так і офіційних кіл, близь-

ких до царського двору. Він відкрито висловлює свої легітимістські погляди, але це не допомагає...

Холод і недовір'я супроводжують на кожному кроці творця «Людської комедії»... За його спиною літають листи поліційних чиновників. Жоден його крок не сховається від пильності поліції.

Царські власті пам'ятають прикрий досвід із маркізом П'єром де Кюстіном, автором книжки «Росія 1839 року». Нещасливим для Бальзака збігом обставин ця книжка, яку в царських офіційних колах уважали памфлетом, вдруге вийшла в світ саме того літа, піднімаючи в Росії нову хвилю неприхильних коментарів. Трохи пізніше ходили чутки, ніби цар подарував Бальзакові значну суму за написання відповіді на той памфлет. Бальзак із звичною для нього схильністю до перебільшень твердив, що він одержав у Петербурзі «ляпаса, призначеного Кюстінові». Бальзак викреслив його прізвище з присвяти на романі «Полковник Шабер». Полеміку з вищезгаданими чутками і з самою книжкою маркіза де Кюстіна він провів кілька років пізніше у своєму нарисі «Подорож до Києва» («Voyage à Kieff»).

«Дурні розповідали, що цар всея Русі мав намір спростувати книжку пана де Кюстіна французьким пером, що мені хотів пожертвувати чималу кількість мужиків під час мого перебування в Петербурзі. У такому разі я почну з визнання, що бачив царя Миколу на віддалі п'яти метрів, що він мене ніколи не бачив, а тим більше не розмовляв зі мною і, нарешті, що він виїхав до Варшави через шість днів після мого прибуття до столиці, а це дозволило б мені в стилі вразень з подорожі сказати, що він утік. Він не тільки не дав мені грошей, а, навпаки, взяв їх у мене за подорож із Петербурга до Таураге в ридвані з його гербами..., дозволивши мені перед тим провести шість тижнів у Петербурзі, де я ні з ким не бачився.

(...) Що ж до комівояжерів думки, людей цікавих, то для них Петербург і Москва — чи не вся Росія. Вони прагнуть побачити дві столиці, з'єднані чудовим битим шляхом на шістсот верст, і уявляють собі, що бачили Росію. Бачили вони Росію так, як той, що побував у Кантоні, бачив Китай; а повертаючись, подають як власні спостереження тисячу нісенітниць про царство, що вже тепер більше, ніж Римська імперія за часів Августа. Отака моя думка про славнозвісну працю пана де Кюстіна. Якщо б із цієї книжки вилучити всі думки князя Козловського, якого тепер можна назвати, бо він уже помер, якщо викинути дві чи три згадки про царя, залишаться там тільки дотепи щодо особливостей клімату, зовсім неправильні політичні висновки, описи російської пишноти, а також звичайні загальники. Мадам де Сталь на кількох сторінках свого «Десятилітнього вигнання» змалювала Росію краще, ніж зробив це пан де Кюстін».

Над Невою здавна зупинялися на коротший чи довший час польські вигнанці. Знайомий панові Оноре з Парижа Міцкевич зустрічався в Петербурзі з Пушкіним. Чи французький письменник, закоханий у польську аристократку, усвідомлював важку напруженість і заплутаність польсько-російських відносин?.. Ні. Ці справи не цікавили його зовсім. Він часто ототожнював Росію з Польщею. На польські справи він дивився очима пані Ганської, тобто поглядом, наскрізь космополітичним. Напевно, у своїх спогадах він не поєднував історії похмурого мовчазного поета, з яким познайомився в Парижі, з його петербурзькими переживаннями.

Зате він часто складає вірнопідданські декларації перед російським монархом. Зізнається, що не мав би нічого проти того, щоб стати підданим царя, ба! — твердить навіть, що він просто закоханий в абсолютистську владу.

Невідомо, чи ці слова йому диктувало оглядання на цензуру, чи бажання здобути прихильність властей? Чи справді він був переконаний у великодушності царя й щирості його поглядів? Якимось він наївно переконував Евеліну, що найкраще було б вплинути на процес про спадщину, який саме проходив, звернувшись просто до його царської величності. «Чужоземка» порадила йому тоді нічого не починати самому й покластися на неї. Матеріальні справи пані Евеліни були дуже заплутані, і Бальзак своєю гарячковою нетерплячістю може тільки їх погубити. Венцеслав Ганський, одружуючись з Євою 1819 року, склав угоду, згідно з якою все його майно, рухоме й нерухоме, на випадок його смерті переходило в розпорядження дружини. Пані Ганська водночас зобов'язувалась, після того, як діти дійдуть повноліття, переказати їм половину майна, яким вона розпоряджалася як споживачка.

Після смерті власника Верховні судова цивільна палата в Києві визнала цю угоду — не обійшлося без інтриг родичів Ганського — недійсною, відмовляючи одночасно дружині у вільному розпорядженні маєтністю. З огляду на неповнолітність єдиної дочки було призначено опікунів Ганни, які заразом мали не випускати з поля зору маєтностей, що залишилися після померлого. Ці складні й затяжні справи і привели Ганську до Петербурга.

«Ідь до Санкт-Петербурга, — писав Бальзак в одному з листів напередодні своєї подорожі, — напруж весь свій розум, не шкодуй зусиль, щоб виграти цей процес. Вживи всіх засобів, зустрінься з братом, використай, якщо це можливо, впливи свого брата й братової. Усе, що ти написала мені з цього приводу, є дуже доречним».

Пан Оноре тепер може, нарешті, бачитись скільки завгодно з Північною Зорею. Він проводить із нею, дотримуючись правил доброго тону, цілі дні. А крім цього, знов-таки дотримуючись тих же правил, — також і ночі... Але, крім Евеліни, поруч із ним є також місто. Це місто непокоїть його й вабить як хвилююча й складна загадка. У постійній жадобі нового, письменник вирушає незабаром після приїзду на перші прогулянки вулицями столиці царів.

Який вигляд мав тодішній Петербург?.. Знову звернімося до Пушкіна:

Шпилями в небо піднялись
На велелюдному помості
Палаци й вежі; кораблі
Сюди з усіх кінців землі
Пливуть, закликані у гості.

Над Невою схрещувались тоді архітектурні впливи з усіх чотирьох сторін світу. Північ подає руку Півдневі, Захід кланяється Сходу. Повітря пахне солоним подихом моря. В недавній історії міста можна знайти прізвища чужинців, славнозвісних будівничих: французів, як Леблон чи де ля Мотт; голландців, як де Фріс, де Вааль, де Вудт; італійців, як Франческо Рінальді. Барокко стикається з ампіром. Відлуння ренесансу, що долетіло з-під гарячішого неба, на диво гармонує зі спокоем північного пейзажу. У цьому особливому місті трапляються закутки, що, мов близнята, подібні до паризьких. Є й ін-

ші, які навівають панові Оноре спогади про мальовничі, вузенькі, як ущелини, вулички приморського Амстердама. Усе це створює незвичайний сплав і конгломерат, неповторний у своїй красі. Розгалужені рукави Неві глибоко вриваються в суходіл. Дугоподібні містки заслоняють похмуру, неспрушну воду.

Де Петербург найсправжніший? На тих вулицях, що сміливими розльотами перетинають місто, чи над спокійною Невою? У палацах, заповнених мармуром, ліпкою, орнаментами? Чи в Казанському соборі, сповненому мерехтливого світла, де поміж довгими рядами високих колон схилилися в молитвах віруючі?

Разом із пані Ганською Бальзак захоплювався Зимовим палацом, витвором Растреллі. Дивився на стрункий шпиль Адміралтейства. День за днем із вікон палацу Кутаїсова оглядав він набережну. Він часто ходив із коханою на Марсове поле, де планувався парк у французькому стилі. Ходив він на міст перед Ермітажем і на невеличкій, зграбний кам'яний місток. Отой самий, що сьогодні так само, як і сто двадцять років тому, з'єднує обидва береги Зимового каналу.

Чи ходив він також брудними передмістями, поміж «перекривлені хатки» і «крамарів обачних склади?..» Напевно, ні. Він дивився у вікно на силует Петропавлівської фортеці, що вирисовувався вдаль. Стежив за ходом робіт на будівництві нового мосту через Неву. Зупинявся перед написами на цоколях, де:

Достоту на живих похожі,
Стоять два леви на сторожі.

Будинку Кутаїсова нема вже давно. Нема меморіальної дошки на місці, де стояв дім Титова, у якому жив Бальзак. Але я знаю, що Нева, ніби дзеркало, відбивала обличчя людей, які колись зупинялись над нею. І небо тут, мабуть, таке саме, як за петербурзьких днів Бальзака. Осяйне небо пізнього північного літа.

У цьому місті час має іншу міру та вартість. Величезні простори Росії, невід'ємною часткою яких є Петербург, ніби розширюють години. Плин життя тут повільніший, ніж у Парижі. Люди не поспішають. Пан Оноре — покірний цьому ритмові, відмінному від щоденної гарячки життя на батьківщині. Кожного дня відвідує він Евеліну. Часом робить якісь візити. Не пише. Зовсім занедбав літературну працю. Він часто мандрує з тихих, «благородних» вулиць у районі Великої Мільйонної на гомінкі, рухливі проспекти: Ливарний, Володимирський, а особливо Невський. Його заворожує екзотичний, барвистий, якийсь особливий вигляд цих вулиць. Він не був би собою — автором «Людської комедії», творцем Луї Ламбера, Годіссара, Давіда Сешара, Цезаря Бірото, якби його не захоплювало це видовище. Важко уявити, що Бальзак бачив Невський проспект іншим, ніж його змалював Гоголь:

«Тут єдине місце, де показуються люди не з необхідності, куди не загнала їх потреба й меркантильний інтерес, що охоплює весь Петербург (...). Невський проспект—це загальна комунікація Петербурга. Тут житель Петербурзької або Выборзької частини, що кілька років не бував у свого приятеля на Пісках чи коло Московської застави, може бути певен, що зустрінеться з ним неодмінно. Ніякий адрес-календар і довідкове місце не дадуть таких точних відомостей, як Невський про-

спект! Всемогутній Невський проспект! Єдина розвага бідного на гуляння Петербурга! Як чисто заметені його тротуари, і, боже, скільки ніг залишили на ньому сліди свої! І незграбний брудний чобіт відставного солдата, під вагою якого, здається, тріскається сам граніт, і мініатюрний, легкий, як дим, черевичок молоденької дами, що обертає свою голівку до блискучих вікон магазину, мов соняшник до сонця, і грімка шабля сповненого надій прапорщика, яка проводить по ньому різку подряпину, — все позначається на ньому могутністю сили або могутністю кволості. Яка швидка відбувається на ньому фантазмагорія протягом одного тільки дня! Скільки витримає він змін протягом однієї доби! Почнемо з раннього ранку, коли весь Петербург пахне гарячим, щойно випеченим хлібом і наповнений бабусями у драних платтях та салопах, що чинять свої наскоки на церкви й на співчутливих перехожих. (...) О 12-й годині на Невський проспект роблять наскоки гувернери всіх націй зі своїми вихованцями в батистових комірчиках. (...) Але чим ближче друга година, то менше число гувернерів, педагогів і дітей: їх, нарешті, зовсім витісняють ніжні їхні батьки, що йдуть під руку зі своїми строкатими, барвистими, слабонервними дружинами. (...) В цю благословенну пору від 2-ої до 3-ої години після полудня... відбувається головна виставка всіх кращих витворів людини. Один показує франтівський сюртук із найкращим бобром, другий — грецький прекрасний ніс, третій несе прегарні бакенбарди, четверта — пару гарненьких оченят і чудовий капелюшок, п'ятий — перстень із талісманом на випеченому мізинці, шоста — ніжку в чарівному черевичку, сьомий — галстук, що викликає подив, восьмий — вуса, що викликають здивовання. Та б'є третя година — і виставка кінчається, натовп рідшає... О третій годині — нова зміна. На Невському проспекті враз настає весна: він вкривається весь чиновниками в зелених віцмундирах. (...) З четвертої години Невський проспект безлюдний, і навряд чи ви стрінете на ньому хоч одного чиновника. (...) Та як тільки примерк упаде на будинки та вулиці, і будочник, напнувшись рогожею, відереться на драбину світити ліхтар, а з низеньких віконць магазинів виглянуть ті естампи, що не сміють показуватися серед дня, тоді Невський проспект знов оживає й починає ворухитися. Тоді настає той таємничий час, коли лампи заливають усе якимось принадним, чудесним світлом. Ви зустрінете дуже багато молодих людей, здебільшого нежонатих, у теплих сюртуках і шинелях. (...) Кроки всіх прискорюються і стають взагалі дуже нерівні. Довгі тіні мелькають по стінах і бруку...»

Тут часто прогулюється і прибулець із Франції, охоплюючи поглядом картину, що її розкриває перед ним центр північної столиці. Він бачить візки, екіпажі, упряжки, інші, ніж французькі, візників у червоних лівреях, тройки, що пролітають галопом, підстьобувані візниками. Він розглядає всілякі уніформи та мундири, які носили не тільки місцеві чиновники, а й учні та студенти. На розі вулиці можна випити чаю з величезних латунних самоварів. Чаю п'ють тут дуже багато. Пан Оноре все ж набагато вище ставить паризький чай, не кажучи вже про каву. Міцної, як смола, кави даремно шукати в місті царів, вона ще не ввійшла тут у вжиток і в моду.

Перекупки на Невському гаряче вмовляють покуштувати малинового або медового квасу — найпопулярніших місцевих напоїв. Крикливо заохочують покупців продавці грибів і курчат, апельсинів і лимонів, пиріжків і млинців, киселю та свіжого молока. У брамах багатих

Оноре Бальзак. Портрет роботи Давіда д'Анже.

особняків стоять вусаті сторожі, які у своїх «бухарських» халатах виглядають дуже солідно. Няньки в простій одежі й у високих чіпцях-корабликах доглядають немовлят із багатих родин. Часом по вулиці пройде широким кроком «боярин у жупані».

Бальзак оглядає цей вуличний світ, барвистий і для нього незвичний. Він відвідує Гостинний двір — великий магазин, у якому ярусами лежать найрізноманітніші товари — продукти, ремісничі вироби, зведені до столиці з усіх кінців імперії, з півночі та з півдня. Не обминає

він книгарень, крамниць із порцеляною, а також антикварних, переповнених мистецькою та псевдомистецькою старовиною.

Він знайомиться з Петербургом. Переживає в ньому прекрасні хвилини поруч із коханою жінкою. Але, незважаючи на це (а може, саме тому?..), на відміну від багатьох інших письменників, які відвідали місто над Невою, він нічого про цю подорож не напише. Петербурзькі дні ніяк не озвуться на сторінках його творів і не знайдуть відгуку в кореспонденції, якщо не брати до уваги коротеньких записок до деяких паризьких знайомих.

Він читає книжку маркіза де Кюстіна. За порадою Евеліни заглиблюється в читання сентиментальних листів молоденької Беттіни фон Арнім до старого «олімпійця» — Гете. Обое — Бальзак і пані Ганська — бувають на виставах Михайлівського театру, де виступають відомі французькі артисти, а серед них — славнозвісна актриса Аллан. Їх виставу рецензує «Северная Пчела». Жюль Шанфлері пізніше твердив, що петербурзька публіка впізнала знаменитого автора «Людської комедії» серед глядачів і влаштувала йому овацію.

Пан Оноре стоїть збоку від головних течій світського життя. Іноді він відвідує секретаря французького посольства, пана д'Андре. Буває в деяких знайомих пані Евеліни, яка не цурається запросин. З усього видно, що вона радо сприймає вияви кохання до неї. Бальзак відвідує Ольгу Олександрівну Жеребцову, далеку родичку Ржевуських; її невістка, Олександра Жеребцова, одружуючись удруге, вийшла заміж за Адама Ржевуського, брата Евеліни. Жеребцова, тоді вже сімдесятирічна бабуся, що зберегла сліди колишньої вроди, належала до найцікавіших представників петербурзького вищого світу. Як писав про неї Герцен, вона об'їздила вздовж і впоперек усю Західну Європу. Її білі тонкі пальці міцно тримали невидимі нитки багатьох інтриг — придворних і міжнародних. Висока літня жінка з величною осанкою, смілива, швидка й незалежна в поглядах, була для письменника цікавою співрозмовницею.

У мемуарах тих часів прориваються відгуки про зустрічі з Бальзаком, суперечливі й не завжди однакові, як усі відомості про цього письменника. Молодий літератор Болеслав Маркевич розповідає в своїх записках, як важко йому було повірити, що той невисокий чоловік, огрядний, незважаючи на претензію на елегантність, далекий від справжньої вишуканості в одязі, довговолосий «як дякон» — то славнозвісний Бальзак! Двадцятирічний молодик зовсім інакше уявляв славетного письменника, якого він знав з літографованого портрета, перш як сам побачив його на якомусь світському прийомі. Пан Оноре, згідно з відомостями Маркевича, теж брав участь у спільній розмові, але неохоче, відбуваючись скупими, короткими фразами.

Художник П. П. Соколов, досконалий ілюстратор творів Грибоедова та Пушкіна, зустрівшись із Бальзаком у Павловську під Петербургом, описує його наряд — сіру куртку й капелюх з італійської соломки — й понуре, невеселе обличчя. Цим свідченням суперечить розповідь молодого художника Романова, який трохи пізніше їхав разом із Бальзаком, коли той залишав Петербург. Романов відзначає дотепність та лагідність пана Оноре; ці риси робили його чудовим товаришем у подорожі.

У всіх цих мемуаристів бринить нота здивування, що цей проникливий знавець людських душ і характерів, зокрема жіночих, виявився

чоловіком, зовнішність якого так контрастувала з уявленнями про нього сучасників.

Додаймо сюди анекдот, занотований у нарисах Боя: коли в одному з петербурзьких салонів було оповіщено ім'я Бальзака, покоївка, що подавала чай, вражена, упустила тацю. Те саме «зробив би, може, молодий Достоевський, для якого читання творів Бальзака виявилось згодом таким плідним».

Пан Оноре розважається в Петербурзі під час літніх канікул. Отже, не довелось йому зазнати повноти світського життя взимку, коли в столиці можна побачити

Дівочих рожевіння лиць,
І танці, й шум, і барви строїв.
А в колі друзів молодих
Шипіння пінявих напоїв
І пуншів племінь голубих.

Зате побачив він інший характерний момент тутешнього життя, теж описаний Пушкіним:

Люблю на Марсовому полі
Вояцьку гру спостерігати,
Коли і кінна й піша рать
Хвилюються на видноколі.

З властей привітно поставився до письменника тільки шеф петербурзької поліції Бенкендорф. Він попросив Льва Нарішкіна, щоб той познайомив його з Бальзаком. Задовольнивши цікавість щодо особи славнозвісного письменника (а може, це знайомство було йому потрібне й для «службових», тобто поліцейських цілей), він вручив Бальзакові запрошення на військовий парад у Красному Селі. У параді, що відбувався 9 серпня 1843 року, брали участь також частини царської армії, що склалися з поляків.

Пан Оноре може, нарешті, задовольнити свою цікавість. Адже він бачив царя на кількадеметровій відстані.

Але письменник більше, ніж обличчя царя, запам'ятає Евелінин сірий капелюшок із вуалькою, який був на ній того дня, і розмову, яку вони вели...

Військовий парад, що розпочався о 10-ій годині ранку, закінчився для Бальзака нещасливо: незважаючи на північне сонце, письменник, що не звик до місцевого клімату, зазнав сонячного удару. Дошкульні наслідки його він відчув пізніше, у Франції, де був змушений лікуватися — у свого давнього приятеля лікаря Наккара.

Повернімося, проте, до розмови в Красному Селі, згадуваної пізніше письменником у його листах. Пані Єва тоді сказала: «Ти не одружишся з бідною». Ми не знаємо, що відповів Бальзак. Однак відомо, що в листі він із гордістю писав: «Прекрасна пані, я добра, мільйонна партія. Мої праці варті п'ятсот тисяч франків, експлуатація «Людської комедії» теж дає прибуток». І справді, багатотомне видання своїх творів пан Оноре вважав істотним фактором стабілізації свого матеріального становища. Він був певний, що в Петербурзі усуне перешкоди на шляху до одруження, які ще залишалися. Він привіз папери, потрібні для укладення шлюбу у французькому консульстві, і навіть обручки! Давня любов оживає тепер, коли їм обом уже не треба було ховатись із нею перед світом. Письменник і надалі дивиться на Евеліну із захватом, хоч у її листах не раз бриніла нотка побоювання, що давне

почуття погасне в ньому, коли він побачить її іншою, ніж у Женеві чи Відні, старшою на десять років.

Непорозуміння поміж ними значною мірою згладилися. На землі царів пан Оноре краще розуміє труднощі, пов'язані з його подружніми прожекетами.

Єдине, що трохи затьмарювало петербурзьке літо Бальзака, це почуття, якого доти йому не довелося зазнати майже ніколи в стосунках із жінками — почуття ревнощів. Багато прикрих і тяжких хвилин пережила «Чужоземка», коли родичі та знайомі навипередки нашіптували їй у вуха чутки про любовні пригоди письменника, про завойовані ним жіночі серця. Тепер доля ніби брала реванш. Тепер його черга терпіти муки ревнощів. Кохана жінка — вільна, вродлива, багата — з усіх боків оточена поклонниками. Серед них на першому місці Ференц Ліст.

Пан Оноре давно знає геніального композитора й піаніста. Сам привів його до салону своєї коханої, а тепер вельми за цим жалкує. Він злий на самого себе, йому неприємна та прихильність, з якою ставляться до музиканта обидві Ганські — Евеліна й Ганна. Адже музика — це тільки стежка, якою входить у коло зацікавлень Північної Зорі угорський митець. Так, то щось більше, ніж звичайне світське знайомство...

Бальзак шалено ревнує, а надто через те, що важко навіть уявити більш невідний для нього контраст щодо зовнішності та манер, ніж той, що існує, між ним і Лістом. Музикант саме тоді здійснював свій тріумфальний похід по Європі. Він мав приголомшливий успіх на концертних підмостках багатьох столиць. Збуджував захват і шану монархів. Безперечно, він може швидко закрити голову не байдужої до мистецтва жінки!

Пан Оноре не знаходить собі місця. Тепер, коли вимріяне щастя здається ближчим, ніж будь-коли, цей «фокусник» може звести все нанівець і забрати Єву.

Не минуло ще кількох тижнів, як він писав: «Ліст має дрібні недоліки й величезні достоїнства. Я люблю його дуже, а його талант вважаю високим, як талант Шопена та Паганіні». У теперішніх же своїх листах він щедро наділяє митця не дуже приємними для того епітетами. Шкодує, що присвятив йому «Герцогиню де Ланже». Заспокоївся він тільки, коли переконався, що Ліст покидає Петербург і що стосунки між ним і пані Євою не вийшли далі платонічних сентиментів у стилі епохи.

Минають дні. Петербурзьке літо поволі переходить в осінь. З моря повіває холодний вітерець. Аристократичне товариство з'їжджається із сільських маєтків на зимовий сезон до столиці. Пан Оноре лаштується до повернення в Париж. Він від'їжджає, не здійснивши своїх намірів. Але він посунувся ще на один важливий крок по дорозі до мети. Північна Зоря й надалі залишається його коханкою. Вона стане його дружиною, як тільки будуть усунені остаточно всілякі перешкоди, пов'язані з майновими ускладненнями та з необхідністю видати заміж молоденьку Ганну. Евеліна пообіцяла йому руку й, напевно, дотримає слова.

Треба ще почекати. Що ж, Бальзак-реаліст не протестує. Він розуміє причини цього зволікання краще, ніж ті критики та історики літератури, які після багатьох років обурюватимуться за це на пані Ганську. Він може тепер нарешті мати надію. А це найважливіше!

Він справив собі перед від'їздом пальто на хутрі й теплі хутрянні чоботи. Купує гостинці: муфту для мадам Брюньоль, яка тоді ще не мала прізвиська «Сова»; скатертину для сестри Лаури, персні для племінниць, кілька інших дрібничок і відомий своїми високими якістьми російський чай для дружин приятелів. Кількість покупок збільшиться під час подорожі через Східну Пруссію, бо пан Оноре вирішив повернутися на батьківщину сухопутним шляхом, через Берлін

Останні дні й ночі, проведені з коханою... Розмови за самоваром. Край каміна, заслоненого екраном у стилі Людовіка XIV. Кушетка з двома спинками, голуба канапа. Плющ, листок якого символізує долю обох закоханих: «В'яну або обвиваюсь». Останні хвилини взаємної близькості. Письменник відщипнув з пагона зеленого куща в салоні пані Ганської листок, щоб потім покласти його за портрет «Чужоземки». Він схилився за тим кущем, як потім признається в листі, щоб приховати сльози, викликані прощанням з Евеліною та Ганною.

Початок жовтня. Дошкуляє імлистий холод. Ідучи з теперішнього Ленінграда в напрямку до Латвії, я ніби бачу пана Оноре, як повертається він на свою батьківщину. Обабіч диліжанса розлягається монотонна рівнина, прибалтійські піски та мочари. Париж іще далеко, але він наближається з кожним обертом коліс карети. Один із двох випадкових товаришів подорожі, молодих митців, згадуватиме потім веселу балакучість Бальзака. Очевидно, письменник устиг скинути з себе пригніченість, спричинену розлукою.

Разом із молодими росіянами пан Оноре затримується на дванадцять годин у Тілжі. Запам'ятав він Таураге¹. Потім через Костшинь над Одером — той самий, який нині лежить на нашому західному кордоні — мчить до Берліна. Він заїхав до «Російського готелю». Французький посол граф Брессон запрошує письменника до своєї резиденції й частує його обідом.

У Потсдамі Бальзак зустрівся з відомим німецьким письменником, який охоче писав на середньовічні теми, перекладачем Шекспіра Людвігом Тіком. Певно, то була незвичайна розмова — прозаїка-реаліста й палкого романтика.

Наступний етап дороги — Лейпціг. Звідси письменник швидкісним поштовим диліжансом виїхав до Дрездена. У Дрездені він зупиняється, вражений, перед «Мадонною» Рафаеля. Картини Тіціана й Рубенса нагадують йому Евеліну.

Бальзак повертається додому. Але де тепер, власне кажучи, його дім? Чи можна назвати цим словом кімнатки на вулиці Басс?! Його чимдалі більше охоплює жадоба мати справжнє сімейне гніздо. Спогад про кохану і проведені з нею — так недавно — хвилини збуджує хвилю туги за Евеліною, за холодним небом, за похмурою течією Неви та лагідною сірістю петербурзьких вечорів. За всім, що було тлом і обстановкою нового розділу їх кохання. Чим далі він був від Петербурга, тим більше, незважаючи на близькість батьківщини, почував себе самотнім і спустошеним. Спогади про петербурзькі дні й ночі часто заважають йому працювати. Недавно пережите зміцнило й розпало його любов. «Кохаю, як і кохав у 1819 році, кохаю, як перший і єдиний раз у житті» — пише він Єві. Отримавши від неї клапоць тканини з її чорної сукні, він пише: «Я плакав, як осел, від думки, що

¹ Тілжа, Таураге — міста в Прибалтиці.

міг би витирати ним від чорнила моє перо, витирати чимось, що протягом певного часу слухало удари найдосконалішого під сонцем серця...»

Після перепочинку в Дрездені пан Оноре хотів виїхати на короткий час до Кульма, щоб зібрати там документальний матеріал для давно задуманого роману «Битва». Але цей план залишився нездійсненим.

Чотири дні забирає в нього дорога через Льеж та Брюссель. Нарешті — знайомі вулиці Парижа. Дім на вулиці Басс і мадам Брюньйоль, яка чекає повернення свого хлібодавця.

Паризьке товариство аж гуде від пліток, поголосок, здогадів і коментарів про подорож Бальзака. Письменник, який відвідав столицю царів, опинився у фокусі загального зацікавлення.

Але на нього чекають рахунки. Стоси «драматичних» рахунків! І борги, борги... Не здійснилися надії на успіх п'єси «Памела Жіро», що була поставлена у відсутність автора. Знизився курс акцій Північної залізниці, в які він уклав частину грошей, сподіваючись на вигідну спекуляцію. Кандидатура Бальзака до Французької Академії не пройшла.

Знову треба працювати. Працювати вдень, уночі, без перепочинку!

Одна думка підтримує сили автора «Людської комедії», коли він бореться з видавцями та кредиторами: думка про жінку, яку він здобув і хоче утримати в своїх обіймах назавжди. Як стягнути з холодного далекого неба Північну Зорю?

Закінчення в наступному номері.

З польської переклав Андрій БУРЯЧОК

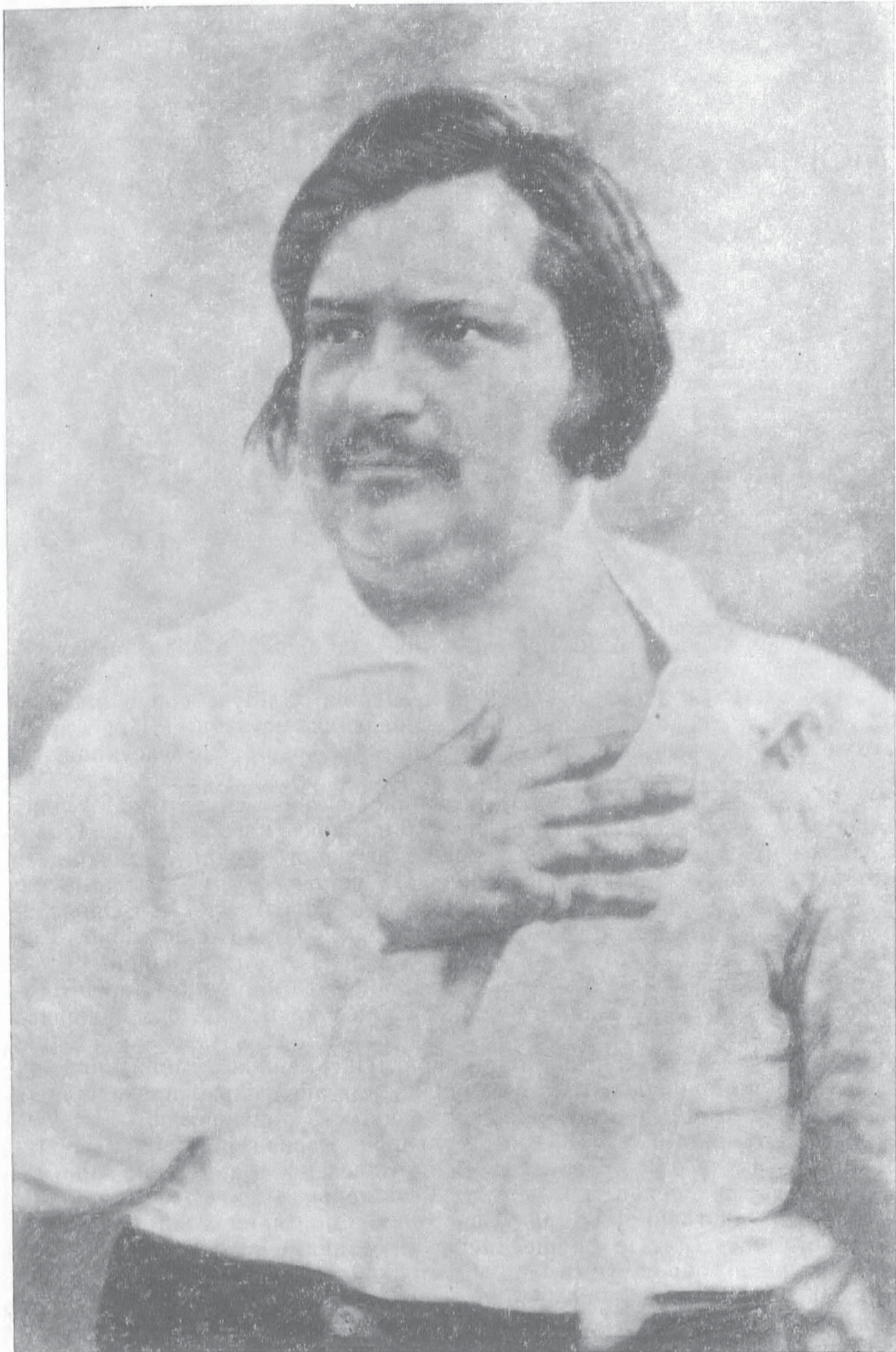
МОНІКА ВАРНЕНСЬКА

РОМАНТИЧНА ПОДОРОЖ ПАНА ОНОРЕ

І знову, після того, як проминув рік, я вирушаю в «бальзаківську» мандрівку вулицями Парижа.

Єлісейськими Полями мчать автомашини. Сліпуче сонце відбивається в дзеркальних вітринах фешенебельних магазинів. Під барвистими полотняними навісами завсідники кав'ярень, не поспішаючи, смокчуть аперитиви.

Я звертаю в бічну вулицю, назва якої видніється на розі. Вулиця Бальзака злегка похила. Я повільно піднімаюсь нагору. Гамір і шум Єлісейських Полів, скупаний у сонці весняного ранку, залишився позаду. У цьому закутку фешенебельного району міста — восьмій окрузі, що тягнеться від Єлісейських Полів до передмістя Сент-Оноре, де під вечір прогулюються гарно вбрані жінки — тихо й спокійно. Так, очевидно, і мусить бути в, так би мовити, літературному районі. Я минаю тут вулиці, які носять імена Шатобріана й Байрона. Нарешті — перехрестя вулиці Бальзака з вулицями Гійом та Божон; остання назва нагадує давню садибу письменника. Невеликий, весь у зелені майданчик. На цоколі — пам'ятник Бальзакові. Письменник сумний, ніби чимось заклопотаний. Пам'ятник справляє не таке сильне враження, як похмурий у своїй драматичній промовистості роденівський Бальзак, з яким я познайомилася на розі бульварів Распай і Монпарнас. Наприкінці минулого століття питання про зведення пам'ятника Бальзакові обговорювалося в громадських і мистецьких колах. Огюст Роден на осінній виставці 1898 року виставив твір, який став предметом широкої дискусії. Але перше місце тоді зайняв значно спокійніший у трактуванні образу письменника, більш класичний за формою пам'ятник роботи Гальг'є, показаний на осінній виставці, на рік пізніше. Його можна оглянути саме тут, на вулиці Фрідланд, недалеко від останнього помешкання Бальзака. У кінці вулиці — ротонда з малень-

Оноре де Бальзак. Фотографія.

кою галереєю. Праворуч — довгий мур. На ньому табличка з написом: «Тут стояв дім, у якому 18 серпня 1850 року помер Оноре де Бальзак, автор «Людської комедії». Народився в Турі 20 травня 1799». (Ici s'élevait l'hôtel où mourut le 18 août 1850 Honoré de Balzac, auteur de la „Comédie Humaine”, né à Tours le 20 mai 1799).

Ось що залишилося від давньої садиби Бальзака, від місця, яке забрало стільки його палких надій! Стільки залишилося з невеличкого палацика «Божон», який мав бути гніздом його здійсненого кохання.

Я сфотографувала це місце, дещо занотувала собі в блокноті, але йти звідси не поспішаю. Дивлюсь на монумент і бачу пана Оноре. Не такого, яким створив його скульптор, а справжнього, живого. Він іде тодішньою вулицею, яку недавно назвали вулицею Фортюне. Забобонний, як завжди, він убачав у цій пророчій назві свою щасливу долю.

Вулиця Фортюне пов'язана з останньою дією великої любові пана Оноре. Тут було останнє помешкання письменника. Звідси він двічі від'їжджав до Верхівні. І відійшов він назавжди саме з цієї вулиці, що в рік його смерті стала вулицею Бальзака.

Восени 1843 року Бальзак повернувся з Петербурга. Весною 1845 року він зустрівся з Евеліною в Дрездені. Звідти вони вирушили далі вчотирьох, у товаристві, яке Бальзакові дуже полюбилось: із дочкою пані Евеліни та її нареченим, графом Юрієм Мнішеком. Вони відвідують разом країни та міста, яких до цього часу не знали мешканці України. Бальзак охоче виконує роль провідника. Він завоював симпатію молодих людей, незважаючи на те, що Ганна спершу ставилася до нього трохи недовірливо й насторожено. У Кельні вони дивляться в театрі комедію Дю Мерсана та Варена «Сальтембанк», тобто «Канатохідці». Незабаром Бальзак одержав на пам'ять про цю подорож медаль, виконану здібним рисувальником, яким був Юрій Мнішек. Ця медаль із зображенням профілю романіста була присвячена Більбоке, одному з героїв п'єси про канатохідців. Усі інші з четвірки подорожніх теж дістали прізвиська, взяті з тієї ж комедії. Пані Евеліна тепер звалася Аталюю, її донька — Зефіриною, Юрій Мнішек — Грінгале. Більбоке, як сам Бальзак любив себе називати, означає «жартівник».

Вони відвідують разом Ганштадт, Карлсруе, Страсбург. Звідти вже так близько до Парижа. Правду кажучи, поїздка до «столиці світу» є ризикованою й має присмак нелегальності: адже цар не дозволяв своїм підданам відвідувати столицю Франції... Але хто б там зважав на подібні заборони? Відомо, що пан Оноре — мастак обходити розпорядження властей! Пані Ганська одержує перепустку як його сестра, Ганна — як племінниця. Це нікого не дивує, бо письменник справді має аж двох племінниць приблизно Ганниного віку — Валентину й Софію Сюрвіль. Він показує гостям свій улюблений Париж. Тішигься, як дитина, супроводжуючи, нарешті, по ньому кохану жінку. Евеліна й Ганна живуть інкогніто в мебльованій квартирі на вулиці де ля Тур, поблизу садиби Бальзака. Харчуються разом із ним у помешканні на вулиці Басс. З Парижа вони їдуть у дальшу подорож до інших міст Франції. Письменник показує гостям Тур — своє рідне місто. Дальші етапи спільної подорожі — це Голландія та Бельгія, а отже, Роттердам, Гаага, Антверпен, Брюссель. Тут пан Оноре на короткий час залишає друзів і повертається до Парижа, куди кличуть його невідкладні справи. У вересні він наздожене «канатохідців» у Баден-Бадені й звідти вирушить із ними в дальшу дорогу — до Італії. Здійснюється мрія

перших років молодості письменника. Він оглядає прекрасні краєвиди сонячної Італії, подорожуючи разом із коханою. Він відпочиває, не пише. Нарешті, відклав перо! Витрати на мандрівку, можливо, взяла на себе пані Ганська. Отже, творець «Людської комедії» може зітхнути вільніше. Усе стало легшим, коли надія на одруження стала реальнішою.

Однак не може бути й мови про те, щоб привести уроджену графиню Ржевуську до скромного будиночка, найбільшим достоїнством якого, крім навколишньої зелені й тиші, є запасний вихід, який у критичні хвилини полегшує втечу від кредиторів. Але пан Оноре з властивим йому оптимізмом розраховує на прибутки з видання зібрання своїх творів. Він мусить остаточно позбутися боргів і мати власний дім. Не будь-який дім — а гідний «Чужоземки»!

Завдання це здається неважким — тим більше, що пані Евеліна, очевидно, рахуючись із перспективою одруження й переїзду до Парижа, віддала в руки Бальзака чималу суму — сто тисяч франків. Цей фонд «*lour-lour*»¹ — так називають його вони в своїх листах — асигнується на купівлю та вмеблювання нового дому. Бальзак із звичним для нього запалом розпочинає пошуки потрібного будинку. Він хотів би жити разом із коханою, як запевняє в листах, серед тиші та спокою, не порушуваних настирливими поглядами цікавих очей.

Спершу він має намір купити щось у затишному кварталі Пассі. В ньому пробуджується давня спекуляційна жилка. Адже передбачається, що Пассі в майбутньому перебудовуватиметься. Тоді за частину землі, купленої під забудову, можна буде одержати від міських властей значну суму.

Але цей проект відпадає. Бальзак не залишає пошуків. Він оглядає найрізноманітніші місця. Трохи пізніше на вулиці Монпарнас він знаходить дім «зручний для нас, як рукавичка, що лежить напохваті». Тільки... одна дрібниця. Щоб його належно перебудувати, потрібно 120 тисяч франків.

Щоправда, на думку Бальзака, можна було б домогтися цього недорогим коштом: купити сусідні ділянки й перепродати їх із прибутком. «Система, застосована ним ще в молодості, коли він докупив до видавництва друкарню, а до друкарні ливарню шрифтів», — дотепно коментує Стефан Цвейг.

Може, краще було б підшукати помешкання за містом? Ціни на землю весь час зростають, отже, купівля ділянки була б додатковим бізнесом! «Виноградник у Вуврей забезпечить нам повне утримання й коштуватиме найбільше 20—25 тисяч франків».

А може, краще й вигідніше було б стати власником невеличкого замку в рідній Турені? «Чи ти пригадуєш собі Монконтур, той прекрасний маленький замок із двома вежами, що відбиваються в Луарі? — запитує письменник в одному з листів пані Евеліну. — З нього видно всю Турень».

Дізнавшись, що «Монконтур продається», він одразу ж міркує: треба купити якнайбільше землі, потім значну частину її можна буде розбити на ділянки й продати. «Коли хочеш зробити великий бізнес, треба вибрати великий об'єкт».

Бальзак цікавиться також іншим замком — Сен-Грасьян, власник якого пан де Кюстін розорився на цій садибі подібно до того, як пан

¹ Фонд вовчиків (франц.).

Оноре на «Жарді». Мрія про замок Монконтур не покидає його навіть після купівлі будинку в Парижі. Він обіцяє Єві придбати в майбутньому той маленький замок над Луарою як літню резиденцію.

«Монконтур, чудовий краєвид, затінений теренкур, і фрукти, і річка біля ніг наших...»

Годинами шукає він по всьому Парижу садибу, дім для «вовчиків». Так називає він себе й Ганську з часів петербурзької подорожі. Їх маєтність і наявні кошти він зве «скарбом вовчиків». Нарешті, ранньої осені 1846 року він повідомляє кохану, що сподівається незабаром — на цей раз напевно! — без зайвого галасу придбати жаданий будинок. То буде палацик «Божон» на вулиці Фортюне, поблизу Єлісейських Полів, але в тихому закутку. Двоповерховий фасад будинку видно було з довгого, огороженого подвір'я. На вулицю виходило тільки два вікна. Кімнати були низькі, сад малесенький. Але Бальзакові подобалося романтичне розташування тієї садиби. Визнаючи, що дім зовні негарний і має вигляд казарми, він збирається чудово обставити його всередині. Цей дім, донедавна власність одного з дореволюційних сановників, переходить у руки пана Оноре Бальзака. Акт купівлі був оформлений в обстановці суворої таємниці. Письменник, звичайно балакує, уміє мовчати, коли це потрібно. Він не хоче перед надто цікавими знайомими передчасно розкривати подробиці, що стосуються нової садиби. Зате з невсипущою енергією заходився він коло «Норелін». Таку назву матиме вимріяний дім, перебудований відповідно до його вимог і вказівок. Ця назва є абрєвіатурою з двох імен: «Норе» — так називає Бальзака пані Ганська — та «Евеліна».

Пан Оноре бігає по антикварних крамницях, переживає новий приплив давніх колекціонерських пристрастей. Поки дім буде перебудований і пристосований до сімейного життя, новий його власник купує все, що знадобиться для обстановки садиби. Як і у «Жарді», він бачить її в уяві задовго до того, як побачив насправді. Він купує меблі, порцеляну, срібло, картини — справжні й фальшиві твори мистецтва. Хоч він сам геніальний творець, проте не розуміє чи не хоче розуміти, що краса та вишуканість внутрішнього вигляду квартири полягає не в нагромадженні меблів, всіляких дрібничок та цяцьок. Зі свідчень сучасників можна зробити висновок, що те помешкання після остаточного обладнання грішило претензійністю. Але важко не зрозуміти пана Оноре, коли він пише, що його втішає збирання гарних речей для власного дому, що це є його «єдиною розвагою». «Дозволь мені бавитись будівництвом нашого гнізда... Я хочу, щоб усе довкола було гарне».

У своїх колекціонерських уподобаннях Бальзак був не поодиноким. Захоплення збиранням рідкісних предметів і оригінальних дрібничок, того, що французи називають *bric-à-brac* (а ми, буває, іменуємо це мотлохом), поширилося в першій чверті минулого століття. Але письменник піддавався цій манії більшою мірою, ніж будь-хто з тогочасних літераторів.

Евеліна довірила Бальзакові значну суму — близько ста тисяч франків золотом — на придбання меблів, з тим, щоб він обачливо витрачав ці гроші, «скарб вовчиків». Але Оноре непоправний...

Він купує без розбору різні речі. Наприклад, «старокитайський» сервіз на дев'ять осіб, виготовлений у... Голландії; севрські чашки й вазони; «шість крісел, оздоблених справді з королівською пишно-

тою» (...); «надзвичайно подібний портрет Твоєї двоюрідної бабусі, королеви Марії Лещинської»; фальшивих Гольбейна й Рюїсдаля; меблі з палацу Марії Медічі — зрозуміло, в уявленні Бальзака; свічники й канделябри, мініатюри й естампи, годинники й жирандолі... Усього цього стає все більше й більше!

У Шантії зберігся блокнот пана Оноре, в якому є список його покупок у 1834—1846 роках. Той список містить багато десятків найменувань! Хтось із знайомих, здивований видовищем бальзаківських надбань, зауважив, що на ті всі картини, меблі, срібло знадобиться Лувр. «Я збудую його!» — з гордістю відповів пан Оноре.

Актор Лассуш, згодом відомий комік, описує в своїх спогадах забавну зустріч із Бальзаком — шукачем раритетів. Замолоду, десь близько 1845 року, Лассуш працював продавцем в антиквара Капе на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар. Одного дня він сидів у крамниці, де не було жодного покупця, читаючи роман Бальзака. Раптом зайшов якийсь незнайомий чоловік. Його цікавили корені екзотичної рослини — мандрагори, що продавалися в крамниці. Він уважно їх оглянув, вибрав кілька коренів і сказав надіслати їх наступного дня йому додому. Почувши прізвище покупця, вражений продавець випустив з рук олівця й мовчки показав відвідувачеві книжку, яку він хвилину перед тим читав. То був «Кузен Понс».

Бальзак відповів юнакові доброзичливою усмішкою і ввічливо сказав: «Прошу не забути про мої мандрагори. Мені було б дуже приємно, якби ви самі їх принесли».

«Того ж дня, — згадує Лассуш, — я вдягнув нову сорочку й старанно наглянцював черевики. Притискаючи до грудей корені, я поїхав до письменника. Пан Бальзак спав. Я терпляче ждав, коли він пробудиться. Коли, нарешті, це сталося, він звелів мені розкласти коріння напроти ліжка. «Мене дивують у них вияви невичерпної фантазії природи, — сказав він. — Їх вигляд допоможе мені прогнати сонливість і перебороти лінощі». І він розповів молодому чоловікові, що в давнину мандрагору вживали як наркотик.

У «Кузені Понсі» — одному з найкращих романів письменника, можна знайти відлуння колекціонерських інтересів пана Оноре. Письменник в образі Понса втілює не одну власну рису.

Автор «Кузена Понса» інтуїтивно визначив у цьому романі безцінність справжніх творінь Гольбейна. Але сам із дивовижною легковажністю купує подробиці картин Гольбейна, низька ціна яких пригломшує його і збуджує фантазію. Як і колись, кожен свій новий твір він продає «на пні». Кожен черговий гонорар пожирають борги, множені його колекціонерською пристрастю. Бальзак-колекціонер купує все, що йому подобається. А що він не знається на творах мистецтва і предметах старожитності, то його гадані «знахідки» часто виявляються фальшивками. Удачі й поразки Бальзака-колекціонера знаходять відгук у його листуванні з пані Ганською. Але письменник робить і чисто практичні покупки. Одна річ, як підкреслює він у листах, холостяцьке господарство, і зовсім інша — справжній багатий дім і життя удвох. Він купує не тільки справжні й фальшиві предмети старовини, а також і столове срібло, постільну білизну, скатерті, рушники, всіляке господарське начиння. Цікавиться тодішньою новинкою, щоправда, дорогою, але вигідною — центральним опаленням. Частина наявних у нього грошей вкладає і в акції Північної залізниці. Піднесення та спади цих акцій весь час тримають його в напруженні, ста-

новлячи один із постійних мотивів його листування. Він не хоче (боже борони!) занадто общипувати «фонд вовчиків», що його виділила пані Евеліна. Ці гроші призначені на витрати, пов'язані з перебудовою та меблюванням будинку. Зрештою, пані Ганська у своїх листах не раз нарікає на марнотратство пана Бальзака. Вона немало наслухалася про легковажність французів, що стала притчею во язицех. Родичі всіляко підтримують ці поголоски й не минають жодної нагоди посягти у власниці мільйонних багатств сумнів щодо солідності намірів романтичного нареченого.

Отож пан Оноре робить усе, що може, аби в свою чергу переконати Північну Зорю в корисності його починань. Він запопадливо працює біля дому. Планує садок, тішачись зеленню кущів і квітів. Запевняє Евеліну, що хотів би так обладнати все, аби вона почувала себе в новому домі якнайкраще, щоб їй не треба було відмовлятися після переселення на вулицю Фортюне від жодної із своїх звичок. Він пише також, що після шлюбу ні на що вже не витрататиме грошей, хіба що на картини.

Він приймає в новій, відносно упорядкованій садибі Аліну Монюшко. Добре знає, що через її посередництво мандрують до Верхівні вигадані й правдиві відомості, а також плітки про нього, Бальзака. Отож хай Аліна, з натури заздрісна, побачить, що єдиною його турботою є створення затишного гнізда для коханої жінки. Внутрішній вигляд дому «Божон» справді викликає в Аліни заздрісний подив, і вона мусить визнати: «Моя сестра дуже щаслива, що хтось її так кохає».

«Аж страшно, як твої родичі нагадують моїх! — в'їдливо коментує письменник цю розмову. — Вони говорять майже тією самою мовою!»

У деяких листах Бальзак накреслює плани внутрішнього оздоблення дому. Завдяки малюнкам архітектора Санті, який керував перебудовою (ці малюнки зберігаються в колекції Шпельберха де Лованжуля), можна уявити собі бальзаківську садибу. Великий двоповерховий будинок із каплицею, що прилягає до нього, здавалося, дивився з-під причинених зелених віконниць на вулицю Фортюне. Перед будинком зеленів газон. За домом був сад. На першому поверсі, крім кухні, передпокою та вестибюля, містилися два салони та їдальня. Нагорі — робочий кабінет, бібліотека, салон і спальня, а також галерея, в якій Бальзак розвісив придбані протягом тривалого часу картини. Серед них було чимало портретів, які письменник особливо любив. Один із салонів на першому поверсі був голубого кольору, другий — золотого. Покої оздоблені панелями з цінних порід дерева. На нижньому майданчику сходів — копія Рафаелівської Мадонни, на верхньому — портрет Ганни Ганської. Вздовж сходів розвішано літографовані краєвиди Дрездена, Петербурга та Неаполя. Ванна викладена мармуром. Над камінами висіли дзеркала в золочених та різьблених рамах. Частину галереї на другому поверсі прикривало блакитне склепіння, під яким були голубі канапки й такі ж порт'єри. Спальня на другому поверсі була обшита панелями з білого дерева, малинові порт'єри й такого ж кольору шпалери гармонували з тоном меблів. Всюди було багато декоративних тарілок, свічників і ваз для квітів.

Під кінець вересня 1846 року Бальзак повідомляє пані Ганській, що архітектор Санті, найнятий для перебудови палацика, «працює, як

негр», а з ним і ремісники різних спеціальностей: мулярі, столярі, лицювальники... Письменникові подобається їх вправність і запопадливість. Не без гордощів він зауважує, що навіть ці прості люди знають його творчість. Золотар на прізвище Серве, який продавав панові Оноре рами для дзеркал, попросив замість грошей примірник «Людської комедії». У листах до молодих Мнішеків письменник жартома хвалить «Готель Більбоке» — так він назвав свою садибу. Пише, що Ганна і її чоловік, як приїдуть до Парижа, матимуть у цьому вимріяному домі свою кімнату. Письменник підбирає всі деталі обстановки цієї кімнати, думаючи про «Ганнусьо», «Ганішет», «Мадам Ганша» — так пестливо він називає дочку своєї коханої. Він хоче мати тут портрет Ганни пензля модного тоді художника Жана Жігу. Цей портрет з'явиться тільки після смерті Бальзака.

Він любить обох молодих Мнішеків, як власних дітей. «Ти не знаєш, — пише він в одному з листів до Евеліни, — як тісно моя сім'я замикається в трьох особах». Сердечне ставлення до верхівнянської «родини з вибору» Бальзак збереже аж до останніх своїх днів.

Але над усе зростає в письменника прагнення остаточно здобути кохану жінку. Жага й нетерпіння звучать у рядках його листів. Купуючи «шовки, які створять фон для її любої голівки, килими й доріжки, по яких ступатимуть її найдорожчі ноги», Бальзак визнає: «Яке то буде щастя обійняти тебе після закінчення таких зусиль! З якою ж радістю я введу тебе в мій дім, у твій дім, у наш дім!» «Якби ти знала, скільки сил має в собі людина, що кохає!» «Ти сама не знаєш, клейноде, загублений в пустелі, чого ти варта» «Ти вся моя надія, все мое життя. Якби ти знала, як дбайливо я тут усе обладную».

Розвішуючи в кімнатах краєвиди місцевостей, де разом із коханою було пережито хвилини щастя, письменник воскрешає їх у своїй пам'яті. Краєвиди Верхівні, надіслані пані Ганською, краєвиди Дрездена, Неаполя, Базеля, Женеви прикрасять стіну вздовж сходів. Петербурзькі пейзажі роботи відомого аквареліста Карла Карловича Кольмана висітимуть у голубому салоні. Письменник, пригадуючи хвилини своєї подорожі та кохання, кидає на папір гарячі слова: «Якщо до кінця липня наступного року ми не поберемося, я не ручуся за себе!»

Недавня чудова мандрівка під небом сонячної Італії віщує велику зміну в житті Єви та Оноре. Пані Ганська, незважаючи на свої сорок п'ять років, завагітніла. Бальзак сам не свій від щастя. Він присягається Евеліні, що надалі тільки вона володітиме його серцем. А дитину, що з'явиться на світ, він обожнюватиме! Тепер він заклопотаний тим, щоб таємно взяти шлюб із Ганською. Він намагається діяти розсудливо й спокійно. «Не можна нічого робити наосліп, якщо стаєш батьком сімейства». Він обмірковує заздалегідь, якою має бути садиба Евеліни в Парижі на час її пологів, дбаючи про те, щоб зберегти інкогніто коханої жінки, захистити її від пліток та людської злостивості. У такому величезному й людному місті, як Париж, можна загубитися, мов у безкрайому лісі. Ніякі цікаві очі не стежитимуть за майбутньою дружиною Бальзака. Евеліна приїде в найняту на чуже прізвище квартиру, щоб дати життя його дитині. Її репутація і спокій не зазнають найменшої шкоди.

Письменник закликає в листі Єву, щоб вона не турбувалася й не журилася. Він розуміє, що їй незручно перед дорослою дочкою та майбутнім зятем. Але Ганна незабаром стане жінкою. Очевидно, вона зрозуміє матір і «...до неї дійде все те, чого не могла зрозуміти два

чи навіть рік тому, що ми любимо одне одного, що ти одружишся з тим, кого давно кохаєш. Ти залишаєш усе дітям, отож вони не можуть убачати щось погане в тому, що ти станеш щасливою і що в нас буде дитина».

Пан Оноре більше, ніж будь-коли, впевнений, що Єва відразу ж дасть згоду на одруження. Восени він приїздить до Вісбадена. Виступає в ролі свідка під час шлюбу Ганни Ганської з Юрієм Мнішеком 13 жовтня 1846 року. Безперечно, що то стараннями Бальзака на шпальтах газети «Мессаже» в рубриці світської хроніки з'являється повідомлення про цей шлюб і перелік кривих уз, що еднають обох молодих із найзнаменитішими польськими родами.

Перекоаний у близькості вимріяного щастя, письменник відчуває приплив творчої енергії. Останні вагання й сумніви Єви повинні розтопитися у вогні його кохання. Особливо тепер, коли пані Ганська стане матір'ю його дитини!

Пан Оноре виношує план «Історії бідних родичів». Він творчо переосмислює для неї матеріал, набутий під час недавніх переживань. «Старий музика», який потім дістане назву «Кузен Понс», містить багато рис антикварно-колекціонерської вдачі автора. В «Кузині Бетті», як інформує автор Евеліну, головна героїня матиме «риси моєї матері, пані Деборд-Вальмор і твоєї тітки Розалії». Можливо, створюючи образ героїні цього роману, письменник дещо запозичив і від двох інших жінок: «Ліретт», давньої гувернантки Ганни, Генріки Борель, тепер черниці — і його власної господині, мадам Брюньйоль, що незабаром відіграє в його житті роль «чорного характеру».

Бальзак прагне написати нові великі твори. Твори, які «повалять божества попередньої літератури й покажуть світові, що я молодший, свіжіший і більший, ніж будь-коли. «Старий музика» — це бідний родич, придушений нещастям, людина чистого серця. «Кузина Бетта» — це бідна родичка, яку також переслідує нещастя, вона живе в трьохчотирьох сім'ях, а потім мстить за все, що витерпіла».

Письменник працює тепер, як колись — по кільканадцять годин удень і вночі. Його дратують всілякі побічні заняття, хай навіть такі приємні, як опорядження дому.

«Я хотів би, щоб усі мої скрині були вже, нарешті, розпаковані. Тривога за гарні речі, яких я чекаю, думки про те, у якому стані вони придуть,— усе це прикро впливає на мене, особливо ж, якщо взяти до уваги те, що я перебуваю тепер у стані піднесення, а творча гарячка та безсоння просто виснажують мене. Сподіваюсь, що в понеділок я закінчу «Старого музика», якщо кожного дня, так як сьогодні, вставатиму перед другою ночі. Я ж тепер працюю, як колись».

Уже давно не працював він із таким задоволенням і радістю, як оце тепер над «Бідними родичами». 28 липня 1846 року він із триумфом повідомляє пані Ганській:

«Дороге мое серденько! Оце якраз закінчив том, який хочу назвати «Паразитом», бо такий буде остаточний заголовок рукопису, а не «Понс» чи «Старий музика», як я називав його досі. Це, принаймні для мене, один із тих творів, що відзначаються найбільшою простотою й розкривають ціле людське серце (...) Я захоплений. Верстку надішлю Тобі негайно».

Коректуючи роман, Бальзак перевершує самого себе й власні до теперішні рекорди щодо темпу. Працює, як несамовитий. За чотирнадцять днів він створив шедевр — «Кузена Понса», бо такий остаточний

заголовок роману. За шість тижнів з'являється «Кузина Бетта». Лікар Наккар, який давно знає Бальзака і його систему праці, жахається. «Він сказав мені, що це погано скінчиться, і повторює мені це постійно з понурим виглядом. Він закликає мене, щоб я хоч на якийсь час припинив ці «вибрики мозку», як він це називає (...) Він сказав мені: це мусить закінчитися катастрофою. Правду кажучи, я й сам відчуваю, що зі мною щось сталося. Іноді, розмовляючи, я докладаю великих зусиль, щоб підшукати потрібні слова. Справді, саме час мені відпочити».

Так, йому треба було відпочити.

У «Людській комедії» Бальзак часто змальовує хвороби своїх героїв. Сам він довго не хворів завдяки міцному тілу й здоров'ю, успадкованому від батька. Неабияка фізична витривалість протягом багатьох років дозволяє йому витримувати надлюдську працю. Але ще в 1834 році лікар Наккар, вірний приятель і «рятівник невтомний», застерігав його від надмірних зусиль. Бо вже тоді в Бальзака траплялися припливи крові до голови, які кількаразово повторювалися аж до 1841 року. В 1843 році він перехворів на запалення мозкових оболонок, що за тогочасною класифікацією визначалося як арахнітіс. У 1844 році його здоров'я підтинають тяжкі кровотечі з носа. До цієї недуги згодом приєдналася небезпечна жовтяниця. Зловживання чорною кавою спричинює невралгічні болі й нервові тіки. З 1845 року письменник скаржиться на порушення пам'яті, що дуже заважає йому в творчій праці. Віддавна допікають йому невралгічні болі, які він лікує в оригінальний спосіб: «Я писав «Бірто» з ногами в гірчиці,— інформує він Евеліну,— «Селян» пишу з головою в опіумі».

А тим часом над головою пана Оноре збираються нові хмари. Господиня мадам Брюньйоль, а точніше Бренъйоль, яку він раніше жартівливо називав «доброю горянкою», все частіше й частіше фігурує в його листах під прізвиськом «Сова». Ранньою осінню 1846 року він пише про неї прямо: «То ворог у домі». І цей ворог справді загрожує його праці, почуттям, спокоєві.

Під час недавнього перебування пані Ганської в Парижі від її швидких очей не могли сховатися вияви фамільярності між господинею й хлібодавцем. Евеліна відгадала, що цих людей зв'язують під спільним дахом інтимні стосунки. Пан Оноре, бачачи реальну перспективу жаданого одруження, давно хоче припинити «небезпечні зв'язки», які стали завдавати йому чимало клопоту. Він робить, що може, аби порвати з минулим раз і назавжди. Вже давно він порвав з княгинею Гвідобоні-Вісконті. Настала найвища пора виплутатись з обтяжливого роману, закрученого у власному домі.

Але зробити це нелегко. «Горянка» звикла панувати в садибі письменника, вона міцно тримає кермо домашньої влади й не хоче добровільно від неї відмовлятися. Під час відсутності письменника вона вела господарство, підтримуючи добрі стосунки з ріднею письменника і... розносячи плітки. Вона висуває перед колишнім хлібодавцем матеріальні претензії, які важко задовольнити з огляду на брак готівки, що був постійним бичем письменника, а також претензії іншого штибу... За свої «втрачені ілюзії» та нездійсненні надії вона вимагає відшкодування у вигляді семи з половиною тисяч франків і тютюнової крамнички. Вона знаходить союзницю в старій матері Бальзака, яка негативно ставилася до матримоніальних планів сина.

Пан Оноре знає, що Єва ніколи не ввійде в його дім, поки там буде ця жінка. Отож із господинею ведуться прикрі грошові переговори,

а також робляться спроби стабілізації її побуту через якесь солідне дрібномищанське одруження. Але Сові цього замало. Вона добре знає всі закутки квартири Бальзака, ритм його життя й щоденної праці. Знає вона й місця, де Бальзак ховає найцінніші речі, а серед них листи пані Ганської. Він складав їх у малахітовій шкатулці, тій самій, яку я бачила в квартирі Марселя Бутерона.

У лютому 1847 року письменник зустрічається з Евеліною. Пані Ганська мешкала тоді в будинку на вулиці де Беррі під номером 12-біс, що зберігся до наших часів. Вони провели разом у Парижі два з половиною місяці. Попрощавшись із коханою, що виїхала до Німеччини, Бальзак переселився на вулицю Фортюне. Поступово він звикає до життя й праці в домі, який з таким запалом обладнував, і порівнює в листах новий дім із... новим костюмом, до якого також треба звикнути. Він має намір прийняти на службу покоївку — побожну бельгійку на ім'я Занелля, і Франца Мунха, колишнього солдата родом з Ельзасу, що вправно володів німецькою мовою. Пан Оноре закінчив (між іншим) «Останнє втілення Вотрена». Весною того ж року він публікує «Депутата від Арсі». Дотеперішню господиню — Сову — він розрахував остаточно, вона має залишити його дім.

І саме тоді Сова зазіхнула на скарб пана Оноре — його кореспонденцію з пані Ганською. Вона викрадає листи, що зберігалися в малахітовій шкатулці. За повернення їх вона вимагає великий викуп, погрожуючи скандалом, компрометацією нареченої Бальзака перед її ріднею.

Доведений до відчаю, письменник спершу хоче передати справу про крадіжку до суду. Він підозріває, що до історії з листами причетний видавець Фессар. Однак друзі стримують Бальзака, радячи полюбовно залагодити цю справу й забрати від Сови листи. Пан Оноре будь-що повинен повернути їх. Багато відомостей, що містяться в тих листах, можна використати як знаряддя шантажу. Зокрема, там є часті згадки про сподівану дитину. Про ту дитину, для якої майбутній батько вибрав уже ім'я: Віктор-Оноре.

Важко не поспівчувати письменникові, заплутаному в сітях шантажу, читаючи його листи до «Чужоземки» цього періоду. А він ще ж мусять постійно працювати й завершувати обладнання дому!

Втома починає брати гору над його невгамовною енергією. У листах до коханої стає чимдалі менше звичного для нього запалу. «О, як мені потрібен близький друг, а тут нема нікого! — пише він 15 травня 1847 року. — Тільки Ти, Ганна і Юрій існуєте для мене на світі, а та потвора думає тільки про те, щоб роз'єднати нас».

Його мучить і тривога: а що як та «креатура», втративши терпець, виконає свої погрози? А що як вона надішле на Україну листа, який викличе скандал? Отож він благає Евеліну, щоб молоді Мнішеки не відбирали кореспонденції невідомо від кого. «Я ніколи не мав такого клопоту й так мало спокою» — скаржиться він в одному з листів тієї весни. «Твій образ і спогад про Тебе в мене перед очима, як вівтар». Він обурюється. Невже їхня любов, така щира й прекрасна, буде знищена заздрісною шантажисткою? Свій день народження — 16 травня — він називає цього разу «сумним святом». «Дорого треба платити за своє щастя». «Якби я не любив тебе аж до обожнення, то вже б давно не існував». «Хочу мати тебе за дружину, інакше не хочу жити».

Постійно гнітить Бальзака перевтома, апатія, депресія. Письменник воскрешає в пам'яті хвилини, проведені з коханою колись і недавно.

Він пригадує перо на капелюсі Евеліни — вони тоді були у Вісбадені. Бачить її сірий головний убір, у якому вона ходила з ним по Петербургу. Цей колір гармоніював з усім її силуетом і з ясным колоритом північного міста. Знайшовши на дорозі великий шматок заліза, він, як завжди забобонний, вважає це доброю прикметою. Евеліна належала до жінок, що дозволяли собі екстравагантність аж надто сміливу як на ті часи — вона палила цигарки й навіть сигари! «Я дозволю тобі курити цілий день» — обіцяв письменник у листі за лютий 1847 року, незадовго перед нетерпляче очікуваною зустріччю. Коли після від'їзду коханої він залишився сам, то заховав на пам'ять коробочку від німецьких сірників. Сірників, від яких Єва в найнятій ним квартирі на вулиці Нев-де-Беррі прикурювала цигарки.

Проскакують у листах пана Оноре згадки про дрібні покупки, про раритети, такі, як оте прес-пап'є у формі ящірки, про розростання рослинності в саду на вулиці Фортюне... Під час самотніх прогулянок письменник пригадує хвилини, проведені на паризьких вулицях разом із коханою. Він проходить алеєю Бар'еля, вулицею Понт'є (чи не розминався він на ній часом із блідим, вутлим юнаком на ймення Юліуш Словацький?), вулицею Екюрі д'Артуа та вулицею Нев-де-Беррі. На цій останній з болем у серці й зі сльозами на очах він минає будинок під номером 12-біс. Тут ще з більшою силою охоплює його почуття самоти.

І нема жодного листа, в якому не повторювалися б слова розпачливої любові. Ревна туга панує над усіма іншими почуттями, прагненнями, планами, творчими намірами письменника. «Який я голодний і як прагну тебе!» — пише він Евеліні в одному з листів. Він готовий віддати все — вимріяний дім разом з усією його обстановкою, славу, майбутнє, перспективи, види на великі прибутки, щоб тільки бачити її.

Довга мовчанка пані Ганської не раз вириває з-під пера Бальзака гіркі слова. Чому вона, маючи значно більше вільного часу, ніж він, не пише частіше. «Я так зайнятий рукописами, творами, над якими працюю, турботами, яких вони мені завдають, ліквідацією боргів, усім цим, а проте регулярно надсилаю листи, а ти не пишеш, хоч маєш на це час? (...) Це недобре!»

«Ти не знаєш, що це таке — писати книжки,— виголошує він іншим разом.— Легко й приємно читати видруковані сторінки, але хто ж зрозуміє труд і зусилля, що супроводжують їх народження?»

Коли письменника охоплює творча гарячка, листи стають значно коротшими, стислішими. Бо тоді всю свою енергію він переливає в творчість. Коли в нього щось не виходить, робота йде повільно, він шукає розради в листах. Чекаючи на слово коханої, яке мало поєднати їх, пан Оноре у праці, «у пеклі чорнильниці й паперу» шукає підтримки. Як тільки надходить нетерпляче очікуваний лист із теплими, добрими словами,— він легше зітхає й тішиться, що «повернувся ангел праці». Тієї праці, що лягає йому на плечі, як тягар. Але без неї він не був би самим собою. Підтинаючи здоров'я, вона водночас підтримує життєві сили творця «Людської комедії».

Незабаром після переїзду на вулицю Фортюне Бальзак пише листа, що звучить як суцільний крик розпачу:

«Моя кохана, мій душевний стан такий, що мусить викликати в тебе милосердя. Коли я залишаюсь сам, то весь час плачу, плачу, як мала дитина. (...) Найменша неприємність кидає мене в сльози. Я повторюю

твое ім'я, як п'яниця, що прагне вина. Не зможу працювати протягом п'яти-шести днів, а це однаково, що шість віків...»

«Не наважуюсь признатися моему лікареві, що вмираю з любові до жінки, що через це плачу, як дурень, у своєму кабінеті, що нічого мені не хочеться, що тужу...»

«Кожного ранку я плачу, як дитина. (...) Ніщо мене не обходить, крім думки про вас трьох. Мені здається, що я чую ваш сміх і жарти Юрія...»

Мимоволі виникає запитання: чому Евеліна не могла прискорити свого рішення? Напевно, причиною була схильність її натури до підпорядкування навколишнього оточення власній волі. Але не треба забувати про «клімат» тодішньої епохи, уклад суспільних відносин, суворі приписи царського законодавства, нарешті, тиск звичаїв, середовища та класу, невід'ємною часткою якого була пані Ганська. Довголітній роман із Бальзаком був її особистою справою. Однак санкціонування цього зв'язку юридичним актом викликало численні труднощі. Верхівня, попри всю монотонність тодішнього життя в ній, означала багатство, достаток, коротше — існування, до якого люди типу Евеліни Ганської звикли від дитинства. Париж — це метрополія, «столиця світу», осередок мистецького життя... Але Париж означав також непевність щоденного побуту, прикрі борги, обтяжливі матеріальні зобов'язання.

«Чи міг він свою дружину, звиклу до багатства й панування, наражати на те негідне існування, яке провадив він, переслідуваний судовими ексекуторами, засипаний позовами, наймаючи помешкання під фальшивим прізвиськом, заставляючи ложки в ломбарді й викуповуючи їх на один день, щоб прийняти гостей? — пише про Бальзака Бой-Желенський.— Треба було йому очиститись, цього вимагала його гідність; треба було створити Єві існування, достойне її, а її Бальзак шанував дуже високо. (...) Треба було впорядкувати питання спадщини, опіки, адміністрації великих маєтностей після пана Ганського, які майже не давали прибутків, бо все розпорошувалося по кишенях прикажчиків і посередників».

Якщо несповна тридцятирічна пані Ганська після перших зустрічей з Бальзаком, ще за життя чоловіка, ладна була все покинути, щоб іти за ним, і він ці наміри охолоджував (писав тоді: «Ангеле мій, ніяких шаленств. Ні, не покидай свого кілочка, бідна спутана кізко. Твій милий прибіжить, як покличеш. Але ти налякала мене...»), то сорокакількарічна — довго вагається та розмірковує, чи скріпити печаткою любовний зв'язок із великим письменником. Адже це одруження мало внести зміни в її існування, воно мало стати поворотним пунктом у її житті.

Суттєвою перешкодою були також гроші. Тільки самодержець може дати дозвіл на шлюб російської підданої з іноземцем. Але такий дозвіл зовсім не означає згоди на передачу маєтку іншій країні.

Ось де причина багатьох зустрічей і розлук двох людей, а також постійного зволікання остаточного рішення з боку Єви. Це зволікання Бальзак розумів. Але терпіти його далі він уже не міг.

До всіх прикрих переживань додається важке для обох випробування — гаряче очікувана Бальзаком дитина з'являється на світ передчасно — мертвою. Звістка про це для письменника, що жив надією на батьківство, була жорстоким ударом. Адже, крім усього іншого, він сподівався, що дитина стане поштовхом до прискорення шлюбу. А тим часом цей довгожданий момент знову відкладається невідомо на який час...

Його мучать безсоння й нічні кошмари. Він страждав також від набрякання обличчя, болів голови, нервового сіпання повік. Допікають напади гарячки. Він боїться сліпоти. Мусить обмежити вживання кави, яку споживав у величезних кількостях. «Я страждаю від страшної нервової недуги,— пише він в одному з листів.— Це передусім біль у шлунку, викликаний надмірним споживанням кави. Я мушу ґрунтовно відпочити. Ці страшні, нестерпні болі мучать мене вже три дні. Під час першого нападу я гадав, що це тільки випадок. Ах, як страшно я втомився...»

Він намагається боротися з апатією й сонливістю. Спробував змінити режим харчування: обідає тепер значно раніше. Але це тільки напівзаходи, які допомагають тимчасово. Що ж вони можуть змінити, коли,— як пише про себе пан Оноре,— «маю ностальгію в серці та в крові?» Як дамоклів меч, висять над ним термінові місячні виплати й — Сова. Вона все ще веде переговори й не віддає вкрадених листів. До цього приєднуються інші прикрощі: конфлікт із головним редактором журналу «Ла Прес» Емілем Жірденом.

28 червня 1847 року, перебуваючи в стані депресії, пан Оноре склав духовницю, призначивши виконавцем своєї волі адвоката Гландаза, свого давнього шкільного товариша. Головною спадкоємицею матеності письменника мала бути пані Ганська, а на випадок, якщо вона відмовиться від записаного їй спадку,— мати Бальзака.

Дім, у який Бальзак уклав стільки сили й грошей, починає його втомлювати. Як житло для однієї людини, він надто великий. Внутрішній вигляд дому, де все робилося з оглядом на кохану, дратує його й мучить. Бо викликає думки про «життя, якого він так прагне і яке так далеко від нього».

Найближчі друзі, а серед них, зокрема, адвокат Гаво, бачачи поганий стан здоров'я письменника, радять йому кудись виїхати. Пан Оноре іноді також схиляється до цієї думки. Може й справді, в Саше він почуватиме себе краще, ніж у Парижі? А коли він повернеться до міста, то найме собі, як колись, скромну, дешевеньку мансарду, недалеко від вулиці Фортюне, в передмісті Руль. Таким чином, живучи поблизу, він зможе наглядати й за домом. За тим вимріяним домом, у якому він не хоче більше жити сам. Можливо, десь у мансарді він і працювати зможе, як колись? Бо зараз перо так часто випадає йому з руки...

Але він намагається знайти якийсь інший шлях до порятунку. Якщо Евеліна так опирається й ніяк не наважиться виїхати на постійно до Франції, то він готовий прийняти російське підданство. Замість «пані де Бальзак» тоді буде «пан Більбокетинський».

«Я продам і ліквідую все. Поїду туди, де будеш ти, з радістю, байдужий до того, що залишаю у Франції (...),— пише він в одному з листів.— Життя без тебе для мене неможливе. Не можу сказати тобі, наскільки я схуд... Туга за тобою отруєє мене (...) Якщо ти хочеш бути поруч із нашою дорогою Ганною, залишитися на Україні й там одружитися зі мною, обміркуй це і скажи мені відверто. Я не завагаюся й на мільйонну долю секунди, як треба буде поїхати, щоб оселитися й жити там, де перебуваєш ти. Даю тобі слово, що аж до останніх моїх днів, до останнього подиху, не буде в моєму серці жалю за тим, що я покидаю, не почувеш від мене зітхання, не побачиш тіні смутку в моїх очах. Буду тоді веселіший, як за молодих літ...»

Не можучи дочекатися наречені, пан Оноре вирішує їхати до

Верхівні. Про це він усе частіше пише в своїх листах. Очевидно, пані Евеліна ставиться до такого наміру прихильно. 15 серпня 1847 року письменник визнає: «Я більше не можу. Тут ідеться про життя, про відновлення здатності до праці». Він твердить, що йому стане краще, якщо він місяць побуде в далекій Верхівні. Він, що завжди був такий життєрадісний, до всього стає байдужим.

План другої подорожі до Росії визріває швидко. Це рішення якоюсь мірою немовби повернуло письменникові звичну енергію. Час від часу ще повертаються напади пригніченості й депресії. («Ніколи в житті я не був такий нещасливий; нема в мене душі, думки, волі — все у Верхівні...») Але це буває все рідше. Метушня, пов'язана з готуваннями до подорожі, забирає багато часу й енергії. Нетерплячою думкою письменник випереджає події. Складає багаж, пакує валізи. Він не знає, на який час іде до друзів! Може, назавжди? Він не знає умов тамтешнього побуту. Знає тільки, що вони інші, ніж у Франції. Отож він бере все, що йому може знадобитись. Він узяв із собою до Верхівні, як показують його записи, п'ять ламп, чотири дюжини пар рукавичок, парфуми, одяг і взуття в такій кількості, що цього могло б вистачити на кілька років...

«Я не кажу тобі «прощавай», а тільки «до побачення»,— пише він у листі від 25 VIII 1847 року, за місяць до від'їзду.— Певно, мені легше дихатиметься серед широких верхівнянських просторів, ніж у моїх рідних краях. Може, залишимося там обое? Може, продамо дім на вулиці Фортюне, забудемо про цілий світ і цілий світ хай забуде нас?..»

В листах письменника починають звучати веселіші, спокійніші ноти. 23 VIII він повідомив верхівнянських друзів, що має вже візу на в'їзд до Росії. До нього повернувся апетит, зникла гарячка, поліпшилося самопочуття, він — «ніби народився». Як і колись, із запалом і оптимізмом він обіцяє, що «коли ви одержите цей лист, я буду вже за кілька кроків од Верхівні». Ця надія, як виявилось незабаром, певною мірою здійснилася. Знаючи ентомологічні захоплення Юрія Мнішека, який колекціонував комах, Бальзак просить повідомити, які нові рідкісні екземпляри чи наукові праці з цієї галузі він міг би привезти.

«Мої дорогі канатохідці,— пише він в одному з листів, висланих того серпня 1847 року на Україну,— велика зміна сталася з керівником вашої трупи. Більбоке байдуже минає антикварні крамниці, не кидаючи на них навіть поглядом. Не існують для нього «китайщина», меблі, твори мистецтва... існує тільки одне: щораз ближча подорож. Уявіть собі Більбоке, який не знає ані слова з тих мов, якими говорять між Краковом і Бердичевом,— з нетерпінням, виправданим перспективами щастя, яке чекає на нього після всіх цих зусиль, він добивається того, щоб його зрозуміли».

Це передбачення було майже прсрочим. Подорож до таких далеких, із погляду француза, країв на ті часи було справою більш екзотичною й незвичайною, ніж сьогодні мандрівка до Китаю чи до Японії.

Пан Оноре відвідав транспортне бюро на площі Ла Бурс, щоб за три франки придбати розклад руху поїздів, «запоруку тієї казкової швидкості», з якою курсують вони з Парижа до Берліна по недавно відкритій Північній залізниці. Поїзди на цій залізниці, пише Бальзак пізніше, долають простір між двома столицями «протягом шістдесяти годин, у які включено шістнадцять годин пересування кінною поштою з Гама до Ганновера. Оскільки з Ганновера до Берліна та з Берліна до Кракова поїзди йдуть транзитом (без пересадок з однієї лінії на

іншу), і оскільки рух не припиняється ні вдень ні вночі, я розраховую прибути за чотири дні з Парижа до Кракова». Надію на це він висловлював і в одному з листів до Евеліни напередодні подорожі. Побоюючись труднощів через незнання мови, він пише до графа Уварова, міністра освіти, що зовсім не знає «різноманітних говірок країв», якими він має проїжджати, тому просить відрекомендувати його особу «добрій волі властей на кордоні».

У транспортному бюро увагу письменника було звернуто на те, що між Мисловицями та Краковом через кожні дві години курсує диліжанс. Як організувати дальшу подорож — із Кракова аж на місце — ніхто в Парижі не може докладно з'ясувати. Здається, що на трасі Краків — Львів курсує кінний диліжанс. Але від Львова до Верхівні дуже далеко!

Пан Оноре прагне доїхати принаймні хоч до Перемишля. Поблизу цього міста лежать маєтності графині Мнішек, матері Юрія. Він розраховує на можливу допомогу з її боку під час дальшої подорожі. На випадок валютних утруднень, йому стануть у пригоді акредитиви банківського дому Гальперіна з головним осередком у Бродах. Австрійсько-російський кордон письменник перетне в Радзівіллові. «Багажу я беру небагато, хіба що найнеобхідніші речі; отже, напевно, на митниці не буде ніяких ускладнень».

Перед від'їздом до останніх днів він заклопотаний грошовими зобов'язаннями. Найневідкладніші з них він мусить полагодити негайно. Напевно, вже вирвався б у жадану подорож, якби не потреба сплатити дві тисячі франків. Він пакує багаж, у домі на господарстві залишиться служниця Занелля. «Драматичними рахунками» повинна зайнятися мати. Син залишає їй цілу купу доручень; вона матиме чимало клопоту з заплутаними грошовими справами, з виплатою боргів кредиторам. Список їх дуже довгий, він включає такі прізвища, як антиквар Алібер, слюсар Блонд, муляр Жерар-Ганю, власник складу скла й дзеркал Лерен-Мейнар, постачальник кришталевих канделябрів Мас, столяр Петі, архітектор Санті... і так далі, і так далі. Не кажучи вже про вірного кравця Бюїссона, який, незважаючи на давню заборгованість письменника, забезпечив його потрібним одягом. Уповноваження для переговорів з видавцями й полагодженням всіляких літературних справ Бальзак видав одному з давніх друзів — Альфонсові Жанові Лорану, якого називали Лораном-Жаном.

Так само багато допоміг Бальзакові в полагодженні найпильніших зобов'язань родич матері, пан Шарль Антуан Седійо, той самий, який багато років тому сприяв йому в ліквідації фатального підприємства з ливарнею шрифтів.

Минають серпневі дні гарячого паризького літа. Письменникові все більше та більше не терпиться виплутатись із фінансових перешкод! Надія на швидку зустріч із коханою «підтримує сили, як гашиш, повертає його до життя».

Десь 20 вересня 1847 року пан Оноре вже остаточно готовий до романтичної подорожі. Але перед тим він мусить витримати ще одне тяжке випробування. Однієї п'ятниці, «у найсумніший день життя», він мусить розстатися з листами Евеліни. Він одержав їх нарешті, вирвавши, викупивши з рук Сови. Перед від'їздом на невідомо який час він знищує їх — геть усі. Цей вчинок був наслідком рішення їх обох. Продиктувала його зрозуміла обережність. А що як під час відсутності

письменника кореспонденція потрапить у злодійські руки? Письменник тепер не довіряє нікому. Краще виключити можливість скандалу, віддаючи листи вогневі!

Бальзак повністю спалює сторінки, які містили в собі половину історії їхньої любові. Бо друга половина — його власні листи — збережеться й після багатьох років становитиме хвилюючу книжку «Листів до «Чужоземки».

«У мене гарячка, бо протягом однієї години я наново пережив п'ятнадцять минулих років» — зітхне він на другий день. Пізніше про спалені листи він скаже: «Писав їх вогонь душі, а знищив вогонь землі». Він один за одним кидав листи у вогонь, дивлячись тільки на їх дати. Залишилися тільки засушені квіти, що зберігалися між аркушами паперу, дрібні шматочки тканини з улюблених письменником суконь Евеліни... І залишився біль. «Так мало місця займають п'ятнадцять років!.. Колись я сам розповім тобі, що відчував того вечора».

Пан Оноре так хотів мати дім! Власний дім, у якому проходило б його сімейне життя. Тепер, наче з іронії долі, він залишає цей дім, до створення якого було докладено стільки зусиль.

Остання нитка, що зв'язувала автора «Людської комедії» з виром паризького життя, обірвалася. Час у дорогу.

Частина III

РОМАНТИЧНА ПОДОРОЖ ПАНА ОНОРЕ

Оголошення, вміщені на четвертій сторінці газети «Деба», твердили, що від Парижа до Берліна можна дістатися недавно відкритою Північною залізницею протягом шістдесяти годин. Тоді вже курсували поїзди з Ганновера через Берлін до Кракова з пересадками в дорозі. Пан Оноре вираховує, що відстань між Парижем і Краковом він долає за чотири дні.

Бальзак відкинув початковий намір подорожувати зі слугою. Він їде сам, узявши з собою чемодан, сумку й кошик із харчами. Він повідомив кохану листом, що візьме з собою «шістнадцять пшенично-разових булок і язик, аби було чим поживитися між Краковом і Верхівнею». Крім листа до графа Уварова, міністра народної освіти, він додатково заручився рекомендаційними листами від російського посла в Парижі Кисельова.

Переїзд від Брюсселя до німецького кордону минув без пригод. До Кельна поїзд і справді мчав, як стріла. Всюди можна порозумітися по-французьки. Несподівано письменник зустрівся на брюссельському вокзалі з російськими аристократами, в тому числі і з пані Кисельовою. Виявилось, що в них є спільні знайомі: Ганські та Ржевуські. Тем для розмови не бракувало; в балачках швидко минав час. На прикордонній митниці товаришки по мандрівці зробили Бальзакові велику послугу, витягаючи його багаж «з-поміж тисячі валіз, які викидали крізь паші фургонів».

«Я та мої валізи розбилися б об цей риф, бо ніхто не знав французької мови, а була вже дев'ята вечора — час не зовсім підходящий для того, щоб шукати перекладача» — згадував пізніше письменник.

Коротка зупинка в Кельні: нічліг у «Рейнському готелі». Власник готелю пам'ятав письменника з його попередніх заїздів. Другого дня

він розбудив мандрівника перед п'ятою ранку і провів його на залізничний перон.

Від Гама почалися турботи. «Я вступаю,— каже пізніше наш пасажир,— у пустелю, яку створює для подорожнього цілковите незнання мов». До того ж його тривожить думка про дальшу дорогу залізницею. Власник «Рейнського готелю» в Кельні довів до відома нашого мандрівника деталь, що замовчувалася в паризьких оголошеннях і проспектах Північної залізниці: «Між Гамам і Ганновером комунікація здійснюється за допомогою вагонів-черепак, швидкість яких приголомшує німців: вони називають їх Schnellpost, що означає швидка пошта. Ця швидка пошта робить у середньому дві милі на годину,— стільки, як наші важкі французькі диліжанси в 1820 році. Повози міняються на кожній зупинці, які в Німеччині називаються станціями, і на кожній станції забирають пасажирів. Таким чином двадцять чотири німецькі милі потрібно було б долати п'ятдесят годин, а не шістнадцять; до того ж, щоб скористатися послугами ганноверської залізниці, треба писати до Гама й замовляти місце, бо записаним подорожнім віддають перевагу перед незаписаними... Оскільки я не міг записатися об одинадцятій ночі, мене почали гризти сумніви: якщо мені не вдасться виїхати з Гама, то я порушу гармонію приїздів і від'їздів на всіх лініях залізниці; застрягатиму в Гамі, Ганновері та Берліні. Це означало потроєне марнування часу, потроєні витрати і — ще гірше — потроєну нудьгу!»

Прибуття до Гама. Молодий німець-носильник тягне Бальзака до омнібуса. Письменник уважає, що то диліжанс, який відправляється до Ганновера. Але подорожнього доставили тільки до поштової контори в Гамі разом із багажем, який він хвилину перед тим виловив, кричачи: «мое!» і вимахуючи квитком. Перед поштовою конторою страшена метушня й галас: тридцять пасажирів — триста валіз! Двоє — тільки двоє! — пруських чиновників мають це все зважити й записати. Скрізь перші серед цієї тисняви англійці. «Спираючись на свою холонокровність, свого посла, на якого покликаються без упину», вони розтинають «юрбу та океан пакунків, як ніж розтинає яблуко».

Засапаного, відіпханутого багато разів письменника рятує випадковий товариш по мандрівці з Брюсселя, доктор Рот, лікар австрійського посольства, який віз депеші для Меттерніха. Він став Бальзакові за перекладача, пішов з ним до заїзду підкріпитися. Обое сіли потім в один вагон. Залізничний чиновник приніс їм прикру звістку: заледве двадцять чотири милі відділяють їх від Ганновера, але «можемо вітати себе з казковою швидкістю, якщо це триватиме тільки п'ятдесят годин!» А тоді пиши пропало вигідне сполучення між вечірнім ганноверським поїздом.

Бальзак і лікар Рот, прихильники швидкої їзди, за порадою молодого німця, вирішують у разі браку місця на Schnellpost зажадати Extrapost. Пан Оноре фіксує у своїй пам'яті не тільки подорожні враження, а й практичні міркування. Він тепер непогано орієнтується на засобах пересування, якими послуговуються німці. Тодішній Eilwagen скоріше заслуговував би назви: «повіз-рак», бо цей диліжанс розвивав швидкість не більшу, ніж... миля на годину. Коли дорога піднімалася нагору, кондуктор виходив із карети. Те саме робили й пасажирів. Коні йшли ступою, подорожні пленталися поруч, палячи люльки та балакаючи. А коли Eilwagen мав з'їжджати хай навіть із невисокого схилу,

в колеса закладалися гальма, щоб випадком — боронь боже! — диліжанс не поїхав надто швидко.

Schnellpost — теоретично трохи швидший засіб пересування — наш запальний француз порівнював із... слимаком. П'ять або шість візків, що їхали слідом за головним, чільним повозом, утворювали «кавалькаду». Їх міняли на кожній станції, у головному ж повозі подорожні їхали до кінця дороги.

Найвищим досягненням німецької кінної комунікації був славетний Extrapost. Він мав рухатись із швидкістю однієї милі на годину. На практиці ж, у зв'язку з тим, що на кожній станції міняли повіз, його випереджав Schnellpost. Маючи власну карету й підкуплюючи німецьких поштарів, можна було б досягти «запаморочливої» швидкості — трьох миль на годину! Німці, від природи флегматичні й повільні, вважали Extrapost за чудо швидкості. А тим часом існував ще один спосіб швидкої їзди, відомий, щоправда, тільки небагатьом, і ощадними громадянами Німеччини майже не застосовуваний. Перепрягання коней разом із полагодженням необхідних формальностей тривало в найкращому разі двадцять хвилин. Подорожній, забезпечений паспортом дипломатичного кур'єра, мав право вимагати кур'єрських коней. Ними можна було проїхати німецьку милю за півгодини. З такою швидкістю звичайно пересувалась французька пошта. У Німеччині досягти темпу було тим легше, що тутешні дороги на відміну від французьких бігли переважно рівниною, за визначенням Бальзака, «пласкою, як аркуш паперу». Добрий хабарець, сунутий поштареві, значно прискорив поїздку, здійснювану нетерплячим письменником.

«Роздратований до краю, розуміючи всю вагу кількох хвилин, я витягаю з кишені п'ятифранковий банкнот, кричучи по-французькому: «Ось мое посвідчення!» Кажуть, що Людовік Філіпп не має влади, отож я засвідчую, що сам вигляд портрета цього монарха розвіяв ганноверську холонокровність».

Бальзак досяг поставленої собі мети: о шостій ранку замилені коні галопом примчали на ганноверську станцію — дзвінок уже оповістив, що берлінський поїзд готовий до від'їзду. О третій після полудня наш пасажир опинився в столиці Пруссії. Другого дня вранці він був у Вроцлаві.

Подорожній, який одного вересневого ранку 1847 року опинився на дебаркадері Вроцлавського вокзалу, привернув до себе загальну увагу пасажирів. Немолодий, жвавий, товстий, він щойно побачив, як флегматичний носильник штовхає до віденського поїзда візок із горою багажу.

З хижістю, якої від нього ніхто б не сподівався, пасажир наздогнав візок, затримав носильника й, стукаючи ціпком по чемодану, який лежав зверху на купі багажу, закричав на весь голос:

— А moi! А moi! Mislowitz! Mislowitz! Krakau! ¹

Мімікою й жестами він намагався втовкмачити, що сталося непорозуміння з багажем. Носильник витріщив очі. Він не міг здогадатися, що тому треба. Довкола товклися цікаві.— Hat der zu viel getrunken? ¹ — питав хтось із них.

На галас, знятий темпераментним іноземцем, прибув нарешті один із залізничних чиновників. Він, як незабаром виявилось, знав французьку мову.

¹ До мене! До мене! Мисловіч! Мисловіч! Краків! (Франц.)

² Чи не забагато він випив? (Нім.).

зьку мову. Все швидко з'ясували, і чемодани помандрували туди, куди треба — до мисловицького поїзда. Тим часом чиновник із гідністю пояснив прибулому, що подібне непорозуміння трапилося у Вроцлаві вперше відтоді, як звідси рушив перший залізничний поїзд.

Скільки б разів мені не доводилось протягом останніх років виходити на Вроцлавському вокзалі, я завжди пригадую цю колоритну сцену. Я згадала про неї також, продовжуючи мандрівку слідами Бальзака. Хочу тепер потрапити аж до Верхівні.

Спогади про цю мандрівку Бальзака тим більш цікаві, що на противагу петербурзьким місяцям пана Оноре, подорож на Україну залишала виразний літературний слід завдяки Марселеві Бутерону. Маю на увазі сповнений іскрометного гумору й дотепності нарис «Voyage à Kieff» («Подорож до Києва»), опублікований у роки між першою і другою світовими війнами. Незважаючи на перевтому, нервові напруження, підірване здоров'я, пан Оноре ні на хвилину не перестає бути самим собою. Тобто передусім — письменником. Темпераментні його описи останніх приготувань до подорожі, вражень із дороги. Він чудово відтворює цікаві ситуації та зіткнення з різними людьми; весело змальовує всілякі мовні непорозуміння.

У Вроцлаві пан Оноре побував тільки проїздом. Він зовсім не бачив міста, його пам'яток старовини. У цьому місті, так само як у Гливицях і Мисловицях, не знайдемо жодних слідів його подорожі. Але можемо простежити кожний її етап, увічнений словом письменника.

Благородний лікар Рот устиг знайти серед численних пасажирів на дебаркадері Вроцлавського вокзалу брата російського консула в Кракові й передав Бальзака під його опіку. Росіянин виявив виняткову уважливість до славнозвісного письменника. На жаль, подорожували вони в різних вагонах. Звідси й виникло комічне непорозуміння з багажем, який помилково повезли до віденського поїзда.

«Наші онуки ніколи не знатимуть, на які прикροщі наражали їхніх дідусів оті розриви в залізничних коліях,— розмірковував пан Оноре, сидячи в поїзді, що прямував до Кракова.— Світ піде вперед! Уся Європа буде розліняна залізом і влаштована, як фортепіано: як тільки стануть на одному кінці клавіша, залізниця викине їх біля мети подорожі так, як музикант викидає мелодію».

Астматичний локомотив, що опалюється дровами, їхав повільно — значно повільніше, ніж диліжанс Париж — Бордо. Письменник уместився зручно. Попереду в нього було багато часу. Після недавніх пригод йому почав допікати голод. Отож він заходився біля кошика з харчами. Були там сухарі, вуджений язик, пляшка ганусівки, цукор і кава. Він наготовив прсдуктів, розраховуючи подорожувати вісім днів. На стоянках купує тільки молоко. Він пам'ятав його німецьку назву Milch. А незабаром доведеться переходити на польську назву. Як же ж вона звучить? Намагаючись пригадати це, він знову подумав, що, незважаючи на тисячі перешкод і труднощів, здійснив своє найпалкіше бажання. Він їде!

Край, де минуло дитинство й молодість коханої жінки, збуджує уяву нетерплячого подорожнього. Він багато наслухався про безкраї степи, про багатогодинні зимові мандрівки санками по засніженому бездоріжжю, про ту рафіновану культуру аристократичних палаців і сірість та злидні селянського життя, що вживалися поруч. Чув він і про

явища, які схильний був засуджувати «як прояви співжиття цивілізації з варварством». Його захоплювала свідомість того, що, переступивши знову через поріг Російської імперії, він потрапить на простори незміряної землі. Землі, кордони якої сягають аж Далекого Сходу й північного узбережжя, від якого рукою подати до Америки.

Україна, хоч вона й лежить порівняно недалеко від Заходу, належала тоді до найменш знаних районів цієї території. Отож вона видається Бальзакові єдиним краєм на світі, де він міг би пізнати щось зовсім нове, нові явища, нових людей. І там є дім, де сяє Північна Зоря.

Дорога з Вроцлава до Кракова йде через Гливиці й Мисловиці. В цих місцевостях, ясна річ, ми не знайдемо й сліду перебування пана Оноре. Інший письменник — родовитий поляк, того ж року, тільки у зворотному напрямі їхав цією ж дорогою. І якраз він у своїх записках змальовує пейзажі, на які дивився й Бальзак. Отож саме од Вікентія Поля ми дізнаємося, що «оклиця Гливиць і Королівської Гути належить у Сілезії до місць із найбільш розвиненою промисловістю. Куди не кинеш оком, скрізь на полях бачиш самотні фабричні будинки, кузні й майстерні, високі труби парових машин і довгі робітничі бараки, а біля них насипані дороги; як правило, вся околиця повита димом, а вкриті сажею будинки, поля й навіть ліси довкола тих кузень надають цим околицям на диво похмурого вигляду. Тут людина під землею видобуває руду та вугілля, а на землі займається виробництвом заліза. Щоб полегшити транспортування всього цього, тут кілька річок перетворено на канали, а в кам'яновугільній шахті збудовано навіть підземний канал. Невеличкі Гливиці мають вигляд торговельного міста, бо тут концентрується торгівля залізом».

Оцими Гливицями і проїжджає наш письменник. Якби він міг затриматися трохи довше в цій промисловій окрузі, розвиток якої диктували переможні закони праці та грошей, то, напевно, почерпнув би тут чимало такого, що зміг би використати в своїй творчості. Але він нетерпляче поривається на схід — ближче до «Чужоземки»! Тому він затримався в Гливицях ненадовго. Зрештою, то була досить випадкова зупинка. Хтось порадив обом чужинцям — французові й росіянину — не їхати до Мисловиць, а спробувати дістатись до Кракова звідси, бо Гливиці мали пряме диліжансове сполучення з Краковом.

Отож пан Оноре вийшов із поїзда. Він побіжно оглянув найближчу околицю, яка з першого погляду видалася йому брудною й нецікавою, і рушив до недалекої господи, щоб трохи відпочити й пообідати.

На німецько-австрійському кордоні почалися справжні арабські пригоди з митницею. Потрібно було не тільки пройти огляд, а й пересісти в іншу карету. Бо власті не давали дозволу на переїзд одним екіпажем з одного краю до іншого. Якщо екіпаж, переїхавши кордон, заглиблювався хоча б на шість миль, це гучно іменували «міжнародним транзитом».

На митниці зразу ж розігралася бурхлива сцена. Парижанин переступив поріг контори, не скинувши капелюха. Він не знав, що цим викличе справжню бурю

— Як ви смієте заходити в урядове приміщення в капелюсі? — верещав австрійський чиновник, збудженість якого суперечила флегматичному виглядові.— Звідки ви такий?

Прибулець знизав плечима, не розуміючи, чого від нього хоче представник цісарсько-королівської австрійської влади. Йому й на думку не спало, що приводом для такого вибуху міг бути... капелюх. Комізм усієї сцени підсилював костюм чиновника, який, захищаючи престиж влади, сам виступав у халаті, капцях і в нічному ковпаку. Нарешті, Бальзак, так нічого й не зрозумівши, безпорадно оглянувся на свого супутника росіянина. Той втрутився:

— Я б вам радив вибирати слова! Прибулий пасажир вихований набагато краще, ніж вам здається. Не кожний, хто сюди заходить, зобов'язаний знати ваші звичаї та вашу мову!

Чиновник замовк, а росіянин тим часом пояснив Бальзакові предмет конфлікту. Письменник зняв капелюх і поклав його на столик. Набурмосений охоронець престижу влади закрутився біля ваги. Він згаяв майже півгодини на шукання її та на важення дукатів — мита за галстуки пана Бальзака. Пояснення, що галстуки куплено в Австрії, не допомогли. — «Проїшли через Прусію, отже, вони вважаються прусськими», — пояснив чиновник.

Нарешті, справу з галстуками вичерпано — скрупульозний бюрократ бере п'ять монет на оплату мита й виписує відповідну квитанцію. Вся операція забрала дві з половиною години й коштувала пасажирові чимало нервів. «Скільки ж тут змарновано часу! — розмірковував письменник, згортаючи та пакуючи наново розкидані речі. — Хто й коли відомстить за подорожніх жорстокій митниці? А що буде на російському кордоні?»

Він знав, що переїде його в місті з дуже важкою для француза назвою — Радзівіллів. Перед від'їздом його так залякали важкими перипетіями, неминучими на цьому прикордонному пункті, що він намірився взяти з собою ношену білизну, одяг, взуття — словом, особисті речі, серед яких не було жодної нової. Аби тільки уникнути непорозумінь на митниці!

Це була вже остання перешкода на шляху до Кракова. Письменник мусив затриматись тут аж до чергового рейсу. Він прощається з благородним росіянином, який, незважаючи на труднощі взаємного порозуміння, так допоміг йому під час подорожі. Тепер треба поміняти залізницю на коней кур'єрської пошти.

Пан Оноре хотів узяти місце в поштовому австрійському кур'єрі, що їхав із Кракова до Львова. Маршрут його пролягав через усю Галичину. Але віденський кур'єр своєчасно не прибув, і письменник зважився на дальшу подорож краківським кур'єром. До від'їзду Бальзак устиг походити по місту. «Сюди я їхав з Парижа вдень і вночі, не затримуючись, я гадав, що якби я затримався, то загинув би, відчув би втому, про яку забув, зайнятий подорожжю». Він вирішив відвідати «славу умерлої Польщі, знаменитий собор краківського замку». Оглянувши його, він робить знаменний висновок:

«Краківський собор вартий того, щоб їхати до Кракова: у ньому повно капиць із саркофагами, де нагромаджені багатства, рівних яким нема ніде, хіба в Римі чи в деяких бельгійських соборах. Тут можна побачити срібні різьблені труни, на яких зображено битви, безліч людських фігур і коней. Тут побачиш бронзові таблички з арабесками, чудове виконання яких свідчить, що в XIV столітті виробляли з бронзи й міді, можливо, вправніше, ніж сьогодні. У цьому соборі є справжні скарби, хоч мені й не пощастило побачити того, що має спеціальну

назву skarbiec¹ — не вистачило часу на одержання необхідного дозволу. Багато там, нарешті, срібних статуй, вівтарів із різьбленого срібла та всілякого святого начиння. Баторій, Корибути, Ягеллони та інші польські роди спочивають там».

Краків Бальзак детальніше опише трохи пізніше. Письменник затримається в цьому місті десь через три роки, їдучи після одруження з жінкою до Парижа. Відомості про це коротке перебування, взяті з листів пані Евеліни до дочки, викликали у тридцятих роках жваву цікавість бальзакознавців. Пан Оноре з дружиною зупинився в готелі «Під трояндою». Адреса цього готелю, який існував під цією давньою назвою ще в довоєнні роки: Флоріанська, 14. Бой-Желенський пропонував установити на цьому місці меморіальну дошку. Трохи пізніше виявилось, що цю поетичну назву в часи подорожі Бальзака мав «досить сумний» готель на Страдомі, який потім гучно називали «Лондонським». Але в цьому «сумному», тобто далеко не «люксовому» готелі, подружжя Бальзаків знайшло, як видно зі свідчення «Чужоземки», зручну кімнату на другому поверсі, дуже простору, дуже чисту. Готельні ліжка були м'якими, кава з вершками «майже така добра, як у Верхівні».

Пан Оноре виявляє нахили туриста. Наближаючись до Велички, він пригадує, що в цьому місті є свої визначні місця: соляні копальні. Але на відвідання їх він не має часу. Треба буде зробити це колись іншим разом, якщо буде нагода. Нічліг — і далі в дорогу! В дорогу через Галичину, на полях і стежках якої ще не встигли охолонути торішні сліди селянського повстання. Знову пасажир упритул стикається з польськими справами, яких ніколи як слід не розумів. На підставі коротких розмов з випадковими супутниками він робить записи про місцеві настрої та думки. З властивою йому схильністю до поспішних узагальнень, письменник оцінює випадки «галицької різанини». Переконаний, що польські емігранти, які інспірували селянський бунт із далекого Парижа, не знали ситуації на місці, він трохи пізніше занотує: «...Політична легковажність емігрантів дорівнює їх ненависті до вірнопідданих земляків. Я чув скарги жертв: вони ще більше проклинали паризьких змовників, ніж віденських гнобителів. Паризькі поляки витають у мріях, вони вже нічого не знають про свій край; щоб гальванізувати народ, вони ладні шість тисяч шляхти наразити на різанину й шістдесят тисяч селян — на смерть; саме шістдесят тисяч селян протягом тієї зими вмерли з голоду та від хвороб. Нещасливці, яким уряд пообіцяв землю й волю, вважали себе вже багачами, жоден із них не працював, земля лежала пустою, й вони загинули від нужди, голоду й тифу. Безперечно, розплата, яку придумала Австрія, огидна: вона під'юдила, можливо, виходячи з економії коштів, темні маси проти шляхти; але уряд мав певне виправдання: його зачепили, тим часом як паризькі поляки діяли без жодного шансу на успіх...»

Гнітюче враження справляли на Бальзака голодні злидарі, які по дорозі й на зупинках облягали поштові вози. Поштарі відганяли їх батогами, але це не допомагало. Обдерті люди тиснулися один поперед другого, щоб ухопити милостиню, яку кидали пасажири.

Яким буде майбутнє цієї землі? Письменника цікавила її доля виключно з огляду на жменьку близьких йому людей... Він короткозоро оцінював ситуацію в житті краю, зовсім незнайомого йому. Він не знає,

¹ Скарбниця (польськ.).

що, перш ніж мине наступний рік, цю землю знову струснуть події Весни народів.

Мені не вдається знайти у Величці місця, де ночував Бальзак. Про це залишився тільки скупий запис у його дорожніх нотатках. Варто ще згадати Тарнів, де побував письменник під час повернення до Парижа разом із пані Євою.

Готуючись до чергової мандрівки стежками письменника, я уявляю собі, як він мчить назустріч іншому світові. Цей світ, захоплюючи його слов'янською буденністю, екзотикою краєвидів, наближався з кожним обертом коліс дилжанса, який віз письменника десь між Краковом і Бродами.

Чи знали Бальзака в країні, якою він тепер їхав? Під час своєї подорожі він зіткнувся з багатьма доказами популярності власного прізвища. Доскіпливі дослідники після того, як сплигло багато років від часу мандрівки Бальзака, твердять, що перші переклади його творів на польську мову з'явилися у двотомному виданні накладом І. Завадзького у Вільні в 1833 році під заголовком «Сніпок надсенських плодів, або романи пана Бальзака» (у першому томі було вміщено роман «Іспанський гранд», у другому — «Сарразин»). Відносно велике зібрання творів Бальзака вийшло друком у 1834—1838 роках накладом варшавської книгарні Межбах. Перекладач Францішек Салезій Дмоховський переклав у серії під назвою «Читальня найновіших романів різного роду і предмету» такі твори: «Червоний готель», «Небезпека від легковажності», «Божевільна», «Проклята дитина», «Життєві картини й філософські повісті», «Євгенія Гранде, або Дочка скнари», «Чому він хотів знати?» Ще два переклади з'явилися у Вільні в роки, що передували цій подорожі пана Оноре: «Лікар-громадянин» у перекладі Ф. Тустановського (1838) й «Торпіль» у перекладі Ф. Волчацького.

Твори Бальзака належать до тих книжок, що їх замикали на ключ від молодих дівчат. Поважні та цнотливі люди ставилися до цієї літератури з упередженням. «Збирач розумових розваг» у 1839 році в статті «Про Бальзака й читачів його романів» застерігав:

«Не за наших часів моральний занепад досяг такого високого ступеня, зокрема у великих містах і столицях. Були й раніше нікчемні писакки, які мали на меті хтивими образами озвірілої уяви отруїти серця або роздражнити притуплені чуття. Це була література особлива, література безчесних місць, призначена для поганих жінок, які там проживають, і мужчин, які до них учащають. Якби сьогодні якийсь безсоромний жартівник узяв котрийсь із цих творів і зумів його видати як новий роман якогось Бальзака, Жорж Санд і т. ін., то жоден читач модної літератури не здогадався б, що над ним жорстоко пожартували».

Літератор Михайло Грабовський відвідав у 1840 році українське село Стеблів, маєток панів Головинських, відомий перебуванням тут Адама Міцкевича (поет затримався тут, їдучи до Одеси на початку 1825 року). Описуючи візит у Стеблів і внутрішній вигляд садиби, він відзначає, що на столику господині дому лежать «польські новинки вітчизняної літератури, що так буйно розквітає». Але водночас він обурено пише:

«...на жаль, повинен я визнати, що тут же на стіні біля вікна, ніби для того, щоб нагадати про стан тієї літератури, висів портрет Бальза-

ка. Я не смів зустрічатися з його гнівним (як мені здалося) поглядом і переводив погляд на портрет шановного Урсина, скопійований з оригіналу Давіда».

За рік до романтичної подорожі творця «Людської комедії» якась пані Альфонса Коніговська друкує в 28 номері «Пішегльонду наукового» віршик «Голос бідняка», передрукований із «Пшияцеля люду». У ньому є такі слова:

Сторінок грубезна пака
З-під пера «Дюма Бальзака» (!)
Змусить вмитись вас сльозами:
Там — картина величава
Почуттів, і так чудово
Розколихана уява...

І справді, ці романи розколихували уяву не однієї молодой жінки, що поглинала їх гарячково, як заборонений плід, із вогнем в очах, з нездоровим рум'янцем на обличчі. Однією з таких провінційних читачок, захоплених творчістю Бальзака, і була «Чужоземка».

Автор, твори якого викликали стільки суперечливих думок також і в Польщі, перетинаючи наш край поштовим диліжансом, не задумувався над власною популярністю серед тутешніх жителів. Тоді над усім панувала одна думка, одна мета: «Дістатися до України! Це було вже не бажання, а пристрасна жадоба, бо це мав бути відпочинок, а я не чув у собі більше сил, ніж на добу».

На сьомий день після виїзду Бальзак прибуває до Бродів. То було єдине вільне від мита галицьке місто. Ця обставина сприяла розвитку в ньому торгівлі. Через це негарне місто, яке лежало на болотистій рівнині, проходили чисельні й різноманітні товари: перкаль та оксамит, килими й шовки, російський чай, французькі вина, амстердамські лікери, астраханська ікра. У Бродах були поштова контора, російське консульство, а також торговельно-промислова палата. Поблизу проходив кордон. Містечко Радзівіллів, до якого було десять кілометрів і через яке мав їхати Бальзак, лежало вже на російському боці.

«Наші в'язниці мають веселіший вигляд, ніж покої в заїзді, іменованому «Російським готелем»,— записує письменник не без уїдливості.— Я чекав п'ять годин, поки господарі та обслуга встануть. Для мене подорож починалася щойно в Бродах, а сто миль, які відділяють Бердичів від Бродів, видалися мені важчими, ніж сімсот миль із Парижа до Бродів».

Перешкоди, з якими письменник тепер зіткнувся, дали йому нагоду побачити незвичайну для француза екзотику. Були нею... місцеві євреї, що якраз відзначали якесь своє релігійне свято. «Коли євреї святкують свої обряди, торговельне життя припиняється (...) Євреї в Бродах навіть за мільйони не відмовилися б від своїх обрядів, отож не було ніякої змоги сторгуватися за мій проїзд від Бродів до Бердичева». Пан Оноре змальовує їх характерні риси, вигляд, їхнє багатство, зростання й розвиток якого не могли його не захопити: «Величезні маетки виникають і падають, невідомо де і як. П'ятнадцять років тому, наприклад, дім Натансонів у Бродах мав п'ятдесят мільйонів. Що сталося з цим маетком? Загадка. Нині швейцарський дім Гауснерів зайняв місце Натансонів так само, як дім Гальперіних, що завдячує свій початок родині, гостем якої я маю бути, є королем Бердичева».

Отой Гауснер — то власник фірми «Гауснер і Віоланд», через посередництво якої пересилав матері листи Юліуш Словацький. Однак

жоден багатий банкір не допоможе панові Оноре швидше полагодити неминучі формальності. Письменник очікує «короля Бердичева» Гальперіна, який «читає свої молитви». Адже він має до нього рекомендаційний лист. Він чекає, нарікаючи на Броди.

Саме в цих Бродах я наздоганяю спогади письменника через сто двадцять років. Я шукала слідів Бальзака в Парижі й Ленінграді, у Кракові й Величці. А тепер їду до Верхівні.

Мабуть, я народилася в сорочці! Сідаю увечері в столиці на Східному вокзалі в поїзд Варшава — Перемишль (із Перемишля йдуть прямі поїзди на Львів), сідаю, щоб розпочати чи не найзахопливішу частину моєї літературної пригоди, пов'язаної з Бальзаком.

Вранці я вже в Перемишлі. Пан Оноре проїжджав тут, повертаючись до Парижа. Пересадка в радянський поїзд, який стоїть на сусідній широкій колії. Медика — кордон. Переїжджаю його, заглибившись у читання «Подорожі до Польщі», бо так — далеко від оригіналу — звучить заголовок польського перекладу «Подорожі до Києва» («Voyage à Kieff»), зробленого (з оригіналу, надрукованого Бутероном в «Кайе бальзасієн») у 1931 році Бой-Желенським. В обід — Львів. Назва його не раз з'являється в листах Бальзака того періоду, коли він укладав плани подорожі на Україну.

У цьому місті він мав затриматись під час пізнішого паломництва на Україну. Знаменним є сповнений співчуття вигук Марселя Бутерона в одному з бальзаківських досліджень: «Бідний Більбоке! Такий веселий у колі друзів і такий сумний у своїй кімнаті в готелі у Львові».

Сприятливий збіг обставин: у цьому самому, відомому мені готелі, перед яким годиться привітати поглядом пам'ятник Міцкевичеві, затримався проїздом Натан Рибак, український письменник — автор роману «Помилка Оноре де Бальзака». Він добре знає Верхівню. Розповідає мені про цю місцевість.

Хоч відстань від Львова до Верхівні чимала — понад півтисячі кілометрів, бальзаківська легенда виблискує тут усе барвистіше. Чи Бой-Желенський, наш любитель і прекрасний перекладач Бальзака, кинутий воєнною хуртовиною в 1939 році до Львова, не пробував тоді відвідати Верхівню?

Натан Рибак заперечує. «Бой був виснажений і вичерпаний пережитим на війні, — розповідає він. — Однак він багато говорив про мій роман, над яким я тоді працював, і розпитував про мої враження від Верхівні. Його цікавили всі деталі тамтешньої бальзаківської традиції. Очевидно, понад двадцять років тому ці традиції були багатшими, ніж тепер. Тоді ще жили люди, батьки яких пам'ятали перебування там Бальзака». Але відлуння цих спогадів можна знайти ще й тепер. Так само, як і бальзаківські пам'ятки.

У Верхівні не був жоден із визначних сучасних «бальзакологів». Ні Марсель Бутерон, ні Бой-Желенський. Ані наш талановитий письменник Ярослав Івашкевич, автор комедії «Весілля пана Бальзака», яку грали на сцені Камерного театру у Варшаві. Отож я повинна діяти сама.

Другий сприятливий випадок: зустріч в облвиконкомі з його завідділом культури Ярославом Вітошинським. Він закоханий у літературу, знає особисто не одного з наших сучасних авторів. Біля карти

Української РСР, навішеної на стіні його кабінету, відбувається коротка нарада. Як їхати до Верхівні? Дорога зі Львова — довга, чи не захотіла б я піти за прикладом французького журналіста Андре Вюрмсера, якого рік тому відправили до Верхівні шляхом значно коротшим та легшим — із Києва?

— Яка дорога проходить через такі місцевості, як Броди, Радзівілів, Дубно, Аннопіль? — запитую я, ще раз перевіряючи ці назви в польському виданні «Подорожі до Києва».

— Дорога зі Львова.

Поїду завтра автобусом-експресом, який курсує на трасі Київ — Житомир — Львів — Трускавець. Цей автобус виїжджає зі Львова вранці й тільки під вечір, близько п'ятої години, прибуває до Житомира. Чималий шмат дороги! Вже повідомлено Житомирський облвиконком про мою подорож із тим, щоб наступного дня я могла вирушити.

— Найкраще «Волгою», — радить хтось, знаючи тутешні шляхи й відстані. — Верхівня лежить осторонь від великих доріг, найкраще дістатися туди міцною автомашиною.

— А Бердичів?! — хвилююсь я.

— Буде вам усе! І Житомир, і Бердичів, не бійтеся, — заспокоюють мене львівські товариші. Їх веселить моя наполегливість. Хто ж, зрештою, на радянській землі, серед читачів, закоханих у літературу, проїнятих повагою до її визначних творців, не розуміє та не поділяє захоплення мандрівками по місцях, зв'язаних із пам'яттю письменників?

— Вишліть по дорозі листівку додому, щоб вам писали на Бердичів! — жартує товариш Вітошинський.

Дев'ять годин треба їхати сьогодні зручним автобусом від Львова до Житомира. Починаючи від Бродів, я мандрую бальзаківським шляхом.

«Нетерплячість серця» підганяє пана Оноре, змушує його поспішати. Після перешкод, з якими довелося зіткнутися в Бродах, письменник кипить нетерпінням. Господар «Російського готелю» в цьому місті висловив припущення, що чужинець зуміє дістатися до Верхівні протягом... тижня! Почувши ці слова, письменник згадує: «...я видушив із себе зойк, а точніше кажучи, — виття, через яке мене могли б замкнути як божевільного». Він мусить доїхати до Бердичева за двадцять чотири години!

І доля сприяє йому: в цьому самому готелі проживає російський консул. Він переглянув документи подорожнього й значно скоротив обтяжливу паспортну процедуру. Він дав письменникові рекомендаційний лист до пана де Гаккеля, начальника російської митниці в Радзівіллові. «Пан де Гаккель (...) — це премила людина, якій не щодня трапляється така щаслива несподіванка; він вас не відпустить. (Я затремтів.) Ні, ні, він вас не відпустить, не затримавши на кілька хвилин біля себе. (Я полегшено зітхнув.)».

Консул прагне почастивати славного француза сніданком. Бальзак відмовляється, бо, як він пише, «стан мого туалету після семи днів подорожі вдень і вночі, всіма відомими засобами пересування — залізницею, кінною поштою всіх країн, не дозволив мені прийняти запрошення». Після довгої тяганини з обміном грошей і найманням повозу, пан Оноре вирушає до Радзівіллового.

«Від Рейну до Карпат — це все рівнина, частіше піскувата, ніж родюча, — відзначає він пізніше. — Французький краєвид можна знайти під Краковом. Галичина, що є підкладкою Карпат, — хвиляста й різноманітна, як Франція, ті ж дороги, тільки без сіл і хат. Кожна станція знаходиться в містечку; палаци ховаються досить старанно, так старанно, що я не бачив Пшеворська, який належить князеві Генріхові Любомирському, незважаючи на те, що я там обідав».

Скоро після Бродів Бальзак побачив «велику голу площу завбільшки з Марсове поле в Парижі». З обох боків дерев'яного бар'єра видніються будівлі митниць — австрійської та російської, а також прикордонних застав. Письменник знову хвилюється: чи не виникнуть і тут якісь несподівані перешкоди?

У Бродах доброзичливий власник заїзду попередив прибулого, що не вільно залишати австрійську імперію без дозволу комісара австрійської поліції в Бродах. Той комісар також мешкав у «Російському готелі». Він говорив по-французьки й тут-таки люб'язно видав письменникові маленький голубий папірець. Пан Оноре мав віддати той документ начальникові австрійської застави.

Біля прикордонного бар'єра на пасажира чекав симпатичний, з багатьма орденами на грудях чиновник, що фізіономією нагадував француза. Бездоганною французькою мовою він запитав прибулого, чи й справді має честь бачити пана де Бальзака. «На мою ствердну відповідь він назвав себе де Гаккелем, начальником кордону». Чотирикінний ридван доставив письменника і його речі на митницю, де було перевірено багаж. А пан де Гаккель запросив гостя до себе обідати.

Пан Оноре викручується, посилаючись на втому й невідповідний одяг. Але з того нічого не виходить! — «Чари вашого прізвища затьмарюють усе» — заявив начальник. Отож письменник незабаром переступає поріг дерев'яного будинку, який своїм виглядом нагадав йому завулки Петербурга. Відрекомендований пані де Гаккель, він дізнається, що начальник і його дружина донедавна проживали в... Архангельську, де пробули десять років! «Така Росія. В ній перескакують із льодового клімату в південні зони, не встигши й оком змигнути».

В розмові за вишуканим обідом гість і господар виявили, що мають спільного знайомого: пана Тимирязева, начальника митниці в Петербурзі. Кілька років тому він із великими реверансами прийняв письменника, коли той з'явився на берегах Неви. За багато заставленим столом Бальзак хвалить «першосортні вина, рибу велетенських розмірів, вишукану дичину». Це був перший справжній обід за час його подорожі, і то в якомусь маленькому Радзівіллові!

«Географічний словник Польського Королівства та інших слов'янських країн» характеризує Радзівіллів як «прикордонне містечко над річкою Словнею й Слонівкою, віддалене від Житомира на 183 версти, міститься напроти Бродів». Була в ньому митниця — і то неабияка, а «першокласна»! Крім того, поштова станція, пізніше також і телеграф, три фабрики свічок, млин, цегельня та вапнярка. Бальзак не загаявся описати своїм вправним пером цю місцевість: «...Це купа дерев'яних халуп, які тримаються на ногах завдяки спеціальній ласці провидіння щодо Росії. Жодного метра бруку. Всі вулиці з утоптані землі».

Нелегко — навіть при всій прихильності, яку виявляє до гостя начальник митниці, — негайно організувати дальшу подорож письменника. На перешкоді стає місцевий поліцмейстер. Перешкода виявляється

такою ж нікчемною, як і дратівливою — відсутність у поліційній установі друкованого бланка для перепустки. Поліцмейстер не може написати її від руки!

Пан де Гаккель полагодив і ці труднощі: він допоміг Бальзакові найняти коні й вирудив його до Дубна з відповідним листом тамтешньому поліцмейстерові. А той, маючи відповідні бланки, вже зможе написати перепустку.

Ввічливість начальника митниці, який «у Парижі видавався мені якимсь кошмаром», приглушила в письменникові втому, він став веселим і говірким. До салону пані де Гаккель зійшлися представники прикордонних властей. Не дивуймося їх цікавості: приїзд славнозвісного письменника, людини світової слави, — це неабияка подія. Це велика розвага для людей, що нудьгують у заскнілому провінційному містечку! Господарі заохочують пана Бальзака відрекомендуватися начальникові де Гаккеля київському генерал-губернаторові Бібікову.

Засипаний численними доказами уваги, напившись чудового чаю, письменник сідає до...кибитки. Бо цей вид кінного транспорту найпридатніший для швидкої їзди по місцевих дорогах. Письменник уже трохи знає ці дороги. «Російські шляхи добре сплановані, — відзначає він пізніше, — вони прекрасні, широкі, як велика алея Єлісейських Полів, але це і все: самі дороги треба ще робити. В усій імперії існує єдиний брукований шлях — із Петербурга до Москви, із Петербурга до Таураге, який на дві третини є водночас шляхом до Варшави. Нема доріг волосних, ані повітових, справжній час переїздів — це зима, санками по снігу».

Але тепер до зими ще далеко. Щоб їхати швидко, треба користуватися кибиткою. Пана Оноре супроводжує місцевий житель, який полегшить йому дальші формальності в Дубні. Письменник не протестує, бачачи, як метушиться пан де Гаккель. Він кладе в хисткий візок власну подушку, щоб не так трусило. Гайда в дорогу!

«Цей повіз із дерева й очерету, що мчить із швидкістю локомотива, відбиває на ваших кістках усі нерівності дороги з жорстокою правильністю. Доводиться підстрибувати, падати на сіно, візник не турбується про вас, його діло їхати, ваше триматися».

«Нема поганої дороги до своєї небоги!» Кибитка мчить через безкраї поля, минає темні смерекові ліси, щасливо уникаючи пеньків, залишених селянами в землі. Візник бачить усе в темряві ночі, як кіт. «Ніч була чудова, небо подібне до блакитної заслони, напнутої на срібних цвяхах. Цю глибоку самотність, цю пустелю оживляв дзвоник, який весь час дзеленчав у коня на шиї, і його ясний одноманітний дзвін стає кінець кінцем чимось несказанно милим». Подорожній не без задоволення пригадує, що заледве вісім днів тому він обідав з паризькими знайомими, які сприйняли його повідомлення про подорож до Києва вибухом веселощів. А проте він їде. І все ближче й ближче до Верхівні. Навколо вже Україна. «Це була одна з найпрекрасніших ночей, які я провів під час подорожі. Не можна уявити собі тих чарів, якими втішався, швидко їдучи незнайомою пустелею. Душа упивається, неначе танком дервішів. Ритм дзвоника підсилює це марення».

Перед світанком, десь о пів на третю, колеса візка торохтять вулицями Дубна. Затриманий на поштової станції, письменник відчуває, як його охоплює втома. «Я кинувся на канапу, тверду, як польове ліжко,

й спав перший раз за дев'ять днів сном дитини, сном утомленого борця, сном, якого не порушить рушничний залп».

Другого дня вранці на зустріч із Бальзаком поспішає місцевий поліцейський у парадній уніформі й при всіх орденах. Він приїхав чотирикінною упряжкою і якраз застав письменника за ранковою кавою. Вмить виконано потрібні формальності з перепусткою. Пані поліцейська рада була б бачити славного письменника на сніданку. Але гість, охоплений гарячковим поспіхом, відмовляється, перепрошує, обіцяє погостювати, повертаючись назад. Якби не постійні зміни повозів і упряжок він був би вже значно далі.

«Мій візник,— пише пан Оноре,— один із тих людей, гарт яких є притчею во язицех, просив мене десять разів, щоб я затримався, знаками показуючи, як він утомився й хоче спати, але я відповідав: «Бердичів!» І цей чоловік, звиклий слухатися, спокійно сідав знов у кибитку й дивився на мене, щоб пересвідчитись, чи я справді з тіла й кісток, як він. Пристрасть надає навіть розніженій людині, на першій погляд такій слабкій, великої духовної сили, вищої від усякої матеріальної, ніколи раніше я не відчував у собі такої, як тоді, сили волі, такого нервового напруження. Кінські копита засипали мене хвилями піску й куряви — так швидко бігли коні. Свідомість, що російські коні несуть мене швидше, ніж німецька залізниця, підтримувала мої сили. Я годував свого візника сухарями та вудженим язиком, а ще пив він незворушно горілку, яку я йому давав».

Переді мною стільки годин подорожі зі Львова до Житомира, скільки днів провів у дорозі пан Оноре, їдучи з Парижа до Верхівні. Але я їду чудовим шосейним шляхом, у справді комфортабельних умовах, і тільки красномовні нотатки Бальзака доносять до моєї свідомості труднощі тієї мандрівки, організованої та здійсненої майже сто років тому. У листі до сестри Лаури письменник похвалився: «Я проїхав четверту частину екватора землі й навіть більше протягом тижня, не затримуючись і не відпочиваючи. Якби я проїхав ще стільки, то був би за Гімалаями».

Дубно, Аннопіль... Ті самі назви та місцевості. Ідучи цим шляхом, автор «Людської комедії» бачив «тільки лани хлібів, пласкі, як табакерки, стріхи». Через кожні кількадесят верст можна було побачити «над дсрогою чи на обрії одну з тих рідких, але чудових зелених садиб, що здаля виблискують мідним дахом».

Я вбираю оком розлогий український краєвид — села, що розкинулися на рівнині, мальовничі церковці, ліниві, спокійні ріки. Відкриваються простори полів — простори, які так зачарували письменника. Якщо все ж таки тут чи там блисне здалеку білизною мурів давня магнатська садиба, я знаю, що тепер у ній міститься будинок культури, бібліотека або школа.

В Аннополі письменник минає місцевий поміщицький маєток. На шляху поблизу садиби прогулювався її власник із дружиною. Подорожній вже такий втомлений, що його на якусь мить охоплює спокуса: а що, якби зараз вийти з кибитки, попросити притулку? Але він побоюється, що, вийшовши, звалиться з ніг. Краще вже їхати далі!

На другий день, після безсонної ночі, близько восьмої години ранку він побачив чимале місто. «Бердичів!» — подумав він, і серце його

закалатало. Водночас він відчув непереборну втому. На жаль, це був тільки Житомир.

Я проминула Дубно й Рівне. Підкріплююсь чаєм на станції в історичному Корці й милуюся мальовничим Новоградом-Волинським. Близько п'ятої години вечора виходжу на Житомирському ринку, з цікавістю розглядаю це симпатичне, чисте, спокійне місто.

Мої перші кроки — на вулицю Карла Маркса до приміщення обласного Виконавчого комітету. Товариш Юрій Львович Каповський вітає мене повідомленням, що «все є». Заброньовано кімнату в готелі, на ранок другого дня замовлено «Волгу». Мій проект поїздки до Верховні подобається українським товаришам. «Досі ніхто від вас, із Польщі, туди не заглядав!» — кажуть вони. На столі з'являється альбом фотографій із Верховні — минулорічна читацька конференція, що відбулася в цьому селі.

Під час вечірньої прогулянки оглядаю пагорби над Тетеревом і слухаю товариські докори: чому я приїхала на такий короткий час? Годилося б залишитися на довше й поцікавитися житомирською «полоністикою». Місцевий музей не тільки посідає частину книжок із давньої верхівнянської бібліотеки — решта залишилася в колишньому палаці Ганських, — а й має цікаві матеріали, пов'язані з Крашевським, Аполлоном Коженювським, батьком Конрада...

На житомирських вулицях мене охоплює особливе, але знайоме враження, немовби одна частина моєї істоти перебуває в сучасному місті Української РСР, а друга частина мого «я» блукає по Житомиру дев'ятнадцятого сторіччя. Мимоволі шукаю очима знайомі з книжок назви вулиць, таких, як Бердичівська, Київська, Соборна... На Малій Бердичівській колись була гімназія, що звалася Волинською. Відвідував її Генрік Ржевуський, брат Евеліни, автор «Пам'яток Соплиці». На цій же вулиці діяла десь близько 1814 року масонська ложа, керівником якої був Венцеслав Ганський. Тут, у Житомирі, проживав Крашевський...

Намагаюся уявити собі це «головне місто Волинської губернії», місто, у якому перехрещувалося кілька важливих комунікаційних і торговельних шляхів. Понад сто років тому були в ньому миловарні, фабрики дріжджів, свічок і фарб. Однак спеціальністю місцевих ремісників були передусім... рукавички. Три рази на тиждень у Житомирі збирався на торг люд із віддалених околиць. Порою ярмарків було літо — липень і серпень.

Але панові Оноре вигляд Житомира приніс розчарування: то ще не був Бердичів, такий близький до Верховні!

«Лютий, що змарнував дві години, я подвоїв чайові і їхав із швидкістю близько тридцяти шести верст на годину; отож десь біля полудня я побачив узгір'я, на якому лежить знамените місто Бердичів».

«Від Житомира до Бердичева чотири українські милі, — інформує один із поляків — сучасників Бальзака Олександр Єловицький. — Їхати треба поштовим трактом». Бердичів відігравав важливу роль в економічному житті тогочасної України. За свідченням Єловицького, під час ярмарків це місто було «скупченням української, подільської та волинської шляхти (...) Як тільки яка важлива покупка для господарства чи для дому — до Бердичева; як тільки знадобляться молодому коні та віз, молодій дівчині — придане, п'яниці — вино, гравцеві в кості чи кар-

тяреві — гра, якомусь молокососові — бійка — теж до Бердичева. Іде хтось з України кудись далеко, як їхати, брате? На Бердичів. Між молоддю почнеться розмова, і відразу ж Бердичів, ніби якийсь Париж, виходить на перше місце. Бердичів кожному зручний, кожному по дорозі, звідси приказка: «Пиши мені на Бердичів».

«Місце незахищене, й повітря нездорове, і води доброї для пиття нема». Так говорять про Бердичів джерела дев'ятнадцятого сторіччя. Але місто з давніх-давен славилось як жвавий торговельний осередок. «Від 1789 року торгівля почала зменшуватись,— інформує «Географічний словник Польського Королівства та інших слов'янських країн», але з 1812, 13, 14 років, коли після війни був скрізь голод і ціна на хліб в Одесі сягала казкових сум, тоді бердичівські купці, як оптові, так і роздрібні, шалено багатіли».

Та це багатство ніяк не позначалося на зовнішньому вигляді міста. На головних вулицях: Кармелітській, Житомирській, Махновецькій, Торговицькій та інших — було, як можна довідатись із згаданого «Словника», «кілька пристойних будинків, до яких туляться безформні, нужденні єврейські будиночки й халупи, що насідають одне на одного». Саме такий Бердичів побачив Бальзак.

Але йому було тоді не до міста Бердичева з його минулим і теперішнім. Він поглинутий єдиним питанням: як їхати далі?

Назустріч прибулому вибігла юрба євреїв. «Тиснява була така, що мій повіз, запряжений шістьма кіньми, незважаючи на дикі вигуки поштаря, пробивався з великими труднощами, коли ж осі чіпляли якогось глухого, візника те турбувало дуже мало».

Бердичів був головним осередком єврейської секти хасидів. Тут проживало багато рабинів, ученість яких славилася серед «старозаконних» одновірців. Колорит, що його надавали місту екзотичні для ока заїжджого француза євреї-ортодокси, давно й безповоротно зник.

У сучасному Бердичеві я не можу знайти поштового двору, на якому пан Оноре зіткнувся з останньою перешкодою. «Під приводом того, що має проїжджати князь варшавський, мені відмовлено в конях». Зокрема, поліцмейстер звернув увагу подорожнього на те, що дозвіл, який йому надано, має чинність тільки до Бердичева, звідки потрібно проїхати ще шістдесят верст, і то путівцями, щоб дістатися до верхівнянського палацу. За цей переїзд пошта зажадала ще шість карбованців.

Але навіщо ж існують на світі земляки? Бальзак знайшов їх навіть у далекому Бердичеві. З інших джерел відомо, що близько тридцятих років минулого сторіччя заповзятливий французький купець родом із Ліона пан Шодуар, осівши в Бердичеві, незабаром уже був власником восьмимільйонного маєтку. Слідом за ним прибуло кілька інших метких французів тієї ж професії, яких не злякала відстань, що відділяла українське місто від їх батьківщини.

Кравець на прізвище Равель, родовитий француз, що також осів у Бердичеві, подає письменникові несподівану допомогу. Передусім він затяг славетного земляка до своєї суконної крамниці. Він поставив на варті продавців, які мали пильнувати, щоб цікаві не прорвалися все-рєдину й письменник міг спокійно випити чашку кави. Тим часом енергійний кравець завзято торгувався з бердичівськими євреями, які наполовину дешевше й набагато швидше, ніж пошта, взялися приставити подорожнього до Верхівні. Завдяки винахідливості й доброзичливості

«самодержця камізельок і диктатора елегантності на Україні я вирушив у дорогу» — повідомляє Бальзак.

Товариш Василь Савич Пилипчук, з яким я їду, веде мене до ту-тешньої їдальні на млинці зі сметаною. Виїхали ми рано, до сніданку. До Верхівні ще чималий шмат дороги.

Потім їдемо до костюлу святої Варвари. Цей скромний, невеликий костюл, збудований у 1826 році, став тим місцем, де 14 березня 1850 року пан Оноре опинився, за його власними словами, «на вершині щастя». Того дощового дня здійснилася мрія, яку він плекав довгі роки: пані Евеліна Ржевуська-Ганська стала пані Оноре де Бальзак.

Чому вони взяли шлюб у провінційному Бердичеві, а не, як спочатку проектувалось, у більшому, імпазантнішому місті — Житомирі? Юрій Мнішек, відвідавши столицю губернії на початку березня, застав тут карнавал у розпалі, з'їзд дворян з усієї околиці — і... нестримну людську цікавість. Плітки про близький шлюб удови пана Венцеслава Ганського з визначним французьким письменником — про одруження, яке буде завершенням багаторічного роману цих двох людей, давно кружляли по дворах і палацах. Краще було, зокрема з огляду на здоров'я письменника, хворого й виснаженого, уберегти його від зіткнення з безцеремонною, набридливою людською цікавістю.

Отож Юрій Мнішек радиться з шанованим у родині Ганських ксьондзом Віктором Ожаровським, директором духовної семінарії в Луцьку. На Волині він мав великий авторитет. Сам житомирський єпископ зважає на його думку. Втручання ксьондза Віктора ламає останні побоювання та опір єпископа.

Спричинюється до цього також впливовість, такт і особиста чарівність графа Густава Олізара, який був присутній під час розмов із єпископом. Цей поет, романтик, увічнений Міцкевичем у «Кримських сонетах», був запрошений за другого свідка шлюбної церемонії. Олізар допомагає також Мнішекові полагодити всілякі формальності, пов'язані з урядовими інстанціями. «Індульт¹ на ім'я к. Віктора Ожаровського сьогодні зранку буде готовий (...); в індульті буде написано, що шлюб має відбутися в костюлі парафії святого Юзефа в Бердичеві» — повідомляє пані Ганську її зять десь у першій половині березня.

Насправді ж місцем вінчання став костюл святої Варвари, костюл, який, за словами Бальзака, стікав тоді танучим снігом і гудів від дзвонів. Двома іншими свідками були: швагер князя Ожаровського й канонік бердичівської парафії.

Ксьондз Ожаровський, який вислухав передшлюбну сповідь Бальзака, у розмові з Евеліною висловив захоплення «прекрасною душею її чоловіка». Саме цей духівник, про якого Бальзак на другий день напише: «Святий і цнотливий капелан у всьому подібний до нашого священника Іно, сповідника княгині Ангулемської», пов'язав того дня, 14 березня, епітрахиллю руки новоженців. «Графиня Ганна вела матір, обидві вони були дуже раді», — писав письменник у листі до сестри.

Чи так було насправді? Що думала пані Евеліна, даючи на запитання духівника ствердну відповідь? Що думала вона, повертаючись із щасливим чоловіком під власний дах? Під цей надійний і безпечний дах, що незабаром перестане бути таким? Вона мусила знати, що Бальзак тяжко хворий, що дні його полічені, що, зважуючись на шлюб із

¹ Звільнення від церковних приписів, що його надають церковні власті в особливих випадках.

ним, вона зважується водночас на життя в іншому, чужому краї, місті, середовищі. Любов чи милосердя переважали в її рішенні, яким вона зрікалася своїх маєтностей, передаючи всі права власності єдиній дочці?

Вона мусила знати, що її чекають тепер нелегкі дні та переживання. Вона відважно виходила їм назустріч.

Але повернімося тим часом до останнього етапу романтичної подорожі пана Оноре. «Те, що я бачив досі, то було нічого, — ділиться він враженнями після виїзду з Бердичева. — Це пустеля, царство збіжжя, прерія Купера та її тиша. Там починається українська земля, земля чорна й жирна, якої ніколи не угноюють і де завжди сіють. Цей краєвид укинув мене в якесь остовпіння, і я заснув».

Вся перетворившись у зір, я не відриваю погляду від безмежжя родючої землі, від широких просторів колгоспних полів. Шукаю Верхівню. Вона лежить осторонь, далеченько від доріг. Заїжджаємо до найближчого районного центру. Це Ружин — колишній маєток Емілії Михайловської. Вихоплюємо з приміщення райкому вчителя Олександра Поліщука і пропагандиста Віталія Лабунського. Нам потрібні провідники, добре знайомі з дорогами, що примхливо в'ються серед розлогих полів. Нарешті, надходить хвилина, коли один із них з усміхом повертається до мене і простягає руку туди, де вдалині ясно видніються білі стіни і стрункі колони давнього магнатського палацу: — ВЕРХІВНЯ!..

«Я побачив малий Лувр, грецьку святиню, позолочену призахідним сонцем, що височіла над долиною, третьою долиною по дорозі від кордону».

Такою побачив Верхівню пан Оноре, розбуджений о пів на шосту вечора окриком «єврейчика», який віз його.

Підїжджаємо ближче. Знову силкуюсь уявити собі письменника, як він вилазить із єврейської буди, у якій завершив свою восьмиденну подорож. Напевно, тільки тепер він по-справжньому відчув утому. Його вітають із радістю, яку все ж перевищує здивування. Нічого не повідомив, не попередив про можливий час приїзду.

Повідомив, попередив, написав... Але «листи (...) прибувають із Парижа до Верхівні за тринадцять днів». Тим часом письменник, гнаний «нетерплячістю серця», виявився швидшим, ніж пошта: він на десять днів випередив власний лист!

Я бачу, як біля входу до палацу він, ніяково усміхаючись, каже людям, які для нього є «родиною з вибору»:

«У дорозі я не терплю зволікання, особливо коли їдеш до друзів...»

Палац, збудований французьким архітектором Блеріо — з цієї ж родини походив відомий у першій чверті нашого століття льотчик, — виглядає, як на сучасних Бальзакові ілюстраціях. «Стояв у Верхівні старий палац із досконалими лініями в стилі ампір (..) На колонаді спочивав фриз, увінчаний делікатними фестонами, а вище йшов фронтон із барельєфом...» — читаю я в настроєній на сентиментальний лад книжці Антонія Урбанського «З чорного шляху й тих рубежів», виданій у Варшаві в 1912 році. Незначна поправка: палац стоїть. Він пережив завірюхи історії, був серйозно пошкоджений і спустошений гітлерівцями під час останньої війни, тепер він старанно реставрований.

Місцеві жителі пам'ятають, як перед цим палацом гітлерівці чинили розправу над схопленими партизанами.

На фронтальній стіні видніється меморіальна дошка. На мармурі вирізьблено:

**У цьому будинку в 1847—1850 роках
жив великий французький письменник
ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК**

Вісім колон, як і колись, тримають фриз із барельєфом. Вище видніється фронтон із гербом. Палац виглядає імпозантно. Можна собі уявити вишукані прийоми й бенкети в його стінах... Але можна також уявити собі глушину та пустку, що оточувала Верхівню під час довгих місяців суворої української зими, коли довколишні села тонули в снігу. Тоді з нетерпінням чекали пошти, що надходила раз на тиждень. Кінний козак привозив з Бердичева листи, закордонні книжки й часописи. «Коли кінчається санний шлях, у відлигу дороги стають неможливими, кожний струмок розливається й стає нездоланною перепорою, бо на річках нема мостів» — писав Бальзак у листі за 3 III 1849 року.

Колись саме під цю пору жіноча примха, бажання розважитись, скоротати нудні зимові вечори підказали верхівнянській пані думку надіслати до Парижа лист, підписаний «Чужоземка».

Найближчі околиці біля двору не зазнали істотних змін. Щоправда, давно вже нема лісу, що колись починався напроти палацу. Але, як і багато років тому, шумлять дерева чудового парку. Збереглися в ньому романтичні закутки — містки, живоплоти, алеї... Тут прогулювався колись пан Оноре з коханою. Гарним мав бути також закладений Венцеславом Ганським англійський сад, про який власник Верхівні з гордістю писав до швагра Генріка Ржевуського: «Твій садівник разом із моїм їздили до Білої Церкви, знайшли там багато гарних речей, але жодної жоржини, яка могла б суперничати з моїми».

Директор сільськогосподарського технікуму Іван Вікторович Павлішен і верхівнянська бібліотекарка Любов Костянтинівна Адамович ведуть мене в палац. Унизу в залі, де за життя поміщика під час прийомів та балів грав дворовий оркестр, міститься актовий зал технікуму. Я розглядаюся, мимоволі шукаючи поглядом відомий портрет Бальзака в білому халаті-рясі. Той портрет роботи Буланже, експонований у Парижі на осінній виставці 1839 року й присланий пізніше письменником до Верхівні, висів колись тут. Тепер він зберігається в київському музеї. Але сам пан Оноре не любив цього свого зображення. У своїх верхівнянських листах він писав:

«...Мій портрет пензля Буланже під сонячним промінням перетворився на жахливу мазанину; певно, фарби були погані або їх погано скомбіновано, він весь чорний, огидний! (...) Мені соромно за Францію, за подібну картину, її повішено в бібліотеці, до якої мало хто заходить» (22 III 1849).

Пан Оноре жив на другому поверсі, з південно-західного, найбільш сонячного боку. У перспективі відкривалася панорама найближчих заростей і далеких полів. Крутими, широкими сходами йдемо вгору. До покоїв, про які він писав в одному з перших верхівнянських листів до сестри:

«Я маю розкішний апартаментик: салон, кабінет і спальню; кабінет із рожевого штучного мармуру, з каміном, чудовими килимами та зруч-

ними меблями, вікна цілком зі скла без олов'яної фольги; краєвид відкривається переді мною на всі боки. Можеш собі уявити, що то за Луврота Верхівня, де є п'ять чи шість таких апартаментів для гостей».

Пережив бурі історії білий камін, біля якого письменник любив грітися під час важкої для француза української зими.

У цих трьох кімнатах тепер міститься верхівнянська бібліотека. На полицях не бракує творів класиків, а також сучасних письменників, місцевих та іноземних. Є Міцкевич і Ожешко в українському перекладі, є Стендаль — і, зрозуміло, Бальзак. На стіні — фотомонтажі на теми, пов'язані з історією французької літератури та революційного руху у Франції. Над входом до сусідньої кімнати видніється напис, який повідомляє, що тут міститься музей, присвячений пам'яті письменника.

У цій кімнаті дбайливо зібрано Бальзакові речі, всілякі пам'ятні дрібнички. Є тут меблі — стіл і крісла, якими користувався Бальзак. Залишилося понад тисячу книжок із давньої бібліотеки Ганських, напевно, їх не раз торкалась і рука пана Оноре. Частина цих книжок зберігається в Житомирському музеї, частина — залишилася у Верхівні. Серед них переважають історія, природничі науки, твори римських і грецьких класиків — усе французькою мовою. Записую деякі: «Шекспір, твори Гельвеція, «Історія» Геродота, «Аннали» Таціта. Поруч «Домашній лікар» і... книжка з майже «бальзаківською» назвою — «Загальний словник торгівлі»... («Dictionnaire Universel de Commerce»...).

Ілюстрації з радянських видань «Людської комедії», висловлювання Маркса та Енгельса про Бальзака доповнюють цю експозицію. Внизу збереглося піаніно, звуки якого скрашували письменникові довгі вечори української осені та зими. Грали й пані Евеліна, і її дочка. Про музичальність Ганни пан Оноре писав з характерною для нього екзальтацією: «Вона має руки... восьмирічної дитини, і ці руки — малесенькі, м'які, білі, яких у моїй умістилося б три, мають залізну силу, як руки Ліста, звичайно, у відповідних пропорціях. Не пальці, а клавіші гнуться, вона охоплює зразу десять клавішів, треба побачити це чудо, щоб повірити».

Я знову повертаюся нагору. Серед бальзаківських пам'яток є свічник із кімнати письменника й застиглий у нерухомості годинник, що відмірював йому ритм життя, спокійнішого за паризьке.

Які хвилини, пережиті під дахом білого палацу, були для письменника найважливішими, найбільш пам'ятними? Хвилини щастя, чекання, неспокою? Години праці, якої він і тут не покидає?

Верхівнянські будні пана Оноре вимальовуються в багатій кореспонденції — під час свого дворазового перебування на Україні він активно листувався з матір'ю та сестрою. Листи з Парижа проходять довгу дорогу, напевно, їх уважно читає цензура. «Ваші відповіді йдуть до мене двадцять-двадцять п'ять днів», — інформує письменник. Але ці листи курсують часто, в них зачіпається багато тем: особисті справи письменника, родинні клопоти, даліше обладнання дому на вулиці Фортюне, акції Північної залізниці, в які письменник уклав багато своїх заощаджень, політика, майбутнє Європи... А передусім гроші! Гроші! Борги, виплати, фінансові зобов'язання, заспокоєння найнетерплячіших кредиторів... Ось теми, порушені в листах пана Оноре найчастіше.

Письменник не був би собою, якби, незважаючи на багато фінансових починань, що закінчувалися ганебним фіаско, у ньому знову не обзи-

валася підприємницька жилка. Він ще не встиг як слід звикнути до навколишнього нового життя, а вже проектує чергову трансакцію.

«...Тепер Франція, де величезну кількість дубового лісу використовують на залізничні шпали, майже не має дуба, — пише він у першому листі з Верхівні до сестри Лаури 8 X 1847 року. — Я знаю, що ціна на дубовий ліс зросла вдвоє...» Власники Верхівні, «які володіють 20 тисячами моргів будівельного дубового лісу, можуть продати 60 тисяч колод дуба заввишки в 10 метрів, у середньому 15 дюймів у діаметрі біля кореня й 10 дюймів коло того місця, де відрубують верхівку. Треба обчислити ціну, яку можна було б запропонувати власникам за кожне дерево, беручи до уваги: 1) перевезення з Бродів до Кракова — 80 миль; 2) вартість перевезення по залізниці з Кракова до Парижа, враховуючи також сплав через Рейн біля Кельна й через Ельбу в Магдебурзі, тому що на цих двох річках мостів-віадуків ще немає, і ліс доведеться сплавити, а сплав 60 тисяч таких колод — справа серйозна.

Але якщо перша ціна, скажімо, 10 франків, а фрахт буде коштувати 20 франків, і колода коштуватиме 30 франків, то питання полягає в тому, що треба довідатись, скільки коштуватимуть у Парижі 60 тисяч штук дубових колод... Якщо це дасть тільки 20 франків прибутку, то й тоді це становитиме 1.200.000 франків. Справи такого роду не можна полагодити без банкіра. Далі, само собою зрозуміло, що можна це здійснити тільки частково, почати з десятої частини й розкласти на два роки цю величезну розробку, даючи гарантію. А я добре знаю, що у Франції дуб таких розмірів продається по сто франків. Скажи чоловікові, що в дирекції Північної залізниці він знайде всю можливу інформацію, чи щодо фрахту на чотирьох залізничних лініях, чи теж щодо ціни перевезення та знижок, які дають товариства, коли йдеться про подібну операцію».

У цьому одному задумі — весь Бальзак! Очевидно, не треба додавати, що цей проект залишився тільки у сфері «добрих побажань» письменника, який завжди відчував себе й фінансистом, незважаючи на таку велику кількість пережитих фіаско.

Україна приголомшила Бальзака величчю, Верхівня — багатством і просторами земель, які належали її власникам. Дійсність перевершила його сподівання. Казкові повітряні замки стали справжнім палацом. «Маєток такий великий, як у нас департамент. Неможливо собі уявити обсягу й родючості цих земель, яких ніколи не угноюють і на яких хліб висівають щороку, незважаючи на те, що молодий граф і молода графиня мають удвох якихось... сорок тисяч душ; потрібно було б їх чотириста тисяч, щоб обробити всю цю землю. Засівають стільки, скільки можуть зібрати».

Нам відома схильність пана Оноре до перебільшення!.. Отож додамо задля точності, що верхівнянські угіддя займали 21 тисячу гектарів. Пані Ганська мала на них 3035 «душ», тобто кріпаків. Маєток її тоді було оцінено щось у 10 мільйонів карбованців. Верхівня, що лежала над річкою Верхів'янкою у сквирському повіті, перейшла до Ганських близько 1780 року, будучи куплена тоді разом з околицями в Кацпера Любомирського. У Верхівні містилася головна управа маєтностей, що охоплювала села: Мусіївку, Бистрівку, Крилівку, а також містечка: Борщагівку, Скибинці, Курянці, Мармуліївку, Капустинці-Княжі, Чепіжинці. Власниці Верхівні належали, крім того, маєтки Пулинський і Горностайпільський, а також маєток Павлівка, що перейшов до неї від брата Ернеста Ржевуського. У палаці працювало триста слуг.

Усе, що оточує тепер пана Оноре, відмінне від того, що він знав на батьківщині. Багато речей дивує, цікавить його, примушує задуматись.

«Країна ця цікава й тим, що поруч із справжньою розкішшю тут не вистачає звичайнісіньких речей. Цей маєток єдиний, де є карсельська лампа й лікарня. Дзеркала на десять футів — і нема шпалер на стінах. А Верхівня вважається найбагатшим маєтком на Україні, яка величиною дорівнює Франції. Тут втішаєшся чудесним спокоєм (...). Незважаючи на родючі землі, обернути продукти на гроші важко, бо управителі крадуть і не вистачає робочих рук для молотіння хліба, який молотять машинами. А проте ви не уявляєте собі багатства й могутності Росії; треба це бачити, щоб повірити. Ця могутність і ці багатства — суто територіальні, і тому Росія рано чи пізно стане господарем європейського ринку сировини».

Бальзак заглядає в клуні, у двірські майстерні. Ходить на тік, щоб подивитись, як молотять.

«Ми топимо тут груби соломою. За тиждень тут спалюють стільки соломи, скільки можна знайти на ринку св. Лаврентія в Парижі. Якось я пішов на тік у Верхівню, де молотять хліб машинами, і там стояло на одне село 20 скирт, на 30 футів заввишки, завдовжки в п'ятдесят кроків і завширшки у 12 кроків. Але управителі крадуть і значно зменшують прибутки. Ми не уявляємо собі вдома, як тут живуть. У Верхівні треба мати все своє: тут є кондитер, мебельник, кравець, чоботар і т. ін., які обслуговують маєток. Я розумію тепер, що таке триста домочадців, про яких мені говорив у Женеві небіжчик п. Г., що мав до своїх послуг цілий оркестр».

Цікавлять письменника цифри, видатки поміщиків, шляхи сполучення на Україні. Він підраховує, що з Парижа до Одеси можна залізницею дістатися втричі швидше, ніж із Марселя до Одеси морським шляхом. Він не забув похвалитись у листах до сестри, що представники урядових властей були сповнені до нього «прихильності, я б сказав навіть галантності». І він не полінувався незабаром після приїзду до Верхівні надіслати міністрові Уварову й начальникові митниці в Радзівіллові Гаккелю листи з подякою за допомогу під час подорожі.

Бальзак швидко переймається турботами власників Верхівні, іншими, ніж ті, які він сам переживає в Парижі. Згадує про крадіжки прикажчиків, про розтрата управителя Горностаїпільського маєтку якогось Шмідта, про пошесті та стихійні лиха.

«Мое прибуття попередила сумна подія: пожежа, яка знищила ряд будинків, а двома днями пізніше вибухла друга: жахливе видовище, яке я бачив на власні очі» (8 X 1847).

«Холера шаленіє довкола нас жорстоко, — пише він у трохи пізнішому листі, в листопаді 1847 року. — У Саватаві вона змела дев'ять тисяч чоловік, у Києві (...) забирила по сорок — п'ятдесят душ щодня».

Пишучи до сестри, він розповідає про грізну епідемію й похмуро жартує, що холера вбиває багатіїв, але обминає людей, обтяжених боргами.

«Чи знаєш, що таке управителі в Росії? Протягом двадцяти років графиня не мала ніяких прибутків з маєтку, з маєтку, який тепер, зданий в оренду, дає двадцять вісім тисяч франків оброку. У цій країні не вистачає рук (...) Цього року чудово зійшла пшениця й ось, де не взялось якесь зілля, що заглушило пшеницю й вирросло на її місці. Я бачив цю траву: вона була вища від мене, з золотими колосками, у яких не

було нічого. Вона з'їла більш, ніж половину врожаю. Це справжня сарана» (20 X 1849).

Феодальні порядки, що панували у Верхівні, викликали схвалення письменника, який у своїх політичних поглядах, на противагу до змісту власних творів, завжди залишався легітимістом із снобістськими нахилами.

Ці вияви захоплення вражають нас і смішать... Однак вони є виразом слабості, притаманної панові Оноре з молодих років.

«Чоловік, що обслуговує мене, одружений; він і його дружина прийшли, щоб уклонитися своїм панам... Люди вміють коритися тільки на Сході. Тільки там слово влада має сенс. Треба панувати, як російський цар, або не братися за це діло. Прибув чоловік із Вишнівця з якоюсь посылкою й побажав своїм панам щасливого королювання».

Треба показати зворотний бік цього дзеркала. Відзначимо, що у володіннях Ганських селян тримали твердою рукою, що пан Венцеслав Ганський не належав до поблажливих і лагідних поміщиків, а з-під суворого управління його родича Кароля Ганського, «дядька Тамерлана», кріпаки тікали. Чи пан Оноре знав, що селянам, які обробляли родючий український чорнозем, хліба вистачало тільки на кілька місяців, що переднівок для них був дуже тяжким?

«Треба також сказати,— читаємо в тому самому листі,— що Міхал Корибут, землі якого перейшли до Ржевуських і Мнішеків, володів (за Людовіка XIV) сам усією Україною, усім Поділлям, усією Волинню та угіддями в Галичині; три рази стільки, як сучасна Франція. І ось його нащадки по жіночій лінії мають із цього всього заледве кілька сіл!.. Як занепадають роди! Графиня Ганна та її чоловік привезли з Вишнівця годинник Марини Мнішек, цариці, що мала в своєму гардеробі (відомості про це зберігаються в архівах) відро східних перлів і шість сорочок. Їх дядько був останній польський король; пані Жоффрен прийшла продати йому свої картини. Привезли пані Ганській найкращого Греза, якого я тільки бачив, зробленого Грезом для пані Жоффрен; два Ватто, намальовані Ватто для пані Жоффрен; ці три картини варті вісімдесят тисяч франків. Крім того, два чудові Леслі, один Ван-Дейк, Кранах, Міньяр, Ріго — прекрасні; три Каналетто, куплені королем у Рійзоніко, три Ротарі, кращі від Греза; словом — двадцять першокласних картин. Графиня має Ван-Дейка, купленого ще у Ван-Дейка її прадідом; Рембрандта і т. ін. Що за картини! (...) Графиня Ганна хоче, щоб три Каналетто були в моїй галереї, два Ватто, Грез і два кращі Ротарі в мозаїчному залі.. Ох! Є тут два Ван-Гейсуми, яким просто нема ціни. Що за скарби в тих великих польських палацах! Це жахливо, як тут скарби існують поряд із варварством...» (20 X 1849).

Після паризьких вічно неспокійних буднів, після нескінченних сутичок і гризні з видавцями, редакторами, кредиторами — перебування у верхівнянському палаці стає для письменника відпочинком. Не дивуюсь, що він старанно приховує свою адресу на Україні, просить рішуче сестру та матір, щоб не давали її нікому. Ніхто йому тепер не набридає. На противагу до своїх паризьких звичаїв, він раніше лягає спати й раніше встає. Снідає він у своїй кімнаті. Часто проводить у цих стінах ранки й полудневі години, поринувши в писання. «Спускаюся аж на обід, але дами та граф Юрій потроху відвідують мене». Йому подобається це

«життя наскрізь патріархальне, без будь-якого примусу». В одному з пізніших листів він порівняє Верхівню з островом, віддаленим від світу, на якому його друзі живуть із кількома П'ятницями, а він сам є... Робінзоном.

Увечері він засиджується на першому поверсі палацу. Тут, де зараз міститься актовий зал технікуму, серед миготливого блиску бра, який вихоплював із сутіні гарні картини, пан Оноре слухав музику чи грав з Евеліною в шахи. «Чужоземка», як і інші дами того часу, любила забавлятися гаптуванням. На пам'ять для нареченого вона виготовила екран-заслону для каміна, на ньому був вигаптований мисливець біля багаття.

Постійних мешканців Верхівні, з якими письменник зустрічався кожного дня, було небагато. Господиня дому достатньою мірою знайома нам. «Діти», як звичайно зветься в листах Бальзака молоді Мнішеки, користуються його симпатією, що чимраз зростає. Зокрема про Ганну пан Оноре пише, як правило, з захопленням. Не одне речення, звичайно, можна пояснити екзальтованістю автора. Пам'ятаємо також, що він мав звичку читати вголос верхівнянським друзям листи, одержувані з Парижа від рідних. Також і свої листи до Парижа давав читати пані Ганській. Але якщо ми навіть здогадуємось про бажання письменника підлеститись до матері, що до самозабуття любила свою дочку, то ці листи немовби випромінюють його ширшу симпатію до молоді жінки, яку він полюбив, як рідну дочку.

«Музика, мати й чоловік — ось у трьох словах весь її характер,— пише він про Ганну своїм племінницям Валентині та Софії Сюрвіль.— це фея домашнього вогнища, мандрівний вогник наших душ, наша веселість, життя замку. Коли її нема, навіть стіни знають про це, так вона розвеселює їх своєю присутністю. Вона ніколи не знала нещастя, не знає, що таке злидні, вона божок усього, що її оточує; відзначається вразливістю й добротою ангела; кажучи про неї, треба в одному реченні поєднати предмети, що їх усякий мораліст вважав би несумісними, а проте це правда, що впадає в око всім, хто її знає.

Вона має глибоку, але не педантичну освіту; сама розкішно наївна, весела, як дитина; незважаючи на те, що одружена, сміхотлива, як мала дівчинка, проте це не заважає їй відчувати святе благоговіння до всього гарного. Фізично вона красивіша за саму красу, її привабливість ніби освітлює ще смагляву шкіру (їй заледве шістнадцять років!), носик гарно окреслений, але викликає захоплення тільки тоді, коли дивитись у профіль; чарівна, тендітна, струнка талія, ноги, руки тоненькі, вишукані й такі маленькі, як я казав. А всі ці достоїнства підкреслює горда постава та якась природна вищість, яку мають не всі королі і яка зовсім зникла у Франції, де всі хочуть бути рівними. Ця імпазантність, ця осанка гранд-дамі — один із найцінніших дарів, які бог — бог жінок — може їм дати. Графиня Ганна говорить чотирма мовами, як рідною. Швидкість її думки дивує мене самого; ніщо від неї не сховається, і при цьому вона дуже делікатна й надійна в дружбі. Одним словом, після двох тижнів, проведених із нею, немає для неї кращого визначення, ніж рідкісна перлина. Чоловік обожнює її, я її обожнюю, дві старі діви-кузини обожнюють її...» (листопад, 1848).

Портрет, напевно, ідеалізований у порівнянні з пізнішою Ганною — в Парижі довго ходила легенда про її просто хворобливі марнотратство та легковажність. Але даруймо ці пересолоджені слова великому

письменникові, закоханому в матір молодой жінки. Ганна й справді має симпатичну рису: щирю прив'язаність, якою обдарувала Бальзака. Прив'язаність, свідченням якої є її листи, що зберігаються в Шантійї.

«Дві кузини — старі діви», про яких згадує Бальзак у тому самому листі, це пані Северина та Діоніза Вилежинські, небагаті родички племінниці Венцеслава Ганського. Вони вже чимало років живуть у Верхівні. Старша Северина, що не раз у листах обох Ганських фігурує як «люба інтендантка», напевно, крутилася біля господарства. Молодша, каліка, мала бути музикальною, оскільки вона, як свідчать родинні спогади, давала Ганні уроки гармонії, котрапункту й навіть композиції, тим часом як Ганна віддячувала їй, навчаючи англійської мови. Вузьке коло домочадців доповнював лікар Кноте, який мало не чверть століття виконував обов'язки домашнього лікаря Ганських. Злі язики балакали, що раніше він мав роман із пані Евеліною. Цьому ескулапові приписували навіть батьківство її дітей, з яких залишилася живою тільки Ганна! Згадує про це в'їдливий мемуарист Тадеуш Бобровський. Ще більш злоязиким щодо власної сестри виявився чудовий оповідач, незрівнянний балакун і талановитий письменник Генрік Ржевуський, який твердив: «Прості шляхтянки для того, щоб родити дітей, потребують мужчин, а моя сестра тільки г н о т а».

Бальзак обдаровує лікаря Кноте щирою симпатією. «Тут є один із найкращих учнів славетного Франка, прототипу мого «Сільського лікаря», — пише він сестрі 30 IV 1849. «Він не дуже любить справу, якою з успіхом займається, хоч і відчуває до неї нехіть», — таку характеристику лікаря Кноте знайдемо в листі за 29 XI 1849 року. «Він колекціонує зброю, скрипки та дітей, бо має чимало цих натуральних продуктів. Старший його син — лікар, який ставиться до свого діла з запалом і який теж буде в майбутньому великим лікарем». Подив і вдячність письменника обом лікарям Кноте за їх фахову вправність викликані тим, що вони кілька разів ставили його на ноги. Лікар Кноте також пописував вірші.

У листах Бальзака часто з'являються свідчення зачарованості, навіть захоплення способом і стилем щоденного життя у Верхівні, місцевими звичаями й традиціями, іншими, ніж французькі.

У період між першою та другою світовими війнами спогади про Верхівню опублікував небіж Евеліни по братові Адам Ржевуський. Як і Ржевуські з Гайворона, він пишався спорідненістю зі славетним письменником — із тим самим письменником, на якого тоді ж злим оком дивились аристократичні родичі Ржевуського.

Спогади ці відтворюють деякі колоритні сторінки верхівнянського життя пана Оноре; Адам Ржевуський дістав ці відомості від давніх слуг палацу. Двірська челядь любила письменника, бо він завжди був дуже ввічливий і чемний з усіма — «не так, як ті французькі гувернери й домашні вчителі, що приїжджали сюди раніше». Запам'ятав Бальзака Мусій Димнич, колись перший скрипаль у двірській капелі Ганських. Пан Венцеслав за багато років перед тим хвалився письменникові в Женеві власним домашнім оркестром. Після його смерті оркестр було ліквідовано, а Мусій Димнич залишився у дворі. Вечорами він дуже гарно грав на скрипці. Бальзак любив слухати сумні українські мелодії та думи. Не раз він після гри запрошував скрипаля до себе нагору і вручав йому «карбованого рубля», дякуючи за гарну музику.

Розмовляючи влітку 1964 року в Києві з Ярославом Івашкевичем, Натан Рибак сказав, що першим поштовхом до роботи над романом про Бальзака була для нього скрипка з напівстертим написом «А топ шер Мойсей» («Моему дорогому Мусієві»), яку він побачив у харківському музеї. Цю скрипку, безперечно, Мусієві Димничу подарував Бальзак. «Дуже шкода,— коментує автор «Весілля пана Бальзака»,— що я не знав про це, пишучи свою п'єсу. Мусієва гра на скрипці могла б її вельми урізноманітнити. Багато людей питали мене, чому я охрестив свого козачка дивним іменем Мусій. Але ж саме так він звався, і ця скрипка є ще одним доказом цього».

Пан Оноре писав вечорами «одягнений, як чернець». Таким запам'ятали його лакей і егер Єндрусь Мосціпанський, а також камердинер Тиміш Губернарчук. Цей останній згадував, що письменник любив прогулюватися з пані Ганською в парку, де влітку чудово співали солов'ї. Перед прогулянкою він звичайно пив гарячий бульйон із чашки. Хоч здоров'я його підводило, він охоче вихиляв келих старого бургундського вина.

Дуже дивував письменника вигляд мисливської здобичі — лосів, глухарів, всякої звірини, впольованої в непрохідних хащах Полісся.

Пізно ввечері Тиміш Губернарчук приносив нагору до покоїв Бальзака чорну, як смола, неймовірно міцну й гарячу каву. Ані підірване здоров'я, ані переконування пані Ганської, яка намагалася вмовити завзятого любителя кави задовольнитися чаєм, не заважали панові Оноре смакувати гарячий трунок. Він знав кілька польських слів, умів сказати «проше». Коли в нього був незадоволений вигляд і він цідив каву надто повільно, пані Ганська докоряла лакеєві, що кава слабка й не досить гаряча. «Йому завжди було холодно,— згадував пізніше Губернарчук.— Вони обоє любили сидіти біля каміна й балакати допізна. Про що ж вони там усе говорили?»

Бальзак швидко став почувати себе у Верхівні, як дома, Але було там і таке, до чого він ніяк не міг звикнути. Це — осінні холоди й зимові морози, а ще — харчі. Скарги на суворий клімат часто звучать у його листах. Незабаром після приїзду до Верхівні прибульцеві пошили «пальто на хутрі з сибірських лисиць, з місцевого сукна, щоб я міг прожити тут зиму, і це сукно не гірше за французьке». Суконна фабрика міститься тут-таки, вона «випускає 10 тисяч штук сукна на рік». Потім він одержить на пам'ять чудовий халат із східної тканини, барвистої, як кашмірові шалі, м'якої, гарної й незвичайно міцної. Майже з дитячою втіхою він похвалиться рідним, що «походжає, як султан», в одязі, оздобленому зображеннями пальми. Він захоплюється також гарною й міцною тканиною, яку тоді підбивали хутром. Такий одяг носить узимку Ганна. «Я не знаю, як ці східні люди роблять, щоб перетворювати своє сонце у всілякі тканини,— пише Бальзак до сестри.— Ці народи п'яні від світла». У Києві він купив подібні шубки для своїх племінниць. Листи обох цих молодих дівчат, звичайно читані вголос у колі верхівнянських мешканців, викликають захоплення «чарівною легкістю й досконалістю стилю». У нагороду,— жартує Бальзак,— племінниці одержать хутра високої якості.

Від хлоду на Україні можна успішно сховатися. Гірше з харчами! Незважаючи на всілякі кулінарні витребеньки та ласощі, якими частує

чужинця верхівнянська кухня, панові Оноре дуже допікає відсутність страв, приготовлених на французький манір. Він не раз зітхає з приводу цього в листах до рідних, прохаючи племінниць, щоб ті вислали рецепт на: «1) томатний соус, вигаданий вашою матір'ю, і щоб він був точно такий, який їдять у вас; 2) пюре з цибулі, таке, як робила Людовіка в бабусі, бо тут, бачите, живемо, ніби у великій пустелі, і щоб проковтнути шмат волоніни (а цілий віл коштує тільки сто франків) чи баранини, треба застосувати всі тонкощі паризької кухні». Із філософською статечністю він повчає дівчат:

«Будьте горді, любі Софі й Валентіно, що, зробивши це, ви станете добродійницями краю, зовсім позбавленого телятини, тобто телятини для їжі, бо в корів тут також є телята, але ці телята відзначаються республіканською худиною. Волоніна така, яку можна побачити в Парижі, є міфом; її можна згадувати тільки уві сні, в дійсності в нас тут є ликувате м'ясиво, якому двадцять років і яке можна додавати до пак конопель, призначених на експорт. Тут людина може натішитись вишуканим чаєм, чудовими молочними продуктами. Щодо городини, то вона жахлива: морква відгонить ріпою, бруква не має ніякого смаку. Замість цього тут готують незліченні різновиди каші; кашу варять із проса, з гречки, з вівса, з ячменю і т. ін. Її тут ладні робити і з дерев'яної кори» (квітень 1849 р.).

Про що ведуться довгі розмови між приїжджим та «Чужоземкою», розмови в кімнаті письменника біля каміна, які тривають до пізньої ночі?

Розмови ці, очевидно, стосуються планів на майбутнє. Їх відгомін знаходимо в листуванні письменника з рідними. На Україні, у домі коханої жінки, Бальзак краще розуміє її вагання, сумніви, опір. Багата жінка, вона як вогню боїться паризьких боргів нареченого. Вона відчуває страх перед життям у великому місті, перед лабіринтом фінансових зобов'язань пана Оноре. Письменник починає розуміти, що поки його рахунок не буде цілком чистий, важко мріяти про шлюб.

«Ці постійні домашні борги не могли не справити поганого враження»,— доповідає Бальзак матері 20 XII 1848 року. Лише на місці, після приїзду й поселення у Верхівні, письменник усвідомлює перешкоди, яких він раніше не бачив чи недооцінював. «Мені треба було приїхати сюди, щоб збагнути, які неймовірні труднощі стають на шляху до здійснення моїх прагнень»— твердить він меланхолійно в одному з перших верхівнянських листів, писаному в листопаді 1847 року.

Пані Ганська переказала йому немало готівки на впорядкування садиби на вулиці Фортюне. Цим домом тепер опікується мати письменника, стежачи за остаточним внутрішнім обладнанням його. Знаючи, з якою легковажністю ставився Бальзак до своїх фінансових справ, зовсім не дивуємось, що пані Ганська так боялася «за ту садибу, де стільки багатства. Це результат шести років ощадності; вона боїться злодіїв чи якогось нещастя. (...) Це гніздечко, вистелене соломинкою за соломинкою» (листопад 1847).

Над «гніздечком» висять усе ще не сплачені борги. «Уяви собі, що з цієї країни не можна вислати грошей,— сумно зазначає Бальзак у листі до сестри.— Незважаючи на заборону царя, євреї беруть п'ятнадцять і двадцять комісійних від ста; ...отже, тут це справжнє розорення» (січень, 1849).

Але грошові справи — це ще не все. У листуванні, що його веде письменник із рідними в Парижі, у листах, за звичкою голосно читаних верхівнянським друзям, не раз прозвучить і якась прикра нота. Сімдесятирічна пані Бальзак мужньо стоїть на сторожі паризького домашнього вогнища свого славного сина. Вона одержує за нього належні йому гроші, задовольняє претензії кредиторів, слідкує за робітниками. Але при всьому тому вона завжди залишається сама собою: міщанкою із середовища французької дрібної буржуазії. Хоч її деспотичне ставлення до сина з бігом років пом'якшало, не раз вона виявляє свою в'їдливу вдачу в якомусь ущипливому зауваженні, ба! — навіть у листовній догані, викладеній таким тоном, ніби вона адресована не славетному письменникові, а молокососові-ліцеїсту з Вандома чи молодому упертюхові, який наполягає на своєму бажанні знімати квартиру на вулиці Ледігер. Ці інтонації в її листах дуже дратують пана Оноре, зокрема тоді, коли їх поглиблює відстань між Парижем і Верхівнею та час, протягом якого доходять листи. Недоречні вихватки матері нервують і дратують письменника тим більше, що кожна з них поглиблює вагання пані Ганської. Власниця верхівнянських маєтностей, жінка з аристократичної родини, маючи досить клопоту з власною ріднею, побоюється нової сім'ї, зокрема французької «belle-mege» («свекрухи») з її звичками.

«Цей лист дуже не до речі. Мама в ньому не тільки не знайшла для мене теплого слова, але повідомляє, що ставить свою теплоту в залежність від моєї поведінки (мати, яка може любити або не любити такого сина, як я; сімдесят два роки — з одного боку, п'ятдесят — з другого!). Цей лист прибув у хвилину, коли я хвалився допомогою моєї матері, коли я говорив, яка вона ошадлива, скільки працює вона в такому віці і т. д. і т. ін.», — скаржитися Бальзак сестрі 22 III 1849. «(...) Втоплена, зрештою, усім цим пані Ганська радила мені, щоб я поїхав продати все на вулиці Фортюне. Тут вона багата, любима, шанована, життя не коштує їй нічого, вона не поспішає потрапити в те місце, де бачитиме тільки сварки, борги, видатки й нові обличчя; діти її тремтять за нею! Додай до цього церемонний і холодний лист матері, що лає свого маленького (п'ятдесят років!)...»

У Верхівні Бальзак зрозумів і оцінив ще одну обставину, якої напевно не зрозуміє його мати: Евеліна Ганська може вигідно вийти заміж на Україні. Претендентів на руку багатой вдови не бракує. Рідня, крім кількох найближчих осіб, як Ганна й зять, настроєна проти її одруження з «парвеню». «Коли люди беруть до уваги великі й різнобічні вигоди, мої надії стають предметом недовіри, трохи не глузування. Вони заперечують, і то з усіх боків, можливість успіху», — звіряється Бальзак сестрі 22 III 1849 року.

Волинське аристократичне товариство не виявляє до Бальзака особливої прихильності. У писаннях мемуаристів про перебування французького письменника на Україні, злісні випадки часто переважають над доброзичливістю. Тадеуш Валевський пише в листі до друга: «Ти повідомляєш про те, що Верхівня ожила з перебуванням там Бальзака. Нічого дивного. Цей грубий віл має ще досить розуму, якщо він додумався забитися вглиб України, аби ще щось значити на світі». Так само упереджено й нерозумно оцінює взаємини Бальзака й Ганської пані Вірґінія де Морі-Єзерська, французженка за походженням, дружина поляка. У своїх мемуарах «Із життя садіб і замків на рубе-

жах» вона пише: «Так, пані Ганська — це особа ерудована, яка будь-що шукає людей славних, і через це смішна!.. Бальзак близько заприятнися з нею і присвячує їй свої твори, що зумовлено передусім потребою черпати з шкатулки її дуже багатого чоловіка» (!).

Значно спокійніше та об'єктивніше змальовував пана Оноре Крашевський, познайомившись із ним особисто в 1848 році. «Бальзак, — писав автор «Хати за селом», — має вигляд поважного міщанина чи пристойного купця, має невеличке черевце, веселе обличчя, чорні очі, волосся з сивиною, розкуйовджене, зрештою, він дуже подібний до відомого портрета. Найохочіше говорить (як мені здається) про грошові спекуляції та видатки». Ця характеристика нагадує портрет Бальзака, ще раніше намальований пані Евеліною Ганською у своєму листі до брата, автора «Листопада»: «Дорогий Генріку! Бальзак дуже нагадує Тебе. Він веселий жартівник, милий, як і Ти. Навіть зовні він чимось схожий на тебе, а обидва ви подібні до Наполеона!»

Письменник, добре знаючи закони, що їх у житті сучасного йому суспільства диктують гроші, усвідомлює, що «Чужоземка», хоч завжди гарна в його очах, не є найвною вісімнадцятирічною дівчиною, вона вже й не та молода жінка, з якою він зустрічався в Швейцарії і яка ладна була, віддавшись почуттю, покинути чоловіка та йти за коханцем. Він не завагається підтвердити: «Для сорокарічної жінки майнові питання мають величезну вагу». Пізніше він додасть: «Особа, якій минуло сорок, це не легковажна дівчина, вона не хоче ніяких порушень спокою, у якому прагне жити».

Ми також, судячи про Евеліну, мусимо пам'ятати, що за верхівнянських часів вона не тільки була зрілою жінкою (можна здогадуватися, зрештою, що вона завжди старанно приховувала від Бальзака свій вік!), але й справжньою дочкою свого часу та середовища. А крім усього, вона любить спокій, самотність і книжки. А з Парижа доходять не тільки родинні листи, але також відлуння революційних потрясінь, які мусять жахати поміщицю у Верхівні.

З листів Єви Ганської до брата Адама Ржевуського видно, що її рідня противилася проєктованому одруженню. Після перших зустрічей з Бальзаком вона писала:

«Ти говорив мені завжди — пам'ятаєш? — що він буде їсти з ножа й втирати носа серветкою. Отож, якщо він не допустив останнього злочину, то, напевно, винен у першому. Само собою, це — прикре видовище, і не раз, коли мені доводилось бачити те, що ми називаємо відступами від доброго тону, я мала спокусу зробити йому зауваження так само, як зробила б Ганні в подібному випадку. Але це все — «поверхня». Сама людина має в собі щось таке, що є набагато важливішим за погані чи добрі манери: вона має геній, який електризує й переносить у найвищі сфери духу, той геній, який вириває людину з самої себе, який дозволяє здійснити та зрозуміти те, чого не вистачало в нашому житті».

Перебування Бальзака у Верхівні викликає жваву цікавість сусідів і ущипливі коментарі родичів. Тоді Евеліна пише до брата:

«...Є багато причин того, що пан де Бальзак «прижився» у Верхівні. Насамперед його здоров'я... А якщо вже казати широко, то скажу тобі, що, оскільки ми не можемо побратися до весни, я рада, що матиму під своїм дахом пана де Бальзака протягом кількох місяців, поки поїду як його дружина до Парижа. Я намагаюся повільно, так, щоб

він сам цього не помітив, привчити його до наших звичаїв та манер і приготувати до тієї ролі, яка з часом йому випаде. Він хоче, щоб у мене був салон у Парижі — якщо тільки дозволить його здоров'я; то було б непогано, я зовсім не проти. Але я хочу, щоб він там грав провідну роль, щоб займав перше місце й щоб ніхто не міг йому закинути, що він не вміє поводитися. Я хочу вказати йому, якого тону він мав би додержуватись, вилікувати його потроху від того снобізму, у який він так часто впадає, і відучити його хвалитися родичами, якими він завдячує нашому одруженню. Одним словом, я намагаюся привести його до такого стану, щоб він був природним і більше виблискував би своїм талантом, генієм, глибокою освітою, незрівнянним розумом, ніж хизувався нікудишніми перевагами в маєтності чи походженні, які маю я і які набагато нижчі від усіх чудових дарів, якими природа обдарувала його самого».

«Пані Ганська потрібна своїм дітям, вона спрямовує їх, освічує, навчаючи складної справи керування цими великими маєтностями», — пише Бальзак на початку свого перебування у Верхівні. Через півтора року він підтверджує: «Я маю й буду мати в особі пані Ганської найкращого, найвідданішого друга, такого, якого мають тільки раз у житті, її діти любитимуть мене так, ніби я належу до їхньої сім'ї. Але вони не хочуть ризикувати майбутнім матері, яку обожають, і — цілком слушно».

Отож автор «Фізіології шлюбу» по-філософськи розмірковує в листі до сестри:

«...Щоб вдало одружитися, треба все обміркувати, ретельно зважити, бо інакше все полетить к бісовій матері; я також маю шанс залишитись старим парубком» (22 III 1849).

Що ж залишається робити письменникові перед лицем усіх цих невдач? Як знайти розраду?.. Він знає старий, випробований засіб: праця! Письменник хапається за перо. Щоправда, він не накидає собі паризького «галерного» способу життя. Але пише регулярно. «Працюю тепер багато, — інформує він сестру в листопаді 1847 року, — хочу після повернення видати стільки книжок, щоб можна було залатати мої справи».

Багато часу він присвячує «Членові таємного братства» — другій частині роману «Зворотний бік сучасної історії». Працює над новою п'єсою «Мачуха» (поставлена в Парижі весною 1848 р.); її рукопис підписаний: «Верхівня, Україна, грудень 1847 року». Подібний підпис стоїть і на книжці «Les acteurs de province» («Провінційні актори»), що становить собою першу частину праці «Le Théâtre comme il est» («Театр, який він є»). Імовірно, що саме тоді він писав також твір «La Femme auteur» («Жінка-автор»), або «Un caractère de femme» («Жіночий характер»).

15 II 1849 року в листі до матері він згадує про роман, писаний для газети «Констїтюзьйонель». Може, в цьому випадку йшлося про роман, героєм якого мав бути Більбоке? (Чи не він сам?) А може, він мав на увазі продовження історичного твору «Mademoiselle de Vissard où la France sous le Consulat» («Мадмуазель де Віссар, або Франція за Консулату»), який був розпочатий у січні 1847 року? Одне напевно: ота лютнева дата замикає цілий період літературної творчості Бальзака.

У паперах письменника залишилося багато нереалізованих літературних планів, які обмежилися тільки заголовками, зафіксованими задумами чи довільними проектами. Поміж них фігурують драматичні твори, романи, які входять до складу «Людської комедії» чи заплановані окремо (серед них «Три кардинали»), і навіть поеми!

А втім, одна з цих праць, яку підняв із забуття Марсель Бутерон, заслуговує на особливу увагу: це звіт про подорож на Україну. Бальзак мав намір у дальших нарисах і записках, призначених для «Журналь де Деба», відтворити враження, зустрічі з людьми, анекдоти... На жаль, цей свій проект він здійснив тільки наполовину. Але, незважаючи на те, що друга половина залишилася нереалізованою, найбільш хвилюючим джерелом відомостей про його життя в ті місяці, під час яких обірвалося листування з «Чужоземкою» — адже він був тут, біля неї! — залишається «Подорож до Києва».

Київ він хотів побачити неодмінно. Його вела до цього міста нестримна цікавість. «Пізнавши католицький Рим, я відчував гаряче прагнення пізнати Рим грецький. Петербург — місто в колісці, Москва — у зрілому віці, але Київ — це вічне місто Півночі» — писав він про свої перші враження від подорожі. Тричі побачить він той «Рим Півночі, правовірне місто з трьомастами церков, багатства Лаври, святу Софію степів».

Уперше письменник вибрався до Києва в листопаді 1847 року. Удруге він відвідав це місто під час славнозвісних контракткових ярмарків весною 1849 року. Ще раз появився він у столиці губернії десь на початку лютого 1850 року, щоб полагодити формальності в зв'язку зі шлюбом і поверненням удвох до Франції. Зрештою, ця остання подорож виявилась, як писав він матері, «плачевною для мого здоров'я».

Дві дороги вели тоді до міста на Дніпрі. Вісімдесятиверста дорога на Фастів і Васильків була коротшою, але важчою. Довшою на двадцять верст, але зручнішою була окружна «шосейна» дорога на Сквиру та Білу Церкву, і мешканці Верхівні без вагань вибирали саме цю, довшу дорогу.

На сорок років випередила київську подорож пана Оноре його славна землячка мадам де Сталь. Чи автор «Людської комедії» пам'ятав про те, їдучи до «грецького Рима»? Мабуть, ні. Хто ж, зрештою, із славних людей того часу не проїздив через Київ? Бували тут, довше чи коротше, такі люди, як Шевченко та Гоголь, Пушкін і Міцкевич, великий Ліст. Але давня історія та спогади не цікавлять Бальзака. Як завжди, його вабить і захоплює передусім сучасність. Пан Оноре не звертає уваги ані на археологічні знахідки, ані на університет чи інші наукові заклади, які діють уже ряд років у найбільшому українському місті. Його цікавить сучасний йому Київ, де з 1834 року розпочалося велике пожвавлення. З патріархального закутка Київ швидко почав перетворюватись у справжнє велике місто.

За кілька років до української мандрівки Бальзака Київ прикрасили численні гарні будівлі. Серед них виділявся будинок університету, зведений у 1843 році, і трохи пізніший будинок інституту благородних дівчат. Над Дніпром споруджено величний чавунний пам'ятник святому Володимирові. Обидва береги Дніпра з'єднав постійний ланцюговий міст — витвір земляка пана Оноре французького інженера Віньйоля.

«З Києва далеко видно» — каже старовинне місцеве прислів'я. Який краєвид цього міста відкрився перед очима Бальзака? Київ тих років змалював Юзеф Коженювський у романі «Пенсіонер». Знаємо з нього, що автор «Людської комедії» бачив мальовничі пагорби, порослі буйною зеленню. Бачив розкидані серед них будинки й бані численних церков. Бачив старі фортечні мури та дзвіницю славнозвісної Лаври, що здалеку виблискувала позолотою.

«На пагорбі виднілася широка баня католицького костюлу, за нею вища, золотиста голова Михайлівського монастиря, а ближче й виразніше — бані Софійського собору. Усю цю панораму замикав новий імпазантний квадрат університету, збудований у чистому полі, а до нього ніби поприсувалися — спроквола й несміливо — дворики та двори новобудованого міста».

Значна частина другої його половини «сховалася, — як читаємо в Коженювського, — у долині між Печерськом і старим Києвом, у долині історичній, бо там Русь прийняла хрещення, і тому вона називається Хрещатиком, а решта її перекинулася над берег Дніпра, розляглася там широко, правильно розбудувалася, складаючись здебільшого з мурованих будинків. Це і є отой Поділ — комора цілого міста, де час від часу вирує торг і де з середини січня гудуть контракти».

Вражало письменника, як свідчать його листи, «цікаве поєднання розкошів і злиднів», які він спостерігав у Києві. Вздовж однієї вулиці скупчилися готелі, крамниці, банки, торговельні товариства й спілки, страхові компанії тощо. Тут, зокрема під час зимового пожвавлення, спричиненого «контрактами», роз'їжджають коляски та інші екіпажі — товариство, що прибуло з усіх кінців України, хизується своєю елегантністю. Можемо допустити, що письменник заглянув на Поділ, де «найбільше фабрик, — як пише путівник по Києву, виданий у тих роках, — багато димарів (...), тут причалюють судна, а на Дніпрі їх багато — від парових аж до рибальських човнів, не кажучи вже про всілякі вітрильники, шхуни, берлини, галери, плоті; тут був колись центр київської торгівлі, поки не піднявся цей Київ, що панує тепер, але Поділ, хоч і позбавлений трону, зберіг своє значення».

Пан Оноре, напевно, відвідував різні закутки наддніпровського міста. Здається, не підлягає сумніву, що рух, який панує в ньому, барвистий натовп людей, здибувані на кожному кроці типи шляхтичів, купців, євреїв, крамарів захоплювали письменника, розпалювали його цікавість. На Печерську споруджувалися нові будинки, упорядковувалася площа перед Собором святої Софії. З розмахом закладалися нові вулиці, йшла робота над укріпленням наддніпровських схилів, що їх підмивала примхлива ріка. Над усім цим працювали, як і в Петербурзі, не тільки російські архітектори, а й іноземні. У тодішньому Києві було 80 вулиць, 30 завулків, близько 60 фабрик. Постійних мешканців налічувалося 50 тисяч, але взимку, зокрема під час контрактів, кількість людей зростала до двохсот тисяч. На вулицях поряд із російською та українською мовами можна було почути польську й німецьку, а також екзотичні для нашого прибульця мови вірменську й турецьку. У цьому місті осідали надовго, а то й назавжди численні іноземці, втомлені гонитвою за грішми. На багатьох вивісках у центрі міста, крім російських написів, можна було побачити французькі. У кожному більшому солідному магазині з вами могли поговорити французькою чи німецькою мовами.

Славетні «контракти», перенесені 1797 року до Києва з Дубна, повинні були привернути увагу письменника. «Протягом 15—20 днів Контрактового ярмарку в Києві, куди з'їжджаються з усіх кінців Росії, у мене стільки всяких справ, біганини, розваг, що ніколи й листа написати», — виправдується він перед рідними.

Саме в ті часи, в середині ХІХ сторіччя, оті «контракти» — сільськогосподарська біржа, поєднана з карнавалом, — досягають найбільшого розмаху. Багато подорожніх порівнювали їх із ярмарками в Лейпцігу. Тоді влаштовувалися публічні бали й вишукані концерти в Контрактовій палаті. Олександр Єловицький окреслює мальовничий образ міста в ці дні, сповнені веселощів і святкового гамору.

«...На Подолі «контракти». Там велике пожвавлення, там натоплені будинки чекають на гостей, там Контрактова палата, розваги, музика, виставки розкішних товарів, там найбільше варення в банках, а грошей у бочках. Легкі санки летять у всіх напрямках, і так спритно розминаються, як карти в руках у фокусника; візники кричать, рисаки біжать риссю, а скакуни, вигнуті, як танцівниці, всі в клубах снігу, мчать учвал. І так цілий день, і так протягом десяти днів. (...) Скільки людей у Києві, а коли хто новий приїде, у цю хвилину всі бачать і знають, куди він заїхав, бо кожен, як тільки приїде, вступає до Контрактової палати, а туди всі вісті спливаються всіма вулицями й усіма вулицями впливають звідти на цілий Київ, а з Києва всіма шляхами на цілу Україну. Меткому контрактному шляхтичеві ця Палата — як французові біржа; зайде вперше і з кількості людей, з балачок, з облич зразу ж дізнається чи добрі контракти, тобто чи багато тут грошей, чи дорогі товари, чи є купець на зерно та горілку, а якщо такий шляхтич пройдеться раз по Палаті, то далі вже може сидіти в себе, бо вже знає, що має робити протягом усіх контрактів, бо знає, що його знайдуть, як тільки дізнаються, що в нього є гроші. (...)

(...) Глянеш на Палату, а вона гуде, як вулик; шляхта сновигає; увійдеш у Палату — гамір, крик, вигуки, юрба людей, і ця юрба весь час змінюється, і так цілий день, і так протягом десяти днів. На стовпах Палати приклеєно оголошення з назвами сіл, що продаються або здаються в оренду; за стовпами Палати — крамнички з усіляким товаром. У кінці Палати — двері до судових кімнат. У цих дверях увечері, після того, як запалять свічки, стає возний і викрикує, хто кому нішнього дня, незважаючи на вирок, не заплатив: ото ж шляхта зосереджується й слухає, передусім тому, що цікаво знати, а потім тому, що чужа біда — людям сміх, і нарешті, щоб бачити, кому не позичати грошей. (...) Цілий день літаєш за контрактними ділами то до одного, то до другого, а ввечері ідеш або на музику, або на польську виставу, яку туди з Бердичева привозять, або на танці...»

Пан Оноре переповнений цими враженнями. Він жадібно оглядає коштовні меблі й чудові перські килими, «але все коштує стільки, що потрібно було б усього зректися, щоб їх купити», — меланхолійно повідомляє він в одному з листів. Водночас він дуже тішиться власною популярністю, що сягає аж на Україну. «Уявіть собі: один багатий селянин прочитав усі мої твори і щонеділі ставить святому Миколі за мене свічку. Щоб побачити мене ще раз, він пообіцяв заплатити слугам Євиної сестри, якщо вони сповістять його, коли я знову приїду». Багатий землевласник з-під Полтави, на прізвище Юзефович, давній

знайомий Пушкіна, дарує панові Оноре на пам'ять гарний літографований краєвид Києва.

Але не тільки шанувальники-читачі, а й представники влади, на противагу до петербурзьких, приймають славного француза з великою прихильністю. Багато уваги приділяє Бальзакові генерал-губернатор краю Бібіков. Губернатор Фундуклей, найбільш високопоставлений чиновник серед представників цивільних властей, намагається відігравати роль протектора та мецената мистецтв і наук. Саме тоді його обирають почесним членом недавно створених київських наукових товариств. У листі від 2 IX 1847 року, незабаром після того, як автор «Людської комедії» з'явився на Україні, Фундуклей гладенькими фразами висловив велику радість із приводу приїзду славного письменника, обіцяючи заодно, що він готовий виконати всі бажання гостя. Коли пан Оноре приїхав до Києва, він дав обід на його честь.

До Франції мандрують шубки, призначені для Валентини та Софі Сюрвіль. Дівчата не хочуть залишитись у боргу: вони прислали дядькові власноручно вигаптуваний гаман, а пані Ганській — кошик для рукоділля.

Мати Бальзака зі свого боку висилає до Верхівні ящик із ласощами: цукерки й зацукровані каштани. Смачні вироби найвідоміших французьких фірм, напевно, сподобаються там, на далекій Україні! Але...

«Твій ящик із цукерками одержали вчора, але, на жаль, усе було змішане й більш або менш зіпсоване через тряску. Ти, напевно, заповнила порожні місця газетами, і все те — друковане! — викинуто на митниці... Посилати щось друковане, то значить наражати мене на великі прикросі: можна бути висланим тільки за це. Накажи Суверенові, щоб він пхав у посилки лише білий або сірий папір. Отже, інструкції до ламп і все друковане в Ганьйо перебуває на цензурі в Петербурзі, голова в цензорів від того тріщить, бо вони намагаються знайти там політичний зміст» (9 IV 1849).

Чи здогадувався Бальзак, що довкола його особи й перебування на Україні схрещуються невидимі нитки пильного нагляду? Що царські агенти — емісари властей, представники яких такі привітні, — невідступно стежать за ним? Напевно, він знав або здогадувався про це, як видно з цитованого вище листа.

Після Жовтневої революції відкрилися таємні царські архіви. Документи розповіли правду про недремну увагу, якою власті оточили письменника, прибулого з «небезпечної» Франції, де зріли революційні настрої. «Вірнопідданські» заяви Бальзака не дуже впливають на охоронців царського ладу. Губернатор Фундуклей удостоїть автора «Людської комедії» обідом, засипле компліментами. Але той самий Фундуклей чудово пам'ятає й суворо дотримується таємних розпоряджень властей щодо нагляду за Бальзаком, розпоряджень, які надходять із Петербурга. Через багато років в архіві буде виявлено рапорт під номером 2587, якого надіслав Фундуклей до військового коменданта Одеси 4 XI 1848 року. Губернатор повідомляє, що цар і справді «ласкаво» дозволив французькому письменникові Оноре де Бальзакові вдруге в'їхати в межі імперії, але водночас звелів тримати чужинця під старанним, хоч і таємним наглядом. «Вищеназваний, — читаємо в цьому листі, — прибув до Сквирського повіту, одержав від мене право

побувати в Києві й дозвіл на проїзд до Одеси, але надалі залишається під наглядом, наслідки якого слід передавати...»

У відповіді військовий комендант Одеси повідомляє, що від часу прибуття Бальзака до цього міста, він установить за ним нагляд і надсилатиме відповідні рапорти.

Але пан Оноре не поїхав до Одеси. Він виношував плани дальшої подорожі — «у Крим, на Кавказ, аж до Тифлісу. Ця подорож дуже мене приваблювала, — писав він в одному з перших своїх верхівнянських листів. — Нема нічого красивішого за ті краї. Кажуть, що це Швейцарія з додатком моря та субтропічної рослинності». Але й цим намірам не судилося здійснитися. Завадило те, що здоров'я письменника все більше й більше підупадало, а також інші турботи.

Листи, що надходять із Франції наприкінці 1847 року, непокоять пана Оноре й спонукають його до виїзду. «Грошовий внесок, який я мушу вкласти в мої залізничні акції, вимагає мого негайного виїзду до Парижа, а всілякі приємності закінчуються при зіткненні з діловим інтересом, зокрема, якщо він не мій!» — пише він до сестри 26 I 1848 року. Він виїжджає під час лютої зими. На всій Україні тріщить двадцятиградусний мороз. Пан Оноре вирушає в дорогу, закутаний у пальто з верхівнянського сукна, у пальто, «як справжній мур». Деякі з біографів припускають, що він отримав від пані Ганської суму 60—80 тисяч франків на витрати, пов'язані з остаточною обладнанням будинку на вулиці Фортюне.

Він повернеться до Верхівні восени цього ж року — року, який у листуванні з матір'ю пізніше назве «страхотливим». Але між тими його перебуваннями на Україні є Париж. Той самий Париж, а проте не такий, як раніше. Париж лютневої революції, що змітає монархію та руйнує багато планів письменника.

Бальзак-легітиміст не має ніяких шансів зайняти там хоч яке-небудь політичне становище. Він намагається стежити за ходом подій. У березні він офіційно висуває свою кандидатуру в депутати, але ніхто не сприймає цього серйозно. Лише один клуб «Фратерніте Юніверсель» схильний занести його ім'я до списку кандидатів, але при умові, що письменник перед тим викладе своє політичне кредо. Бальзак із гордістю заявляє, що ті, хто хоче обрати його депутатом, повинні знати його переконання з його художніх і публіцистичних творів.

Із прозорливістю ясновидця він передбачав у своїх творах суспільні зміни. Але в житті, так само як у своїх ділових комбінаціях, він ішов знову фальшивою дорогою. У листах до «Чужоземки» регулярно, як і колись, писаних вечорами, він із відтінком філософського смутку скаржить, що вже старий, а щоб кинутись у вир політичної діяльності, треба почувати себе молодим.

Здається, якийсь фатум тяжіє над паном Оноре! Акції Північної залізниці падають неймовірно швидко. Будинок на вулиці Фортюне все ще вимагає грошей. Цей будинок цікавить Бальзака більше, ніж що б то не було в Парижі. Трохи пізніше він напише сестрі: «Не треба думати, що я люблю розкіш, я люблю розкіш на вулиці Фортюне зі всім, що з нею пов'язане, гарну й благородного походження жінку, багату, з великими зв'язками, але я аж ніяк не прив'язуюсь до речі як такої. Вулиця Фортюне була зроблена тільки для неї та нею. Отож я чекаю всього від цього важкого успіху, проти якого все повста-

ло. Якщо я не став великим через «Людську комедію», то буду ним через цей успіх, якщо він прийде...» (!)

Побоюючись закидів Евеліни, що докоряла майбутньому чоловікові за марнотратство й надмірні видатки, пан Оноре впроваджує дріб'язкову, смішну економію. Він наказує палити в кухні тільки два рази на тиждень. Харчується дуже скромно. Ходить по Парижу пішки. Користується омнібусом замість карети. Скаржитья на недбалість покоївки Занеллі, яка не хоче докласти зусиль, щоб одну-єдину страву зварити, як слід. Іноді він знову починає думати про те, щоб оселитися на Фобур Сент-Оноре в кімнаті з кількома найнеобхіднішими предметами хатнього вжитку. Проте йому ніяк не вдається розпочати дальший, новий етап своєї творчості.

Новою ланкою в цій творчості міг би стати театр. Пан Оноре день у день береться за перо. Він закінчує п'єсу «Мачуха», яку писав у Верхівні. В ньому знову прокидається давня цікавість до театру. Він мріє про цикл п'єс, які були б свого роду сценічним відповідником «Людської комедії». Але його листи до «Чужоземки», писані під час тієї бурхливої паризької весни й наступного літа, пройняті песимістичним настроєм. Часто звучать у тих листах нотки зневіри у власному майбутньому. «Бувають істоти, яких життя створило тільки для того, щоб вони зазнали якнайбільше гіркоти», — пише він в одному з листів. Іноді променем надії воскресають давнішні літературні плани: «Можливість успіху для мене означає те саме, що й сам успіх... От якби «Мачуха» стала для мене в 1848 році тим, чим колись була «Шагренева шкіра». Але водночас письменник меланхолійно додає: «Я — мов гравець без карт, як Наполеон без солдатів...» Знову висловлює він намір назавжди оселитися в Росії, якщо тільки зможе опанувати російську мову і якщо, звичайно, Евеліна погодиться на шлюб. «У Парижі, похмурому та безлюдному, в Парижі, покинутому третьою частиною жителів, я веселий, ти добре знаєш, чому. Бо бачу, що ти любиш мене так, як люблю тебе я», — пише він до Евеліни. Це його переконання зміцнили листи від неї, сповнені тепла й любові.

Пан Оноре і справді змінив спосіб життя; лягає спати вже о дев'ятій годині вечора, встає рано, о пів на шосту. Але потім він працює по шістнадцять годин на добу, завершуючи «Мачуху». «Я не можу вже видобути зі свого мозку жодного рядка. Я цілком утратив відвагу, силу, волю», — пише він в одному з листів. Організм його, нарешті, бунтується. Зір псується, параліч вражає нерви очей. «Якщо я осліпну, то збережу в пам'яті твій прекрасний образ, який уже ніколи не зміниться», — пише він напівжартома в листі до Евеліни. Але то невеселі жарти...

На щастя, поблизу є мати. Вони не розуміли одне одного, коли йшлося про літературну творчість та особисті плани письменника. Але ця стара, жорстока жінка по-своєму глибоко прив'язана до сина. Вона дбає про його інтереси, доглядає дім, виявляє себе чудовою сестрою милосердя.

Нарешті, Бальзак обмежує час праці до шести годин. «Мій дім — огидний, література — дурепа, а я замість того, щоб працювати, сиджу, склавши руки», — пише він до Евеліни, переживаючи черговий напад песимізму та зневіри. Вдень він відпочиває. Розробляє плани дальшої економії. Тепер його обслуговує один служник — Франц Мунх. Куховарка пані Лаури Сюрвіль приходиться щопонеділка, аби наготувати

страв на цілий тиждень. Ці заходи могли б видатися просто смішними, якби не факт виснаження дотеперішніх джерел готівки. Колишня неймовірна плодovitість Бальзака минулася. З України він привіз небагато рукописів. Нові романи в нього ще тільки заплановані або ж ледве накидані. Останнім часом, зрештою, його більше цікавить театр. Забувши про давні поразки на цій ниві, він працює над новими п'єсами. Отож небагато прозових творів може він запропонувати видавцям, у яких уже вичерпав кредит, чи, скажімо, газетам, з якими він воює. Довга відсутність письменника, як то буває в подібних випадках, відвернула увагу від його творів і особи. Політичні події, ареною яких стає Париж, не сприяють зацікавленню літературою. Пан Оноре, колись такий товариський, проводить цілі дні сам у будинку на вулиці Фортюне. Серед небагатьох знайомих, які провідують його, знову з'являється сестра пані Ганської Аліна з донькою, гарною Пауліною, що вдачею та манерами анітрохи не нагадує матір, примхливу й схильну до злісних інтриг.

Власник Саше, пан Маргон, з яким Бальзак випадково зустрівся, запрошує письменника погостювати. Той приймає запрошення. Може, у рідній Турені він почуватиме себе краще? Може, повернеться до нього колишня працездатність?.. А поки що, зачинившись у своєму робочому кабінеті, він пише тільки листи до Евеліни. У них повторюються слова болісної скарги:

«Мені не вистачає життя. Бути нещасливим і самотнім... Хай бог ніколи не пошле тобі більше, як тільки одне таке зло!» Він хоче в Саше випробувати свої сили в літературній праці, а потім хай буде що буде! Якщо до кінця цього важкого року ніщо в його житті не зміниться на краще, він припинить боротьбу, покірно віддасться долі, як плавець течії. «І тоді більше ніколи не почувеш про твого Більбоке».

Туга вириває з-під його пера болісно-жагучі слова:

«Я без кінця думаю про тебе, коли залишаюся сам. Ти в мені так, як у мені моя турбота, моя праця, моя кров. Я, немов хірург, що знає свою хворобу, й стежить за нею очима вченого, хоч страждає сам».

«Я верхівнянив цілий день і думкою був настільки у Верхівні, що бачу й найдрібніші деталі. Моя душа відчиняє шафку з ласощами під вікном у Твоїй кімнаті... лічить плями від стеарину, що скрапує зі свічок на оксамитову скатертину, де ми грали в шахи... Заглядає до кімнатки з білизною, лічить хусточки до носа коханого вовчика... О пів на дев'яту п'є чай у кімнаті Евеліни. Слово честі, клянусь коханням до Тебе, я живу там...»

На стіні своєї кімнати він повісив краєвид Верхівні, на письмовому столі поставив бюстик коханої роботи Даффенже. На середньому пальці лівої руки він носить перстень із гіацинтом і обручку.

У Парижі він самотно відзначає невеселі іменини 16 травня того року, який потім у листі до матері назвав «страхотливим роком». 25 травня йому приносить успіх п'єса «Мачуха». Два молоді журналісти, з якими він познайомився у Віктора Гюго — Огюст Вакері та Поль Моріс запрошують його співробітничати в організованій ними газеті «Л'Евенман». Пан Оноре погоджується на цю пропозицію. Він уже досить навоювався з іншими часописами, а ці двоє молодих людей ставляться до нього з глибокою повагою та симпатією. Він обіцяє їм для нової газети роман під назвою «Ессе Ното». Роман, якого він ніколи не напише...

Нарешті, він їде до Саше. То його останнє перебування в цьому закутку. Але палацик у долині над Індрою викликає в нього болісний спогад про Верхівню. «Я тепер, як Людовік Філіпп, що згадує свої Тюільрі, свій Версаль і своє королівство»,— в такому жартівливому тоні описує він у листі до Евеліни свої дні в Саше, дні, подібні до верхівнянських: гра у віст із сусідами, голуби туркочуть під дахом— усе так, як там, на далекій Україні.

Багатим був останній збір винограду в Турені. Отож пан Оноре хоче послати верхівнянським друзям тутешнє шампанське, коньяк, а особливо вино з Вувре, яке він сам любить найбільше.

Йому кортить придбати Монтонкур. «Цей невеликий, гарний замок, який дивиться в Луару, оздоблюють дві маленькі вежі, з яких видно всю Турень»,— пише він до Евеліни. «Коли б ми стали його власниками, мої плани змінилися б». У такому разі письменник не вмеблював би багато апартаментів у паризькому будинку, спрямувавши всі зусилля та енергію на обладнання Монтонкура. Але Евеліна ще раз виявляється тверезішою від нього реалісткою, і Бальзак не стане власником замку над Луарою...

Незважаючи на відносно спокійні умови, в яких він живе тепер, запланована робота над романом «Дрібні буржуа» якось не посувається вперед. Щораз більше турбує письменника серце. В листах він скаржиться, що не може підніматися на гору, не може навіть на рівній дорозі пришвидшити крок. Мусить тепер стримувати властиву йому рухливість і жвавість. Це його дратує й нервує. Отож він хоче повернутися до Парижа. Адже там, зрештою, чекають на нього листи з Верхівні!

Але в тих листах він не знаходить жаданих новин. Евеліну знову охопили вагання й сумніви щодо доцільності їх одруження, вона радить йому оженитися на молодій особі. Невже вона знову хоче випробувати його почуття? Чи відгомін цього листа дійшов до Аліни, її сестри, яка враз з'являється на вулиці Фортюне і пробує сватати письменникові... власну дочку?! А проте вона бачила, як саме ім'я «Евеліна» викликає в нього сльози, ніби у вісімнадцятирічного закоханого хлопця! Як вона може думати про щось подібне?!

Письменник старанно знищує листи з Верхівні, щоб — крий боже! — який із них не потрапив знову до рук шантажистки, якій він усе ще винен 12 тисяч франків.

Того літа він відвідує Олександра Дюма в його садибі. «Монте-Крісто» — одне з найрозкішніших «шаленств», яке будь-коли було вчинене,— пише він Евеліні.— Це просто королівська бонбоньєрка. Дюма витратив на неї 400 000 франків, а потрібно ще 100 000 на завершення. Але він її завершить. То я вчора відкрив місцину, на якій споруджено палацик. Вона належить селянинові, який продав її Дюма на слово, тобто він має право розвалити замок, забрати свою землю й посадити на ній капусту. Це якоюсь мірою дає уявлення про Дюма. Побудувати чудо — бо це чудо (хай не закінчене) — на чужій землі, без відповідних документів, без угоди! Селянин може померти, і неповнолітні спадкоємці, цілком можливо, порушать слово, дане батьком. Якби ти могла це побачити, то захопилася б. Це прекрасна вілла, красивіша од вілли Памфілі, бо з неї відкривається краєвид на рівнину Сен-Жермен і в о д у... Дюма це завершить. То таке гарне, таке ажурне, як портик у замку Ане, який ти бачила в Школі красних мистецтв. Місцевість — чудо-

ва, це «шаленство» гідне часів Людовіка XV, але виконане в стилі Людовіка XIII з ренесансними оздобами. Кажуть, що все це коштувало 500 000 франків і що потрібно ще 100 000 на завершення будівництва. Пограбовано його, як у темному лісі. Можна було б це все зробити за 200 000 франків» (2 VIII 1848).

Ще більше гризе його самотність у власній розкішній садибі. «Неможливо вести домашнє господарство й думати про справи». Він намагається писати, переборюючи бар'єри, які ставить підірване здоров'я. «Я працюю вдень і вночі, але бачу, що я вже немолодий, бо мені дуже важко писати вночі». Його зір поступово погіршується. У нічні години він ще працює над рукописом, але про коректуру вже не може бути й мови.

І тільки намір повернутися до Верхівні повертає оптимістичну ноту в його листи. «Так от, мій дорогий скарбе, ми поєднаємось надовго, назавжди». Може, нарешті, пані Ганська прийме рішення? Може, цар дасть згоду зберегти за нею право на маєток? Зрештою, все одно! Пан Оноре такий втомлений, почуває себе так погано, таким чужим у цьому Парижі, що тільки перспектива подорожі на Україну додає йому енергії. Та й цього разу, зрештою, подорож «уторованою» дорогою буде значно легша.

14 VII 1848 року письменник звертається до князя Орлова, шефа департаменту поліції в царському уряді, з проханням дозволити в'їзд у межі імперії. Одним із мотивів цієї подорожі він називає бажання знайти в Росії спокій, «якого тепер у Європі немає». Він обіцяє, «що буде завжди поводитися, як людина, котра краще, ніж будь-які інші французи, знає, з якою повагою треба ставитись до законів чужого краю, зокрема, якщо тебе в цьому краї доброзичливо прийнято».

Орлов відповідає листом, запевняючи письменника, що його в'їзд на Україну трактуватиметься як наукова подорож. Цей лист може придатися в майбутньому під час полагодження формальностей. Від Евеліни надходить ще один грошовий переказ — 10 тисяч франків, які письменник має розмістити в акціях Північної залізниці. Пан Оноре передає літературні повноваження своєму випробуваному другові Лоран-Жану. Він закінчує п'єсу «Ділок» і... посилає всі інші свої праці та проекти, як сам пише, «до всіх чортів». Він хоче покинути Париж десь у середині вересня. Спочатку він має намір їхати через Дрезден, а не через Берлін, бо ж поблизу столиці Пруссії лютувала холера. Але врешті-решт він мандрує знайомим шляхом, оскільки подорож через Дрезден дуже дорого коштувала б.

Тим часом письменникові наче навмисно не щастить і далі. Перед ним постають нові перешкоди. Етцель, колишній книгар-видавець, тепер шеф кабінету міністрів, зволікає формальності з паспортом. Тільки-но вони були полагожені, як російське посольство відмовляється видати Бальзакові візу. Після лютневої революції в Парижі царські власті більше, ніж рік тому, побоюються приїжджих із цього міста... Письменник просить листовно міністра освіти Уварова, щоб той йому допоміг. Останній звертається до Орлова, і ось нарешті довгожданий документ. Сам цар власноручно написав на ньому, що Оноре де Бальзак може в'їхати на територію імперії, «але під суворим наглядом».

Проте творець «Людської комедії» про це не знає. Не знає він також, що офіцер київської жандармерії на прізвище Белоусов заздалегідь одержав наказ не спускати приїжджого з очей від тієї хвилини, ко-

ли той переїде кордон. Безперечно, жандарм доповідав про кожний крок Бальзака. Однак досі тих рапортів не знайдено.

Дякуючи в листі Уварову за підтримку прохання про в'їзд, Бальзак нагадує про свій намір написати «во славу царської армії» роман, темою якого була б кампанія 1812 року. Цей роман під заголовком «Битва» залишився одним із його не здійснених проєктів. Цей задум втілить Толстой.

Останні тижні перед виїздом... Вірний Буассон знову забезпечує пана Оноре костюмами. Мати справила йому дві фланелеві жилетки й теплий халат, придатний на зиму. Письменник розраховує на довге, навіть дуже довге перебування в Росії. Отож, урегульовуючи свої заплутані, як звичайно, матеріальні та домашні справи, він залишає матері довгий список найважливіших грошових зобов'язань. Ці обрахунки, через багато років опубліковані в листуванні Бальзака з рідними, займуть близько десяти друкованих сторінок! Там докладно перелічені борги, які треба сплатити згідно з черговістю їх термінів, а до того ж уже зроблені замовлення, з огляду на які потрібно було підганяти купців і постачальників, нарешті, деталі обладнання будинку аж до таких дрібниць, як шнурок, на якому має висіти дзвоник для скликання слуг. Водночас письменник нотаріально засвідчує повноваження своєї матері, доручаючи їй всілякі фінансові й домашні справи, а також уповноважуючи її вести переговори та укладати угоди з видавцями від імені автора. Видавець Суверен урочисто запевнив, що під час відсутності письменника покриє його найтерміновіші, найневідкладніші борги. Бальзак робить покупки для верхівнянських друзів. Багато клопоту завдає йому придбання величезної колекції комах, що має порадувати Юрія Мнішека.

Поет Теодор Банвіль, який бачив Бальзака того літа вперше, захоплено описує полум'яні очі «невтомного творця «Людської комедії», його атлетичну будову й... бороду, яку за тодішньою модою відпустив пан Оноре.

Банвіль раніше не знав славетного письменника, тому й не зауважив, який виснажений був той. А може, то близька подорож так живлюще вплинула на Бальзака, що його здоров'я поліпшилося? Інші друзі пам'ятають його надзвичайно збудженим під час голосного читання нової п'єси «Меркаде». Журналіст Поль Векері пригадує прогулянки з Бальзаком під час серпневих зоряних ночей, походження по Фобур Сент-Оноре, коли він відпроваджував славетного письменника аж до брами його садиби. Він пригадує розмови, які провадив з ним на різні теми, пов'язані з літературою та політикою. Тоді наче не було ніяких ознак втоми пана Оноре. Здоров'я його здавалося співрозмовникові чудовим. Бальзак твердив, що більше не хоче писати романів, що свою творчість він цілком присвятить сцені. Театральні успіхи, здобуті ним останнім часом, після тривалого періоду невдач, здавалося, утверджували його в цьому рішенні.

У другій половині вересня 1848 року Бальзак залишає Париж, вирушивши знову в дорогу до Верхівні. 20 ІХ він був уже в Кельні, ще через три дні — в Кракові, а 27 ІХ — у Бродах. Того року осінь на Україні була тепла й гарна. «Я трохи поздоровішав, поправився», — повідомляє письменник матір 29 ХІ. Взимку, як і кожного року, Верхівня відрізана від світу: «Треба проїхати чотири милі снігом, поки знайдеш священика, який тільки за те, що вийде, зажадає шістнадцять франків

і не сповідає інакше, як одержавши дзвінку монету. Ха! Ха! Після двох тижнів перебування на Україні твоя вулиця Фортюне видалася б розкішшою...»

Минуло перше захоплення верхівнянським життям і новинами. У широкому листуванні пана Оноре з рідними весь час зустрічаєш натяки й згадки, що стосуються його найпалкіших прагнень, до здійснення яких усе ще дуже далеко. «Я працюю багато, бо не сприймаю світ крізь рожеві окуляри,— повідомляє Бальзак сестру в січні 1849 року.— Графиня нічого не хоче вирішувати, поки діти її не будуть влаштовані та вільні від майнових турбот. Зрештою, борги твого брата, чи особисті, чи родинні, непокоять її страшенно. Незважаючи на це, я сподіваюсь повернутися наприкінці серпня, в усякому разі не хочу вже розлучатися з людиною, яку кохаю. Так от, я — мов той спартанець; повернуся або зі щитом, або на щиті».

Коли з Парижа надходив лист у грошових справах, досить було звернутися до Евеліни, як вона за посередництвом російського банкіра влаштовувала виплату в Парижі належної суми. Уперше в житті Бальзак працює без поспіху, без примусу. Але...

«Нема новин із пустелі,— песимістично твердить він 22 березня цього ж року,— є тільки ці, що стосуються мене особисто, а вони недобрі... Тому я вагався, чи писати до тебе; навіщо гризтися фатальним поворотом речей, якому можна тільки скоритись».

Постійні видатки на будинок на вулиці Фортюне, будинок, що ніби ота бочка без дна, борги, з яких пан Оноре не може виплутатись, вісті з Парижа, котрі, як він сам пише, «далеко не блискучі» — усе це не прискорює рішення Евеліни. «Якщо повернуся сам,— що мені здається, на жаль, правдоподібним! — мені доведеться працювати, як у найважчі роки мого життя»,— пише Бальзак до матері 9 IV. «Я хотів би сказати тобі щось утішливе щодо мого майбутнього, але все хитається й хилиться в гірший бік. Незабаром я повернусь і, напевно, сам» — читаємо в листі до сестри під цією самою датою. Наступні дні не приносять жодних змін на краще. «Мої найдорожчі справи не йдуть так добре, як мені хотілося б, але оскільки причина цього — сумна й суто особиста, я не хочу про це говорити, хочу присилати тобі тільки добрі новини. Якби я був цілком вільний від боргів, напевно, моя позиція була б набагато сильнішою».

Чи тільки вагання пані Ганської є причиною зволікань її рішення щодо шлюбу, зволікань, які так пригнічують письменника? Чи тільки матеріальні розрахунки, страх перед боргами й перед життям у «червоному» Парижі відстрашує верхівнянську поміщицю? Адже його листи водночас рясніють згадками про сердечну атмосферу, що оточує його у Верхівні. «Ми живемо вчотирьох, можна сказати, одним серцем»,— читаємо в листі до Лаури Сюрвіль від 22 III 1849 р. «Що ж стосується прив'язаності, чуйності всіх, бажання усунути бур'яни, які захаращують мою дорогу, мати й діти — просто чудові, але головна справа ще проходитьиму фазу труднощів, що змушує сумніватись, чи бог захоче, щоб твій брат був щасливий, принаймні в цьому розумінні: бо важко ж уявити собі сім'ю, яка могла б зрівнятися з цією щодо одностайності, взаємної делікатності, доброти. Ми живемо, наче маємо одне серце вчотирьох: я безупинно це повторюю, але це єдине визначення мого тутешнього життя». Це слова з листа до тієї ж адресатки, писаного 25 VI 1849 року.

«Це майже нічого — двадцять п'ять років праці та боротьби, щоб здобути таку чудову, таку променисту, таку повну прив'язаність. Ось уже чотирнадцять місяців я живу тут, у пустелі, бо це — пустеля, а мені здається, що вони спливли, як сон, без години нудьги, без жодної суперечки, і це після п'яти років спільних мандрівок і шістнадцяти років знайомства. Єдине, що турбує, — це наше здоров'я та інтереси» (29 XI 1849).

Ці звернення, навіть якщо взяти до уваги властиву Бальзакові схильність до перебільшення, безперечно, щирі.

Його здоров'я, давно підірване, справді дуже погіршилося. Зокрема друге перебування письменника на Україні — це суцільна смуга хвороб. Незабаром після приїзду з Парижа він занедужав на гострий бронхіт. «Протягом десяти днів я не міг ні писати, ні виходити», — скаржитья він матері. Після короточасного поліпшення стану здоров'я й подорожі до Києва серед зими, суворої, як у пам'ятному 1812 році, знову черговий напад бронхіту. «Лікування хвороби серця та легенів довелося припинити, у мене на це не було сил, бо я перебуваю у фазі повного ослаблення обох органів. Звідси задишка від найменшої причини, навіть від кожного голосно вимовленого слова» (3 III 1849).

Здоров'я письменника підупадає щораз більше: «Чи розумієш, що від гризоти в мене не стало двох зубів: здорові, цілі, білі — випали, причому без болю! Ніхто не знає, чого мені коштували 1847 рік і лютий 1848-го, і зокрема теперішня невизначеність моєї долі! Тут я хоч забезпечений матеріально — і це все. А що я робив би у Франції? З преси й театру не проживеш, а так, хоч я й далеко, мати має засоби до існування» (9 IV 1849 р.).

Хвороба не відступає, незважаючи на ліки й догляд. «Я заплатив данину 1848 рокові, як усі, що в ньому померли чи помруть. Тільки ж мое кінське здоров'я завдає чимало клопоту володарці людства, я належу до опозиції, яка називається життям. Під впливом гризот із часу того лютого, що підірвав фінанси та літературу, у мене розвинулась деформація серця (збережи це в таємниці від матері!). Я не міг швидко ходити, просто йти під гору. Нарешті, дійшов тут до того, що не міг навіть зачесатися без задишки й серцебиття; двічі були тяжкі напади ядухи. Я не можу підійматися нагору сходами, хіба з великою обережністю, тому мені конче потрібно було віддатись у руки лікарів» (до Лаури Сюрвіль, 30 IV 1849).

Обидва лікарі Кноте, батько та син «...розпізнали «звичайну гіпертрофію» й обидва запевняють, що я одужаю. Але зате я весь час сиджу на ліках! Бог знає, скільки це триватиме! Як би там не було, поки цілком не вилікуюсь, не вдасться мені, не наражаючись на небезпеку, подолати вісімсот миль, які відділяють мене від Парижа. Будь-яке роздратування чи зворушення — і ця страхітлива ядуха хапає мене; треба, щоб у моєму житті все було рожеве. Прикрощі, про які ти знаєш, були початком хвороби: потім катастрофи 1848 року, який забрав у мене праць на шістдесят тисяч, на які я так розраховував. Утрати, яких пані Ганська зазнала тут і які змінили щасливий перебіг моїх справ — усі ці прикрощі добили мене. Їю жахливу хворобу, жахливу для людини діяльної, як я (бо хіба це значить жити, коли ти мусиш зважати на все; на найменший вияв почуттів, на гостре слово, на швидкий крок?), посилила протягом останніх двох тижнів данина, яку я сплачую кліматові. Досі я не відчував на собі такою мірою страхітливої дії цього азіатського клімату. Це жахливо! Щодня в мене мігрень, сплю з постійним

головним болем. Азія посилає нам вітри, насичені зовсім іншими складовими частинами, ніж європейське повітря. Але, як я вже казав тобі: обидва лікарі Кноте ручаються, що вилікують мене, і мушу тобі сказати, що догляд за мною в Парижі був би гірший, ніж тут, де всі виявляють до мене почуття таке ніжне, таке батьківське, таке синівське, таку щиру прив'язаність, що це заміняє відданість найбільш люблячої сім'ї» (до Лаури Сюрвіль, 30 IV 1849 р.).

Старший із лікарів настроений щодо хворого оптимістично. Визначено причини недуги: перевтома, виснаження, нерви. Лікар Кноте, згідно з твердженням Бальзака, «віддає французьким лікарям першість у розпізнаванні й визначенні хвороби, але вважає їх цілковитими неукми (за невеликим винятком) у терапії, тобто в обізнаності з лікувальними засобами».

Кноте застосовує інтенсивне лікування, яке ми тепер, напевне, назвали б вітамінним: двічі на день пан Оноре споживає у великій кількості сирі лимони. Наслідки? Одного дня, як повідомляє письменник сестру в листі за 2 VI 1849 року, «...я падаю, ніби вражений громом, на канапу, у мене починається блювота, від якої здається, от-от сконаю. Голова моя важить мільйони кілограмів, дев'ять годин я не міг поворушитись, а далі, як тільки хотів ворухнутись, то відчував такий біль і спазми, що, аби їх передати, треба уявити замість моєї голови баню собору святого Петра й той дзенькіт, який міг би розлягатися всередині цієї бані. У мене була посилена чутливість до болю. Лікар не відходив від мене: боявся гастритної гарячки. Почався другий напад блювоти, нарешті, після двадцяти п'яти годин мук, я зміг прийняти ліки, щоб уникнути запалення кишечника. Шість днів я пролежав у ліжку, шість днів тривав період видужання. Здається, це було люте зіткнення хвороби з моїм могутнім організмом: тепер, піднімаючись із ложа хвороби, я переконуюсь, що ознаки моєї серцевої хвороби зникли: я можу ходити по сходах, лягати горілиць, дихальні шляхи — вільні, серце також працює нормально. Але, не довіряючи цьому поліпшенню, лікар хоче закінчити свою справу й цілком відреставрувати мене, а це забере ще не менш як місяць. Це справді видатний лікар, і зовсім не відомий».

Бальзак хоче віддячити лікареві Кноте, подарувавши йому чудовий екземпляр скрипки: «Як тільки я буду в Парижі, знайду справжнього страдиваріуса й подарую йому». Коли стан здоров'я письменника поліпшується, він збирається поїхати до Москви ще раз відвідати Петербург. Але це поліпшення виявилось короткочасним. Не встигла відступити одна хвороба, як з'являється друга:

«У мене те, що лікарі називають мозковою гарячкою. Це щось жахливе! При кожному її нападі я боюся, що може статися запалення мозку. Останній напад у мене був три дні тому, а тривало це все тридцять три дні. Я став худий, як у 1819 році, але залишилося трохи живота, бо він був такий великий, що виявився в ролі останнього пристановища тулубу, атакованого хворобою. Врешті-решт гарячка була збита шістьома прийомами хініну на день, змішаного бозна з чим. Пропасниці в цьому краї — на славу. Коли схопиш молдавську пропасницю, слід буде на все життя. Очевидно, подорож до Москви не відбудеться. Пишу до тебе першого дня після одужання» (до Лаури Сюрвіль, 20 XI 1849).

Ледве лікареві Кноте вдалося порошками, приготованими за власними рецептами, заспокоїти хворобу серця, що мучила письменника, як знову почався тяжкий бронхіт. «Я вже думав, що, чого доброго, сконаю тут, виплювавши свої легені (...), пітнію так, що мені здавалося, ніби от-от випітнію душу; ох, як тяжко я страждав! Але я ще раз виплутався й навіть гадаю, що акліматизувався; головний біль і всі муки акліматизації припинилися. Тільки після трьох чи чотирьох днів я видужав, і все-таки хронічна хвороба дається взнаки весь час» (10 I 1850).

Остання подорож до Києва дуже зашкодила панові Оноре. «Бронхи, легені — все забите. Це ще не все. Моя істота чинить рішучий опір акліматизації. Цей край просто неможливий для нервових натур. Зайвим було б говорити, як я схуд і ослаб» (28 II 1850).

Евеліна Ганська, безперечно, знала про поганий стан здоров'я письменника. Кноте, напевно, не робив для неї з цього таємниці. У листі до брата Адама Ржевуського «Чужоземка» звіряється:

«...Стільки смутку в цьому нашому чудовому романі! Стільки гризоти, стільки страху, принаймні з мого боку! Я знаю добре, надто добре, що пан Бальзак — приречений і що навіть при найкращому догляді, не зможе протягнути довго... Щастя для нього, що він про це не знає, і що він увесь сповнений планів на майбутнє, про які я слухаю зі стиснутим серцем, бо знаю, аж надто добре, що нема для нас майбутнього! Однак думка, що я можу бути потрібна цьому великому розумові й цьому благородному серцю, також є нагородою. Я дам йому все щастя, на яке він заслуговує й, роблячи це, сама буду щаслива. Так часто його зраджували: я залишуся йому вірною наперекір усім і, незважаючи на все, вірною ідеалові, яким я для нього є; а якщо, як кажуть лікарі, він незабаром має померти, нехай він умре з рукою в моїй руці та з моїм образом у серці...»

Так от, незважаючи на тяжку фізичну недугу, саме в ці дні, напровесні 1850 року, радість додає письменникові сил і енергії. Бо це були останні дні перед омріяним шлюбом. У цитованому вище листі пана Оноре знаходимо знаменні слова: «...Ті кілька чергових хвороб, страждання, пов'язані з процесом акліматизації, які завдяки її прив'язаності я легко терпів, зворушили цю прекрасну душу більше, ніж її налякали, як розсудливу жінку, ті кілька дрібних боргів, які я ще повинен сплатити. Бачу, що все піде добре...» (28 II 1850).

Цього разу надіям письменника судилося здійснитися.

Захисники пані Ганської, такі як Бутерон і Бой-Желенський, провели багато боїв із противниками, закиди яких стосувалися отих тривалих зволікань «Чужоземки» з рішенням щодо одруження. Залишімо осторонь такі книжки, як праця про Бальзака Стефана Цвейга: незважаючи на свої високі літературні якості, вона дуже тенденційна там, де йдеться про Евеліну Ганську. Цей автор обминає або замовчує всілякі легко доступні у французьких джерелах матеріали, які могли б свідчити на користь «Чужоземки». Відкиньмо також, як несуттєвий аргумент, «плачевні випадки», про які пише Бальзак: «...не тільки завдали великих збитків дві пожежі, але ще й пограбовано на значну суму її спадщину після дядька» (лютий 1849 р.). Стихійні лиха чи турботи зі спадщиною не могли істотно позначитися на добробуті Ганських, маєтність яких оцінювалася в багато мільйонів. Не намагаючись «обилити» Евеліну Ганську, ми нагадаємо ще раз її походження і всілякі пов'язані з ним звички. Бачачи скрутне фінансове становище письмен-

ника і його підірване здоров'я, вона, звичайно, прагнула до забезпечення побуту їх обох у майбутньому подружньому житті. А тим часом підвели надії на прибутки від значних сум, розміщених в акціях Північної залізниці. Літературні заробітки Бальзака, колись такі високі, з огляду на його хворобу, також залишаються під знаком запитання. Зректися маєтку на користь дочки, щоб залишити собі тільки довічну ренту—це крайність. Вони обоє хотіли б її уникнути. Багатств, якими розпоряджається Евеліна на Україні, не можна перекинути за кордон. Етапи тих заходів, які сьогодні, здається, віщують успіх, а завтра закінчуються фіаско, відбилися в листах:

«Надії на фінансовий успіх тут дуже хисткі. Багато зерна, мало грошей. Зрештою, з причин, які важко уточнювати в листі, проект, що привів мене сюди, треба вважати відкладеним на невизначений час. Отже, доведеться впрягтися в хомут й працювати завзятіше, ніж будь-коли» (лист до матері за 5 VIII 1849 р.).

Але через неповних два місяці письменник повідомляє сестру: «Отже, скажи матері, що коли я не повертаюсь, то, напевно, маю надію закінчити щасливо свою подорож (і це не буде зовсім безпідставно), і що краще для мене залишитися на місяць чи на два, ніж повертатися для того, щоб їхати знову. Додай, що справи йдуть, можливо, краще, ніж я про це кажу, словом, влаштуй усе так, щоб вона не здогадалася про правду» (20 X 1849 р.).

Гра йде на велику ставку: його майбутнє, здоров'я, працездатність. «Я можу жити тільки там, де є пані Єва, — писав він до рідних раніше, — прив'язаність і її чарівність стали неодмінною умовою мого існування. Нема вже у Франції ні слави, ні гордошів, ні успіху, все для мене — в о н а... Розчарування вбило б мене морально... Якщо я програю цю справу, то задовольнюся вулицею Ледіг'єр і сотнею франків на місяць».

Давні архіви царського уряду, відкриті після Великої Жовтневої революції, пояснили також не одну деталь із заходів Ганської та Бальзака, заходів, здійснюваних з метою зберегти за нею, як російською підданою, майнові права на випадок одруження з іноземцем. До певної міри пан Оноре, очевидно, розраховував також на свою літературну популярність, на ореол слави, що оточував його ім'я, нарешті, на свої легітимістські декларації, які він складав в офіційних листах до властей. Можливо, в цій надії його підтримувала люб'язність таких високопоставлених чиновників, як Уваров чи Фундуклей. Не без поважних причин письменник вирушає до Києва в квітні 1849 року, і не один лише «обов'язок іноземця відреккомендуватися генерал-губернаторові» спонукає його виїхати до столиці краю.

Фундуклей влаштовує на честь приїжджого обід, засипає його компліментами. Міністр Уваров обдаровує його рекомендаційними листами. Але скільки б разів у заявах письменника до представників високої влади не порушувалися питання, які найбільше його хвилюють, гладенькі слова урядових відповідей містять відмову.

У січні 1849 року письменник звернувся в листі до Уварова з проханням зберегти за Евеліною Ганською права на маєток після її одруження. Міністр передав цей лист до так званого третього, політичного відділу. З таким самим проханням звернулася Евеліна. Шеф департаменту поліції Орлов переслав обидва ці листи цареві. Наслідок? Монарх ясно й недвозначно підтвердив, що в разі одруження з фран-

цюзьким громадянином, через шість місяців після шлюбу Евеліна Ганська втратить будь-які права на маєтність.

«Я добився права написати до Петербурга, щоб просити дозволу царя, а цар не тільки не дозволив, а й ще через міністра звелів нам сказати, що існують закони і що треба їх виконувати», — скаржитья Бальзак сестрі 22 II 1849 року. Отож усе знову повисає в повітрі.

Нарешті пані Ганська приймає рішення, яке не було для неї легким. Але на це рішення чекає тяжко хвора людина. Людина, для якої омріяне одруження є здійсненням усіляких найзаповітніших планів, сподівань, надій. Це вже не був давній палкий коханець, чарівний товариш спільних закордонних подорожей, дотепний жартівник. У ті передшлюбні дні на початку 1850 року від Більбоке залишилася тільки тінь!.. Чи видужає він? Чи повернуться до нього сили?

Лікар Кноте не втрачає надії. Він гадає, що не тільки ліки, а й лагідне небо Франції, її клімат, сонце та оточення матимуть на хворого рятівний вплив.

Зрікаючись маєтку на користь дочки, Евеліна Ганська отримала вартість сьомої частини нерухомого майна, яким вона володіла, і четверту — рухомого. Решта припала на долю Ганни.

«Моя молодість не була щасливою, а весна — сповненою квітів, зате літо матиму найсонячніше, а осінь найлагіднішу з усіх...» — тішиться пан Оноре в одному з листів.

Між вулицею Фортюне та Верхівнею курсують листи, що стосуються безлічі всіляких домашніх справ та побутових дрібниць, пов'язаних із майбутнім спільним життям письменника та його дружини. У листуванні Бальзака з матір'ю часто йде мова про слуг, про лакея Франца Мунха, про Маргеріт, чудову куховарку, яка з дому Лаури Сюрвіль має перейти до подружжя Бальзаків і вести їхнє господарство. Маргеріт — особа, що має багато достоїнств. Але вона переїхала на вулицю Фортюне разом зі своїм улюбленцем — котом. Що робити з цією твариною в такому фешенебельному домі, зокрема, якщо взяти до уваги, що пані Ганська відчуває непереборну огиду до котів?! — бідкається Бальзак. Маргеріт схильна скоріше подякувати за хліб-сіль і піти, ніж розлучитися з фаворитом. Зійшлися на тому, що куховарка триматиме kota на кухні й дбатиме, щоб у квартирі, боронь боже, не тхнуло котом.

Напередодні шлюбу Бальзак давав матері листовні вказівки, що треба зробити до його приїзду з дружиною:

«У великому китайському келиху, який стоїть на коричневій шафі в першій кімнаті на другому поверсі, поруч із вітальнею, знайдеш адресу крамниці квітів на Єлісейських Полях. Власник її відвідував мене ще в 1848 році, і ми обговорили тоді декорування дому квітами, яке має мінятися кожні два тижні, тоді він визначив і ціну 600—700 франків на рік. Оскільки я змушений був їхати, довелося тимчасово притримати це замовлення; можна його здійснити тільки тоді, коли буде досить грошей і коли особа, про яку йдеться, висловить на те згоду. Вона любить квіти, я знаю про це... Якщо квітникар раз прикрасить дім, то це буде підставою для дальших переговорів. Дивись, щоб квіти були справді гарними й розраховуйся з ним точно. Треба оздобити квітами: по-перше — стіл для квітів у першій кімнаті, по-друге — стіл у японській вітальні, по-третє — дві жардиньерки в кімнаті зі склепінням, по-четверте — маленькі столики з чорного дерева в сірій

кімнаті під склепінням, по-п'яте — дві жардиньєрки на сходовому майданчику, по-шосте — маленькі дерев'яні жардиньєрки, що стоять у двох вазах...»

Про що думала і що відчувала «Чужоземка» в ті останні дні напередодні пам'ятного виїзду до Бердичева? Чи вона керувалася милосердям, як гадають одні біографи письменника? Чи почуттям обов'язку, як твердять інші?

А може, це просто давня незгасна любов?..

Серед домашніх предметів і дрібничок, яких торкалися руки письменника, серед стін, де проходило його життя восени й зимою 1849 — 1850 року, здається, звучать слова:

«...Бо я люблю тебе, Евеліно, як люблю життя. Ти для мене — саме життя. Я не міг би існувати без тебе. І це тепер, під старість моє почуття стало таким пекучим, таким неймовірно важким і таким могутнім. Знаєш, часом на півдні бувають такі дні: зранку холодно, потім теплішає, а під вечір віє гарячий вітер і стає так тепло, що просто важко дихати. Мені зараз важко дихати... не тому, що серце мене підводить, а тому, що так страшно тебе люблю».

Не має значення, що пан Оноре не вимовив цих слів: пишучи «Вєсілля пана Бальзака», Ярослав Івашкевич мовби взяв їх з листів письменника, із свідчень ще палкіших, ще жагучіших, яких повно в «Листах до «Чужоземки». Ми віримо, що він міг так сказати Евеліні Ганській, коли вона заявила йому, що, зрікшись маєтку на користь дочки, вона готова взяти шлюб, покинути Верхівню й виїхати до Парижа.

Покоління Ржевуських і Ганських, сучасні Бальзакові, були проти цього шлюбу Евеліни. У наступному поколінні погляди змінилися. Івашкевич на сторінках «Книжки моїх спогадів» описує недалекий Гайворон і невеликий портрет Бальзака, що висів в одній з кімнат тамтешнього дому на почесному місці. Племінники пані Ганської з гордістю називали його дядьком. «Не досліджені шляхи снобізму, — коментує Івашкевич. — Бальзак — цей простак і парвеню, який говорив про Марію Лешинську «*ma tante*» («моя тітка») з огляду на сумнівну й далеку крєвність її з Ржевуським; і ось у свою чергу члени родини, яка ним гребувала, з гордістю кажуть: «Мій дядько!».

Ганські не залишили по собі доброї пам'яті ні в селі, ні в історії. Пан Венцеслав, завзятий збирач автографів, знавець літератури, добрий знайомий Пушкіна, кавалер російського ордена святої Анни та Єрусалимського хреста, мав тяжку руку на кріпаків. Щодо царської влади, він завжди був цілком лояльний. Безперечно, мав рацію мемуарист-базіка Івановський, тобто Гелленіуш, пишучи про нього: «А уряду ніколи не ображав і дуже його боявся. У 1831 році, під час революції, коли начальник повіту сказав, що йому доведеться дати борошна та коней, він закричав: «Не чую, не чую!»

Інші мемуаристи йдуть іще далі: анонімний біограф українського поета Тимка Падури вказує на розпорядливого й хазяйновитого власника Верхівні як на донощика, що виказував діячів повстанського руху.

Його дружина була плоть від плоті дочкою Ржевуських — з усіма позитивними рисами й вадами цієї родини, про членів якої, як зазначав Станіслав Василевський, «твердили, що «вони мають серце в голові —

le coeur dans l'esprit». Про них говорили, що кожен — ніби гарний розкішний палац, у якому, однак, почуваш себе незатишно.

Дочка й зять пані Ганської являли собою пересічних аристократів, далеких від буйної, неспокійної індивідуальності, якими були Евеліна та її найближчі родичі, зокрема брат Генрік, — романіст, і сестра — одеська любов Міцкевича та заодно... агент царської охоранки. Пізніше паризькі перипетії життя Ганни засвідчать, що мати зовсім не зуміла підготувати її до виходу в широкий світ і що обоє — Оноре та Евеліна — помилялися в своїх некритичних судженнях про «Ганнусю».

А проте... Проте, коли ми крок за кроком ідемо стежками біографії Бальзака, коли перечитуємо листи тієї ж Ганни Мнішек, пізніше такої бездумної у своєму снобістському марнотратстві, коли з тих листів, часто супроводжуваних дописками Гренгале, тобто Юрія, вичитуємо турботу про Більбоке, про людину, яку ці молодята називають «любим батьком», тоді нам здається, що на них обох теж падає світло бальзаківської легенди.

Нове життя давно вже запанувало в стінах Верхівнянського палацу. Після Ганських прийшли Ржевуські. Після Ржевуських — революція. Але бальзаківська легенда залишилася. В сучасній дійсності є місце і для неї. Ніхто не дивується цьому, бо всі знають, якою повагою Країна Рад оточує видатних письменників.

Зійшлися жителі села. Я слухаю розповіді про сучасну Верхівню, про тутешній колгосп... Любов Костянтинівна, зав. бібліотекою, вручає мені на згадку том поезій Шевченка. На титульній сторінці печатка «Верхівня». Під нею ставлять свої підписи нинішні жителі Верхівні. Люди з теперішньої бальзаківської легенди.

Уперше відтоді, як покинули Верхівню її давні власники, з'явилася тут людина з Польщі. Отож потрібно відповідати на безліч запитань. Кожне друге з них стосується... Бальзака. Чи польські читачі люблять його й цінують так, як тутешні?

Я розповідаю про давні й нові видання творів Бальзака. Про «Весілля пана Бальзака». Про Боя-Желенського, який так багато зробив у Польщі для пропаганди творчості Бальзака, який так близько був біля Верхівні, але так і не побачив її. І пишучи про це на сторінках пам'ятної книги Верхівнянського музею, я згадую: адже це в мене почалося саме від Боя. Читання його нарисів викликало бажання пройти дорогою романтичної подорожі пана Оноре!

Любов Костянтинівна каже: «А коли ви приїдете до Верхівні ще раз, музей, напевно, буде перенесений до тих трьох кімнат, де він жив».

У «бальзаківській» Верхівні, у давній магнатській садибі, перетвореній на технікум і бібліотеку, пригадую собі, що за роки радянської влади в Країні Рад видано багато творів Бальзака в перекладі на численні мови народів СРСР багатомільйонним тиражем.

ЗАКІНЧЕННЯ

Весна. О цій порі багато років тому подружжя Бальзаків їхало з Верхівні до Франції, маючи намір провести літні місяці в Біарріці.

Якийсь зловісний був їхній приїзд до порога омріяного дому на вулиці Фортюне! Вони опинилися перед ним пізно вночі. Відповідно до листовних вказівок Бальзака, палацик був прикрашений квітами та

яскраво освітлений. Сяють у ньому всі вікна, згори донизу. Але всупереч очікуванню, слуга, що мав зустріти прибулих, не з'явився. Двері замкнені наглухо. Дзвінки й стукіт залишаються без відповіді. Пані Евеліна сидить у кареті, якою вони обое приїхали з залізничного вокзалу. Тим часом за дорученням Бальзака візник посеред ночі шукає слюсаря. Майстрові на прізвище Грімо, що мешкав на вулиці Сент-Оноре в будинку номер 175, вдалося нарешті виламати замок. Виявилось, що служник Франц Мунх скрупульозно виконав доручення господаря, але потім раптом збожеволів. Сусіди зв'язали божевільного, щоб відправити до закладу для душевнохворих.

Такою була перша ніч Оноре і Єви Бальзаків у будинку на вулиці Фортюне. Давня східна мудрість говорить: «Коли дім готовий, з візитом приходять смерть».

Потім була вже тільки тяжка невиліковна хвороба. Смерть прийшла вночі з 17 на 18 серпня 1850 року — через три роки після тих гарячих днів, коли письменник уперше вирушив у дорогу до Верхівні.

Ще одна мандрівка паризькими стежками Бальзака веде мене на місце, яке письменник колись назвав «морем застиглих хвиль». То кладовище Пер-Лашез.

Кажучи щиро, воно мені зовсім не подобається. Важко помітити нагромажені й застигли «камінні хвилі» серед скупчення склепів, багато які з них відзначаються міщанським несмаком. Камінь, здається, відпихає набік дерева й кущі. В'язанки квітів, що лежать на могилах, гинуть у тиші обелісків і пам'ятників.

Але це також одне з місць, які відіграли певну роль у творчості Бальзака. Він приходив сюди не раз. Описуючи похорон батька Горію, героя одного зі своїх найславетніших романів, він яскраво змалював Растіньяка, що кидає виклик місту, яке він бачить із висоти кладовища.

«Лишившись на самоті, Растіньяк зійшов на пагорбок і побачив Париж, що звивався на берегах Сени, вже блимаючи вогнями. Юнак жадібно вдивлявся в простір між Вандомською колоною й куполом Будинку інвалідів, туди, де жив паризький вищий світ, у який він намагався проникнути. Ежен окинув цей гомінливий вулик жадібним поглядом, ніби наперед смакуючи його мед, і гордовито мовив:

— Ну, тепер побачимо, хто кого!»

Склеп, формою схожий на капличку, міститься недалеко від могили Казимира Делавіня, творця «Варшав'янки» — саме цей склеп я шукаю. У сірому камені вирізьблена знаменна емблема — книжка. У кам'яному вазоні біло-золоті ромашки. Буйно в'ється темно-зелений плющ, облітає підніжжя склепу. Обходжу його довкола. Читаю написи:

«Оноре де Бальзак, народився в Турі 20 травня 1799 р., помер у Парижі 18 серпня 1850 р.»

Внизу: «Ганна Марія Жозеф(!) графиня Ганська, вдова графа Вандалена Мнішека».

Трохи праворуч: «Граф Жорж Вандален Мнішек, народився в замку Вишнівець 22 березня 1832 р., помер у Парижі 17 листопада 1882 р.»

І нарешті зліва: «Єва графиня Ржевуська, вдова Оноре де Бальзака, народилася в замку Погребище 6 січня 1805 р., померла в Парижі 9 квітня 1882 р.»

Тут лежать усі четверо. Бальзак і його «родина з вибору», яку він жартома називав «тропою канатохідців» — «Сальтембанк».

Дивлячись на надмогильний пам'ятник Бальзака, я намагаюсь повернутися думкою в далеке минуле. У минуле сторіччя і в той дощовий і похмурий день, коли з церкви Сен-Філіпп-дю-Руль величезна похоронна процесія йшла за труною письменника аж на кладовище Пер-Лашез.

Згідно з волею Бальзака, висловленою в його духівниці, похоронна церемонія мала бути простою і скромною. Однак в останню путь письменника проводжали численні колеги по перу — серед них Віктор Гюго й Сент-Бев, актори — серед них Фредерік Леметр, який був другом автора «Людської комедії», композитори — серед них Гектор Берліоз, чимало іноземців і багато жителів Парижа. Над могилою автора «Людської комедії» пролунали слова, виголошені Віктором Гюго:

«...Він повернувся лише кілька місяців тому. Відчуваючи близьку смерть, він хотів ще побачити Батьківщину, так перед далекою мандрівкою ми приходимо до матері, щоб обійняти її. Його життя було коротким, але виповненим по береги; воно було багатше на твори, ніж на дні».

...Молоді Мнішеки господарювати у Верхівні не вміли та й не хотіли. Незабаром після смерті Бальзака вони, продавши частину своїх українських володінь (крім Верхівні), переїхали до Парижа. Верхівня залишилася на руках домашнього лікаря Ганських Кноте. Ганна і Юрій поселилися недалеко від пані Єви Бальзак, намагаючись в іншому оточенні жити так, як звикли в минулому.

Невеселим було даліше життя молодих людей, пов'язаних узами щасливого подружжя.

Природа, правду кажучи, не дуже щедро обдарувала вродою Ганну Ганську. Власниця мільйонних маєтностей, як твердять сучасники, не була гарною. «Щупла, вутла, маленька...» — пише про неї мемуарист-базіка Гелленіуш. Вірґінія де Морі-Єзерська, характеризуючи у своїх спогадах Евеліну, додає, що її донька й справді «негарна, але дуже дотепна й балакуча, як усі Ржевуські». Натуру Ганни вона визначає як дуже жваву, а характер — «дуже індивідуальний».

Дочка Евеліни, певно, була особою справді чарівною і привабливою, якщо вона викликала таку щирі ніжність Бальзака. Вона покорила серце не тільки своєї свекрухи, власниці Вишнівця, але поступово також обворожила в'їдливого інтригана «дядька Тамерлана». Кароль Ганський, той самий, який судився з Евеліною, врешті-решт робить її дочку спадкоємницею власного маєтку!

Ганна була натурою живою, імпульсивною та веселою, хоч ці риси її вдачі якоюсь мірою сковувалися потребою додержуватись «правил доброго тону». Лист батька до «Ганнусі», що зберігся до наших днів, а також зауваження пана Ганського в його листах до Бальзака 1836 року свідчать, що вона любила читати, що рано почала виявляти музичні здібності.

Смерть батька не надовго затьмарила життя «Ганнусі». Зрештою, тоді вона була ще дитиною. З матір'ю її єднала рідка для тодішніх патріархальних родинних стосунків любов і дружба. Деякі біографи, упереджені щодо пані Ганської, як от Стефан Цвейг, можуть нападати на жінку, яку любов до єдиної дочки довго стримувала від згоди на шлюб із паном Оноре. Але нема чого дивуватися цій любові. Ганна обожнювала матір, ділилася з нею своїми думками й переживаннями. З-поміж родичів вона найбільше любила, як свідчить її листування з

пані Евеліною, дядька Генріка Ржевуського. Бо то ж він познайомив її з майбутнім чоловіком Юрієм Мнішеком.

Окрилена взаємністю любов до молодого волинського аристократа становить поворотний пункт у житті Ганни. Яким був її чоловік? Білява борідка та одухотворене, майже екзальтоване обличчя роблять його подібним до ченця. Він не відзначався видатним розумом. Його захоплення ентомологією було не чим іншим, як забавкою любителя. Однак зі скупих біографічних даних і з небагатьох уцілілих листів видно привабливі риси його характеру. Він гаряче любив дружину, був прив'язаний до її матері, нарешті, виявляв симпатію й повагу до Бальзака.

Великим гсрем для Ганни Мнішек була бездітність. Молода жінка мріяла про сина, а також про дочку, яка була б викапанним портретом пані Евеліни й носила б її ім'я. Але доля відмовила «Ганнусі» в материнстві. На старості літ вона опинилася на чужині, хвора й самотна.

Після виїзду подружжя Бальзаків із Верхівні Ганна та Юрій Мнішек із тривогою чекають від них відомостей. Стан здоров'я людини, що полонила їх серця, яку вони звикли називати «любим батьком», навіює погані передчуття. Ганна шле лист за листом, просить писати частіше. Вона тішить себе надією, що лагідне, тепле повітря Франції поверне хворому здоров'я.

Короткочасне поліпшення здоров'я Більбоке збуджує оптимізм. «Тисячу разів дякуємо богові й хвалимо бога, що здоров'я найдорожчого батька безперечно поліпшується... — пише до матері Ганна. — О щаслива вулице моєї душі, фортуна мільйон разів! О вулице, так влучно названа!»

Сумна вість застала обох Мнішеків у володінні Юрія — Вишнівці — увечері 28 серпня 1850 року. Пані Єва заадресувала лист зятеві, очевидно, бажаючи за його посередництвом підготувати дочку до звістки про смерть пана Оноре. Однак Ганна перша розпечатала конверт. Як напише вона другого дня, ніяка куля не вразила б її так страшно, як ця новина. «Ми повернемо все своє життя на те, щоб злагодити цю жахливу втрату», — запевняє вона матір, повідомляючи одночасно, що вони обоє негайно порушили клопотання про паспорт і що мають надію в грудні приїхати до Парижа.

Париж... Одна справа мимохідь побувати в цьому чарівному місті, і зовсім інша — поселитися тут назавжди! Молоді Мнішеки купили в художника Гюдена ділянку в сусідстві з домом Бальзака й збудували собі палац, який, однак, недовго був їхньою власністю. «Ганнуся», «Ганнішет», мслоденька жінка з української провінції, розпещена дитина, якою вона залишилася й після одруження, опинилася перед безліччю спокус. Вона була, так само, як і мати, справжнім породженням свого класу й середовища. Вихована в розкоші та багатстві, вона не знала ціни грошей. Сукні, мережива, ювелірні вироби, витончені дрібнички вабили її з непереборною силою, все це вона хотіла мати, володіти, вдягнути. Через її маленькі ручки, «м'які, білі, яких три вмістилося б у моїй», — як писав Бальзак з Верхівні, — починає спершу просочуватися, а потім плинати широким струменем вся маєтність, вивезена з України. Гроші тануть із запаморочливою швидкістю. Рахунки зростають так само швидко. Мати й чоловік молодої жінки не хочуть, а може, не вміють протистояти манії набування, що охопила Ганну. Зрештою, пані Єва теж піддається подібним спокусам... Часом

здається, що в її доньці воскресла давня пристрасть Бальзака до вишуканого одягу, предметів розкоші, антикварних рідкостей.

До наших днів збереглися рахунки тогочасних великих паризьких магазинів, де Ганна робила свої покупки. Вигадливо гаптована постільна білизна, китайські вази й лакові ширми, шалі з найдорожчих мережив...

Намагаючись задовольнити претензії кредиторів дочки, пані Ганська продає ентомологічні колекції зятя, які він збирав роками. Їх, разом із науковими працями з цієї ж галузі, придбав природознавець Деролль за ціну, набагато нижчу від справжньої.

Юрій Мнішек тоді ще був живий. Але він уже нічим не нагадував доброзичливого Грінгале з «труп канатохідців». Тяжка нервова хвороба призвела до того, що він збожеволів. Верхівнянський палац після довгих родинних суперечок відступлено братові пані Ганської — Адамові Ржевуському. Він зобов'язався виплачувати Мнішекам пожиттєву ренту в сумі 9500 карбованців.

Пані Бальзак живе поперемінно в Парижі та в замку Борегар у місцевості Вілленев-Сен-Жорж. Витрати Ганни обтяжують іпотеку Борегара, наскоки кредиторів не припиняються. Щоб спокійно дожити свої дні, Евеліна де Бальзак вирішила продати палацик баронесі Ротшільд, з умовою, що та одержить його тільки через місяць після смерті колишньої власниці. Однак вона померла незабаром після завершення акту продажу. В останні роки життя вона приймала в себе лише кількох найближчих друзів. Вони пізніше твердили, що «Чужоземка» навіть тоді залишалася ще досить гарною.

Смерть Єви Бальзак збіглася зі смертю її зятя, який так і не одужав. Близько півмільйона франків, що залишилися після продажу Борегара, пішли на виплату кредиторам. Борги, що висіли над родиною магнатів, що панували на Україні, сягали астрономічних цифр.

Ганна Мнішек зовсім відійшла від світського життя. Останнім її земним пристановищем став монастир на вулиці Вожірар. У цьому монастирі вона жила самотно й відособлено, з нетерпінням очікуючи чергової ренти від родичів. До кінця своїх днів вона зберегла, як згадують сучасники, захопливу чарівність у спілкуванні з людьми й... давню здатність розтринькувати гроші. Опікувалася нею дама з монастирської обслуги, якась мадемуазель Клотільда Робен. Пан Оноре не впізнав би в цій жінці, такій огрядній, що, коли вона захворіла, дужий чоловік не міг зрушити її з ліжка, — жвавої як ртуть шістнадцятирічної дівчини, яку він колись порівнював із мандрівним вогником.

Світ забув про Ганну Мнішек. І згадав про неї тільки раз — у 1907 році. Саме тоді спритний романіст Октав Мірбо у своєму творі «Автомобіль 628-E8» дав брехливий і позначений несмаком опис останніх годин життя Бальзака. Історію цю нібито розповів йому її «герой» — художник Жан Жігу, популярний серед польських колоністів (між іншим, він писав портрети генералів Дверницького та Островського). Жігу мало не тридцять років, десь від 1852 року перебував із пані Бальзак у квазіподружньому зв'язку. Але немає сумніву в тому, що сенсаційні «відкриття» Мірбо, який у найчорніших барвах змалював як подружжя Бальзаків в останні місяці перед кончиною письменника, так і ніч його смерті, висмоктані з пальця. Цю трагічну ніч пані Єва нібито провела в домі на вулиці Фортюне поруч із кімнатою конуючого чоловіка... з коханцем.

Рішучий протест похилої віком Ганни Мнішек, яка зажадала спростування наклепів, спрямованих проти її матері, підтримали інші голоси. В одній з газет опублікував лист якийсь пан Лапре, що знав Жана Жігу протягом сорока років і жив у його домі. Він ручився словом честі, підкріплюючи свої свідчення витягами з листів Жігу, що пані Евеліна познайомилася з художником тільки після того, як овдовіла, і що Октав Мірбо ніколи не відвідував портретиста...

Легка згода нерозважливого письменника, який, «схиляючи чоло перед віком літньої жінки та почуттями до пам'яті матері з боку доньки», негайно викреслив згадані сторінки з книжки, що йшла до друку, теж дає матеріал для роздумів... Однак наклепи встигли потрапити в пресу, й ще одна тінь лягла на пам'ять «Чужоземки».

Мірбо не сподівався протесту: хто знав у Парижі в перші роки нашого століття про стару жінку, що доживала кінця своїх днів у монастирській самотині!

Правда, що після смерті Бальзака пані Єва не жила самотно. Якийсь короткий час її коханцем був молодий письменник Шанфлері. Це він, згідно з намірами «Чужоземки», мав довершити кілька творів зі спадщини Бальзака, творів, працю над якими перервала смерть. Однак Шанфлері не наважився на це. За його порадою пані Бальзак звернулася до літератора й газетяра Шарля-Фелікса-Анрі Рабу, який колись співробітничав із творцем «Людської комедії». Той узявся за справу й спотворив романи «Депутат від Арсі» і «Дрібні буржуа».

Жюль Юссон Шанфлері, один із творців дофлоберівського реалістичного побутового роману, на схилі свого життя видав «Документи до бібліографії Бальзака». «Шукайте, шукайте, завжди щось із цього вийде!» Цей відомий вислів мимоволі спадає на думку, коли згадуєш про ту зливу закидів і звинувачень, що сипалися на голову пані Ганської. Не ідеалізуючи Північної Зорі, ми можемо глянути на неї з відстані років критично й неупереджено. Існує ще одне, не згадуване в джерелах, що стосуються Бальзака, пояснення її відсутності в кімнаті чоловіка, коли той помирає. З оповідань Ядвіги Тишкевич я записала цікаву рису, властиву чи не всім Ржевуським, — нездоланий страх перед смертю в будь-якому її вигляді. Цей страх, коріння якого сягає глибин підсвідомості, був характерною рисою представників цієї родини. Ржевуські не хотіли бачити померлих і прагнули в пам'яті нащадків залишитися живими.

Зрозуміло, це тільки припущення, а не наукова правда. А проте під час дослідницької мандрівки вільно мені розшукати й опублікувати хоч би й таку дрібницю, якій вчені не нададуть значення.

Я пригадую слова Бутерона з його «Апології пані Ганської».

«Від першої зустрічі вона стала в житті Бальзака ідеалом любові, який він собі створив в уяві і в можливості якого сумнівався. Вона була для нього чудовим реваншем за погорду маркізи де Кастрі, вона з першого дня віддала йому серце й пообіцяла руку. Покохала його так, що в 1833 році, у першому пориві любові хотіла все покинути, щоб іти за ним. А далі, незважаючи на віддалення, роки, його невірність, упередженість родини, вистояла в своїй любові. Коли він був старий, хворий, вкрай виснажений, вона приймала його протягом багатьох місяців у своєму палаці на Україні; створила йому домашнє вогнище, сім'ю; щоб мати можливість вийти за нього заміж, вона зреклася більшої частини своїх маєтностей, погодилася ділити з ним скромне

життя в місті, якого не любила, в оточенні, яке було їй чужим. Вона заплатила борги Бальзака — за його життя й після смерті — кількасот тисяч франків, доглядала його невтомно й самовіддано. Нарешті, коли він помер, вона, незважаючи на хворе серце, віддала багато сил і енергії виданню і пропаганді творів Бальзака, тим самим сприяючи зростанню його слави... Якщо й цього недосить, якщо й це не називається «кохати», то чого ж вам ще треба?»

Досить зіставити ці рядки з листами Евеліни до дочки і з листами самого Бальзака, щоб побачити, з якою упередженістю й недобррозичливістю ставилися до пані Ганської деякі біографи, хоч би й такі, як Стефан Цвейг, котрий у своїй славнозвісній книжці про Бальзака просто замовчує або обминає факти, що могли б свідчити на користь пані Евеліни. Один приклад: слова огуди Цвейга, який обурюється, що під час останніх верхівнянських місяців дружина Бальзака, «уроджена Ржевуська, не спромоглася написати кількох слів старій матері». Тим часом досить було б звернутися до листування письменника з рідними, до його листа, писаного у Верхівні 5 (17) березня 1850 року або до трохи пізнішого листа, надісланого з Дрездена 12 травня того ж року, щоб знайти дописані пані Євою рядки, сповнені глибокої поваги до свекрухи та переконання, що мати чоловіка знайде в ній «віддану дочку».

Після смерті письменника пані Бальзак пише до брата:

«Єдине, що залишилося мені тепер у моєму нещасті, це очистити його пам'ять, сплатити борги, які над ним висіли, і дбати про його матір, як про свою». З листів матері пана Оноре до невістки, писаних після смерті письменника, дізнаємося, що пані Єва дотримала слова.

Ось характерний уривок із цих листів: «Скажи, що ніколи не перестанеш любити своєї бідної свекрухи в пам'ять про того, хто був нам такий дорогий (...) Я мушу заплатити лікареві, купити дров, внести квартплату, а маю якраз стільки, щоб прожити до першого лютого...»

Племінниці Бальзака дуже полюбили дядину, яка відповіла їм взаємною симпатією, називаючи їх чарівними. Їх матір вона охарактеризувала як «дотепну й сердечну», батька — як чоловіка симпатичного й солідного.

«...Не жалію ні за чим, — писала Евеліна до брата в цитованому вище листі, — а коли Пауліна написала мені, що я могла б уберегти себе від усієї цієї агонії, якби не вийшла заміж за пана де Бальзака, я відчула, що мені не хотілося б ніколи в житті навіть бачити її. Ні, я й справді не жалію ні за чим, не докоряю собі ні за що. Мало жінок мали таке щастя, яке мала я: бути другом, порадником, єдиною любов'ю людини, яка завжди вважатиметься одним із найбільших письменників свого часу. І я можу тільки пишатися тим, що була його натхненням, утіхою, підтримкою тоді, коли світ глузував з нього й не хотів вірити в його геній, і що завдяки мені, моїй любові та моїй відданості його останні дні на землі були щасливими, що хоч на короткий час він зазнав цілковитого щастя здійснених сподівань».

Слушно пише про неї Бой: «Вона вміла бути коханкою, другом великої людини, не зовсім уміла бути його вдовою. Бувають інші жінки: погані коханки, погані дружини, але прекрасні вдови...»

Ганна Мнішек померла на порозі сучасної нам епохи, в 1915 році. Разом із нею спочила в могилі на Пер-Лашез остання людина з кола

бальзаківської романтичної пригоди. Найкращої пригоди, яку пережив автор «Людської комедії».

Перш, ніж піти з кладовища Пер-Лашез, я кладу на могилі Бальзака букет конвалій — ці квіти перших днів травня продаються на кожному розі паризьких вулиць. Письменник П'єр Декав дуже докладно описав останні «сто днів Бальзака». Але я хочу бачити письменника живим. Я не бажаю, щоб на спогади, пов'язані з бальзаківською пригодою, лягла похмура тінь кам'яного містечка померлих, яким є кладовище Пер-Лашез.

Отож я повертаюсь до міста, у якому жив і творив Бальзак. Він спалював себе у праці всюди: на батьківщині й на чужині, але головним джерелом його натхнення був Париж, місто, яке він описав на багатьох сторінках своїх творів. Ці твори народжувалися в мансарді на вулиці Ледіг'єр під час літературного «новобранства», у похмурій комірчині на вулиці Марє-Сєн-Жєрмен, серед непривабливого оточення в Шайо, у палацику на вулиці Фортюне, де всупереч назві цього закутка доля так безжально повелася з письменником. І в Пассі, єдиній паризькій садибі Бальзака, що збереглася до сьогодні й де автор «Людської комедії» немовби присутній серед свідків його звитяжної праці, серед покреслених його рукою рукописів і корект.

Неподалік, як величезна мушля, шумить Париж. Захопливе, вічно молоде місто. Місто правди й легенди про Оноре Бальзака.

Париж — Ленінград — Верхівня — Київ — Варшава.

*З польської переклав
Андрій БУРЯЧОК*